

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

1 (4)

Центр пам'ятокознавства
НАН України та Українського товариства
охорони пам'яток історії та культури

Ніжинська міська організація
Українського товариства охорони пам'яток
історії та культури

НИЖИНСЬКА СТАРОВИНА

науковий
історико-культурологічний
збірник

Випуск 1(4)

НИЖИН
«Видавництво «Аспект-Поліграф»
2006

ББК 63.3(4Укр=Укр.)
Н61

Центр пам'яткознавства НАН України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури
Ніжинська міська організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

Редакційна рада:

к.і.н. О.Б. Коваленко (голова ред. ради), д.ф.н. О.Г. Астаф'єв, к.ф.-м.н. М.М. Астаф'єва, д. політ. н. О.Д. Бойко, к.і.н. А.М. Острянюк, О.А. Опанасенко (заст. голови ред. ради), д.ф.н. Г.В. Самойленко, к.і.н. О.М. Титова (заст. голови ред. ради), С.Ю. Зозуля (упорядник), О.С. Морозов (упорядник).

*Рекомендовано до друку Вченою радою Центру пам'яткознавства
НАН України та Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури*

Н61 **Ніжинська старовина:** Історико-культурологічний збірник. Випуск 1 (4) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК, Ніжинська міська організація УТОПК. – 2005. – 160 с.

Перший випуск наукового збірника “Ніжинська старовина” є логічним продовженням однойменної серії тематичних видань “Греки в Ніжині” (Вип. 1-3), започаткованої в 2001 р. На сторінках збірника вміщено ніжинознавчі студії різних напрямів.

У цьому номері видання розглядаються проблеми походження та історії давньоруських городищ – ймовірних попередників сучасного Ніжина; питання неперервності міського життя після монгольського руйнування; кілька розвідок присвячено історії культових споруд міста, археологічним і письмовим джерелам із історії Ніжина. Козацька доба представлена біографічним дослідженням життя ніжинських полковників братів Золотаренків. Окремі розвідки присвячено вихованцям Ніжинської вищої школи І.Г. Спаському та М.В. Левченку; історії ніжинської гілки родовету Розенбаумів, зв'язкам із ніжинцями Т.Г. Шевченка та меценатській діяльності представників родини ніжинських греків Зосимадів. У пам'яткознавчому розділі піднімається також питання про регенерацію історичної зони Ніжина і створення на її основі сучасного культурного та туристичного центру.

Видання розраховане як для фахівців: істориків, археологів, музеєзнавців, мистецтвознавців, пам'яткознавців тощо, так і для широкого загалу читачів – усіх, хто цікавиться ніжинськими старожитностями, історією і культурою України в цілому.

Видано за фінансової підтримки
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

ISBN 966-340-051-X

© С.Ю. Зозуля
© О.С. Морозов

ВСТУПНЕ СЛОВО

Плин історії не обділив Ніжин ні помітними подіями, ні увагою видатних діячів минулого. Як і більшість українських міст, Ніжин зазнавав у своєму розвитку сплесків і згасання; періоди піднесення його ролі в історії краю, держави загалом, періодично змінювалися процесом рутенізації міського життя, надаючи місту рис провінційності. Проте, в будь-якому разі, Ніжин і ніжинці завжди були помітними в історії України. Варто згадати парадоксальну ситуацію, коли в ході боротьби між Великим Князівством Литовським і Московською державою за землі колишнього Чернігово-Сіверського князівства впродовж XV-XVI ст. територія Ніжинщини постійно переходила з рук у руки (ситуація, що відверто не спонукає до економічного розвитку міста), через прикордонний статус і можливість транзитної, часто контрабандної, торгівлі місто активно розвивається, заклавши тим самим основні тенденції його сучасного розвитку. Інший приклад: перетворення колишнього полкового міста, одного з найбільших ярмаркових центрів Українського Лівобережжя XVIII ст. в тихе повітове протягом наступного сторіччя, компенсувалося заснуванням у Ніжині вищого навчального закладу, що відкрив життєвий шлях таким Українцям, як М.В.Гоголь, Є.П.Гребінка, Д.І.Журавський, Ф.І.Леонтович, М.В.Гербель, Л.Т.Глібов, О.Л.Маркевич тощо.

Звісна річ, багата історія завжди залишає по собі багату історичну спадщину. І це не тільки *видатні* події чи *видатні* особистості: буденність і пересічні громадяни також залишають по собі не менш цікаву і важливу частину такої спадщини. Все це, в свою чергу, має спонукати до її осягнення, пошуку місця історичного факту, історичної особистості в загальному розвою краю, історії народу і держави.

Ніжинознавчі студії мають більш, ніж двохсотрічну історію: від трактування місцевих подій у козацьких літописах XVIII ст., напіваматорського захоплення місцевими старожитностями в спадщині ніжинських професорів XIX ст. до повноцінних досліджень з місцевої історії, культури, природи як професійних учених – істориків, філологів, мистецтвознавців, так і аматорів-краєзнавців, учителів; просто небайдужих до минувшини свого краю освічених міщан. Такі дослідження – з різною інтенсивністю і періодичністю – зберегли тяглість до теперішнього часу і продовжуються, – що засвідчує поява попередніх збірок серії “Ніжинська старовина” і трансформування її в однойменний науковий історико-культурологічний збірник.

Історична спадщина Ніжина включає в себе документальні, речові, лінгвістичні, історіографічні джерела; що відкриває широкий простір для дослідницького “маневру”. Сучасний Ніжин має достатню науково-дослідну інфраструктуру: фонди облдержархіву, головне, закумульовані в його ніжинському відділі (унікальному уже тим, що на сьогодні він є єдиною в Україні

державною регіональною архівною установою, не кажучи про цінні, подекуди – і унікальні, фонди); потужну Фундаментальну бібліотеку НДУ імені Миколи Гоголя, багатий матеріал для польових етнографічних і пам'яткознавчих досліджень, гарні перспективи археологічного пошуку. З іншого боку наявний кадровий потенціал: викладачі та студенти історико-правознавчого та філологічного факультетів Ніжинського держуніверситету, більшість із яких спеціалізується на дослідженні вітчизняної історії, філології й етнології; місцеві дослідники-аматори тощо. Зрозуміло, що зацікавленість у виявленні та дослідженні місцевої старовини має бути не тільки сферою уваги наукових чи освітянських установ. Має проглядатися системність такої дослідницької діяльності, що полягає в тісній співпраці її “замовників” і “виконавців”: приватних осіб, владних структур (академічних інституцій, місцевої державної й університетської адміністрації тощо) та професійних науковців і аматорів-краєзнавців.

Ніжин – одне з не багатьох міст на карті України, де в повному або частково автентичному вигляді до сьогодні збереглися як окремі, так і цілі комплекси різноманітних пам'яток історії та культури: археологічних, некрополістичних, ландшафтних, садово-паркового мистецтва, пам'яток архітектури тощо. Відтак, питання їх виявлення, всебічного вивчення, відновлення, реставрування і збереження можуть стати (і мають стати!) важливою частиною редакторського портфеля “Ніжинської старовини”, – цим пояснюється участь Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПШК в появі “новостворюваного” видання.

Сподіваємося, що поява професійного наукового видання в Ніжині стане своєрідною подією в інтелектуальному житті міста, згуртує навколо себе творчі дослідницькі сили і буде слугувати справі всебічного реконструювання власне *ніжинської старовини* в найбільш загальному розумінні цього словосполучення; слугуватиме справі духовного відродження міста, вирішенню певних проблем відновлення культурного середовища, розвитку туристичної галузі, розширенню наукової й освітянської інфраструктури тощо в житті сучасного Ніжина.

О.М.Титова

директор Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПШК,
кандидат історичних наук,
Заслужений працівник культури України

ВІД УПОРЯДНИКІВ

“Ніжинська старовина” – так було названо серію тематичних наукових збірок, присвячених історії грецької громади в Ніжині та, почасти, питанням україно-грецьких стосунків. Усього впродовж 2001-2004 років вийшло три числа таких збірок. Однак, сучасні реалії ставлять перед дослідниками ніжинських старожитностей значно ширший спектр питань, відповіді на які виходять за вузьку тематичну обрамленість. У цьому ми бачимо мотивацію перетворення “грецьких” збірників на універсальний історико-культурологічний збірник.

У обох випадках і назва видання, і його концептуальне визначення, і редакційна робота є авторською, – відтак, наступність збірнику очевидна; це відображено в його подвійній нумерації (щоправда, було видано кілька видань за схожою тематичною спрямованістю – “Євреї в Ніжині”, “Поляки в Ніжині”; проте, вказівка на їх приналежність до серії не узгоджувалася з упорядником “грецьких” збірник і тому в загальну нумерацію вони не ввійшли).

Багата спадщина ніжинської історії, достатня джерельна база, загальна цікавість до ніжинознавчих досліджень визначає універсалізм оновленої “Ніжинської старовини”: в ній планується вміщувати нові авторські наукові студії; передруковувати раніші, але маловідомі дослідження ніжинських старожитностей; публікувати результати археографічного пошуку; археологічних, етнографічних експедицій; друкувати нормативні документи пам’яткоохоронного спрямування тощо. Тематичний універсалізм збірнику вбачаємо у висвітленні проблем суспільно-політичної, соціально-економічної, екологічної, культурно-мистецької історії Ніжина та Ніжинщини.

Окремо варто сказати про роль у виданні збірника “Ніжинська старовина” Українського товариства охорони пам’яток історії та культури та Центру пам’яткознавства НАН України та УТОПШ. Виходячи з мети і завдань діяльності цих інституцій, наш збірник міститиме розвідки та матеріали пам’яткознавчого напрямку. Мотивованість і потреба в таких дослідженнях очевидна. Урбанізаційні процеси, комерціалізація сучасного життя з одного боку, підвищення інтересу до історико-культурної спадщини нашої держави в контексті національно-культурного відродження України з іншого, ставить питання про виявлення, дослідження і збереження пам’яток історії та культури. В Ніжині є чимало пам’яток національного та місцевого значення (виявлених і поставлених на облік, а ще більше – досі не виявлених), більшість з котрих потребують усебічного вивчення. Їх безжальна руйнація в розрізі будівельної активності останніх років вимагає якісно прискорити пам’яткознавчі студії. І не тільки в Ніжині.

Структура Центру пам’яткознавства НАН України та УТОПШ передбачає створення цією академічною установою ряду регіональних відділень. Одним із них є Північнорегіональне відділення Центру пам’яткознавства, до сфери наукових інтересів якого входить дослідження пам’яток історії та культури північних етнічних

українських земель: Східного (Чернігівського) Полісся, Північної (Стародубщина) та Західної Сіверщини та Північної Полтавщини. Виданням праць цього утворення, крім, власне, “Праць Центру пам’яткознавства”, має стати саме “Ніжинська старовина”. Пам’яткознавчі студії будуть розміщуватися окремим блоком, а в перспективі – залежно від об’єму матеріалу і фінансових можливостей – окремим числом збірнику, започаткувавши, таким чином, окрему серію в межах “Ніжинської старовини”.

Отже, віддаючи до друку перше число оновленої “Ніжинської старовини” – наукового історико-культурологічного збірника, ми запрошуємо до творчої й організаційної співпраці професійних учених, дослідників-аматорів, науково-освітні інституції, владні та бізнесові структури; всіх, кому не байдужа *ніжинська старовина*, минувщина рідного краю, історія і культура України в цілому.

О.М. Морозов,
історик, протоіерей,
священик Кафедрального собору Всіх Святих у м. Ніжині (УПЦ КП)

С.Ю. Зозуля,
історик, пам’яткознавець,
старший науковий співробітник Центру пам’яткознавства НАН України та УТОПШ

НИЖИНСЬКА СТАРОВИНА

НИЖИН АРХЕОЛОГІЧНИЙ ТА ЛІТОПИСНИЙ

Юрій Ситий (Чернігів)

ДО ПИТАННЯ ПРО ЛОКАЛІЗАЦІЮ ЛІТОПИСНОГО НІЖАТИНА ТА УНЕНІЖА

Сучасний Ніжин, безперечно, належить до тих міст, історія яких сягає в глибоку давнину. Його багата історія та його пам'ятки завжди привертала увагу вчених та краєзнавців Чернігівщини.

Перші спроби пов'язати виникнення м. Ніжина з тією чи іншою подією, що знайшла відображення на сторінках давньоруських літописів, були здійснені ще у середині XVIII ст. Так, О.Ф.Шафонський у своїй праці "Черниговского наместничества топографическое описание" ототожнював з м. Ніжином літописний Ніжатин. Думку О.Ф.Шафонського підтримували М.Е.Марков, С.М.Соловійов, Н.Гербель, Н.Я.Аристов, В.Г.Ляскоронський, М.М.Корінний та інші.

У той же час М.М.Карамзіним була висунута думка про локалізацію літописного Уненіжу в м. Ніжині. Думку М.М.Карамзіна підтримали архієпископ Філарет (Гумилевський), М.Домонтович, М.Максимович, Д.І.Іловайський, М.Василенко, М.М.Бережков та інші. Значний вклад О.М.Лазаревського, який вказав на присутність древнього городища в урочищі Городок на правому березі р.Остер. Але пошуки дослідників не були підтверджені археологічними матеріалами. Вперше археологічні спостереження були здійснені в 70-х роках студентом Ніжинського педінституту В.М.Зоценко, який зафіксував наявність давньоруського культурного шару у центральній частині м. Ніжина.

Мал.1. Панорама історичного центру Ніжина "Замок", вигляд з півночі

У 1981 р. В.П.Коваленко здійснив обстеження території в урочищі Городок на правому березі р. Остер, що дозволило говорити про наявність в цій місцевості давньоруського городища. В 1989 р. за дорученням виконкому Ніжинської міської Ради народних депутатів були проведені археологічні розкопки на північно-східній околиці Ніжина в ур. Городок. Пам'ятка розташована на краю невисокої тераси р. Остер. В XIX ст. В центрі пам'ятки була споруджена панська садиба, що призвело до значної руйнації давньоруського культурного шару та зміни рельєфу місцевості. Господарська діяльність протягом двох століть настільки змінила вигляд місцевості, що при роботах 1989 р. не вдалося знайти оборонних споруд городища. Але в 1989 р. були встановлені межі неукріпленого посаду городища, загальна площа якого становить 12 га. Культурний шар на посаді має товщину 0,2-1,1 м, в північній та західній частинах посаду культурний шар розорюється, в північно-східній частині шар значно пошкоджений кладовищем, в південній – забудовою на дачних ділянках.

У північній частині посаду в 1989 р. було закладено розкоп розмірами 6х8 м. На площі розкопу зафіксовані два котловани споруд та три ями XII – середини XIII ст. Серед знахідок: побутовий інвентар, вістря стріли, характерне для озброєння монголо-татарського війська, вушко бронзового казана, яке має аналогії у Волзьській Булгарії та Середній Азії. В розкопі досліджений рівчачок, що служив для закріплення нижньої частини тину, який, вірогідно, розподіляв дві сусідні садиби. В заповненні споруд та ям у великій кількості зустрічаються вуглинки та попіл. Можливо, це свідчить (враховуючи знахідку монгольського вістря стріли) про загибель садиби у пожежі під час монголо-татарської навали.

У 1990 р. роботи на городищі були продовжені, що дозволило виявити засипаний рів городища. Знахідка рову дозволяє реконструювати розміри та форму городища. Воно споруджене у найвищому місці рельєфу (можливо дюні) на краю тераси р.Остер при впадінні неглибокого рівчака. Загальна зглаженість рельєфу обумовила спорудження округлих у плані (діаметром біля 100 м.) укріплень. Будівництво городища у такій несприятливій місцевості могло бути обумовлене потребами контролю річної та сухопутної доріг, наявність яких незаперечна.

У той же час, окрім давньоруської пам'ятки в ур. Городок, завдяки спостереженням було відомо про наявність давньоруських матеріалів на території центральної частини м. Ніжина на лівому березі р. Остер. При вивченні документів, що відносяться до XVII-XVIII ст., видно, що Ніжин був заснований на початку XVII ст. на місці більш давнього городища. Укріплення міста вже в середині XVIII ст., судячи з опису О.Ф.Шафонського, “уже давно не возобновлялись и сильно расплылись, в то же время укрепления замка были еще в пригодном для обороны состоянии и имели бастионы”. А на зламі XIX-XX ст. М.М.Бережков писав: “В Нежине почти нет уже никаких следов этих земляных укреплений: они уже давно все скрыты”.

Плани м. Ніжина XVII-XVIII ст. дозволяють досить точно прив'язати давню фортецю та замок до сучасної забудови центральної частини міста. Фортеця XVII ст. мала оборонні споруди у вигляді рову та валу, які починалися від вигину р. Остер в районі вулиці Червона Гребля. Укріплення проходили вздовж цієї вулиці до вулиці Б.Хмельницького, вздовж якої рів, вірогідно, проходив дещо північніше проїжджої

частини. В місці розташування пожежної частини оборонні укріплення XVII ст. повертали, змінюючи напрямок зі схід-захід на південний схід – північний захід. На північно-західній ділянці оборонна лінія проходила східніше будинку міськвиконкому і виходила до р. Остер західніше мосту, що з'єднує вул. Шевченка та Воздвиженську. Рів фортеці був наповнений водою, про що може свідчити наявність в XVIII-XIX ст. мукомельної греблі в районі вулиці Червона Гребля.

Замок, описаний О.Ф.Шафонським, знаходився на території де зараз розташований міський ринок та житлові будинки по вул. Подвойського. Територія Замка лежить між р. Остер та вулицями Подвойського і пл. Заньковецької. В 1990 р. на території Замку був закладений розкоп (15 кв.м.) з метою вивчення культурного шару та його датування. На глибині 1,5 м. в східній частині розкопу були виявлені верхні вінці зрубу підкліту житлової будови XVII-XVIII ст. Зруб, орієнтований довгою стороною по лінії північ-південь, впущений у викопаний на 1,2 м. котлован і відстоїть на 0,1-0,5 м. від його стінок. Підкліт зроблений з колод діаметром 0,2-0,3 м. “в обло”, з залишком довжиною до 0,2 м. Південну стінку зрубу зсередини підтримували три стовпи, західну – два стовпи ззовні зрубу. По дну котловану житла на рівні материка зафіксований шар (до 0,03 м.) обпаленої глини, ймовірно, від підмазки глиняної долівки. Речовий та керамічний матеріал підкліту датується другою половиною XVII ст.

Мал.2. Зруб XVII-XVIII ст. Розкопки 1990 р. на території “Замку”

Котлован підкліту прорізав культурний шар більш раннього часу. На глибині 1,9-2,7 м. залягав шар темно-сірого гумусованого супіску з непошкоджених ділянок якого походить фрагмент скляного браслета, ключ та кераміка XII – середини XIII ст. Окрім

робіт на Замку (ринок), були проведені роботи на посаді (фортеці) XII ст. У дворі будинку №18 по вул. Б.Хмельницького був закладений розкоп (80 кв.м.) В розкопі зафіксована така стратиграфія: до глибини 1,4 м. залягали шари XIX-XX ст., що перекривили шар темно-сірого гумусованого супіску (глибина 1,4-1,9 м.), в якому знайдена кераміка XI - середини XIII ст. та шиферне прясельце. У верхніх шарах була знайдена кераміка кінця X - середини XIII ст., яка попала у верхні шари внаслідок руйнування нижнього шару. В північній частині розкопу була зафіксована піч, зроблена з глини на дерев'яному каркасі, яка знаходилася в південно-західному кутку житла XII - середини XIII ст.

Шурфовка в центральній частині міста виявила давньоруський культурний шар на площі близько 40 га. Така значна площа поширення культурного шару свідчить про міський характер пам'ятки. Давньоруський культурний шар обмежений з півночі р.Остер, з півдня межі поширення шару проходять вздовж вулиць Червона Гребля, Б.Хмельницького і далі до міськвиконкому. Майже тотожність границь фортеці XVII ст. з межами розташування культурного шару давньоруського часу, вірогідно, не випадкова. Можливо, при будівництві фортеці в XVII ст. були використані давньоруські оборонні укріплення. Вірність цього припущення можуть підтвердити чи спростувати тільки нові археологічні роботи.

Під час робіт 1989-1990 р. встановлено, що на території сучасного Ніжина розміщувалась два давньоруські городища з посадами. Таке близьке розташування можна пояснити необхідністю контролю за кордоном, що проходив по р. Остер між Чернігівським та Переяславським князівствами та контролем за дорогою з Чернігова на Прилуки.

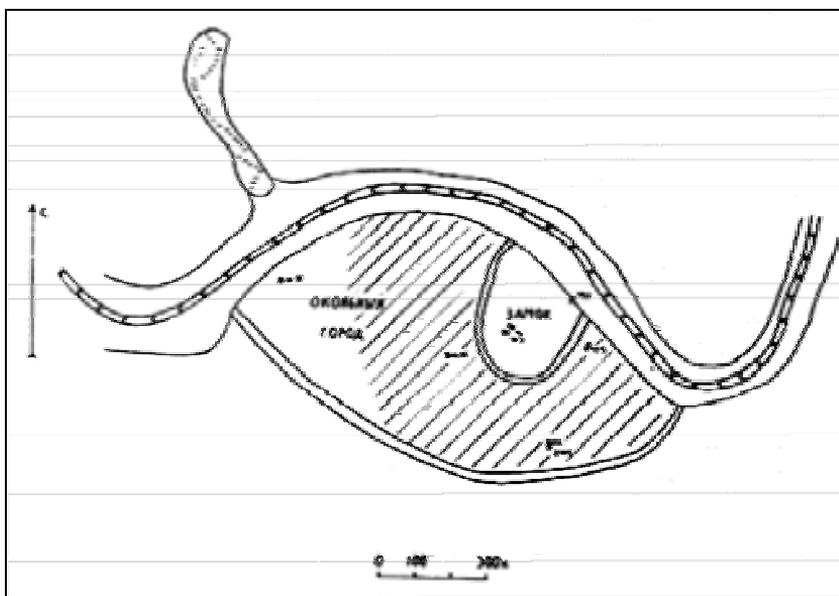
Давньоруські літописи згадують, в зв'язку з подіями 1135 та 1147 р., Ніжатин поряд з Русотиною, Лыто та Баручем, які розташовувалися в північній частині Переяславської землі; а, в зв'язку з подіями 1147 року, згадується Уненіж – поряд із Всеволожем, Бохмачем, Біловежою та Глеблем, розташованими в південній частині Чернігівської землі. Наявність двох городищ на території м. Ніжина дозволяє пов'язати літописний Уненіж з пам'яткою в ур. Городок на правому березі р. Остер, а літописний Ніжатин – з городищем у центрі Ніжина, тим більше, що топоніміка цьому не заважає.

У лівобережній частині Ніжина знайдені матеріали кінця X - середини XI ст. Враховуючи ці матеріали, можна висловити здогадку, що більш древнім на території сучасного Ніжина є городище, яке виникло у центральній частині міста. На основі наших досліджень можна стверджувати, що в кінці X ст. вже існував населений пункт (село) на основі якого з часом і виросло місто (літописний Ніжатин).

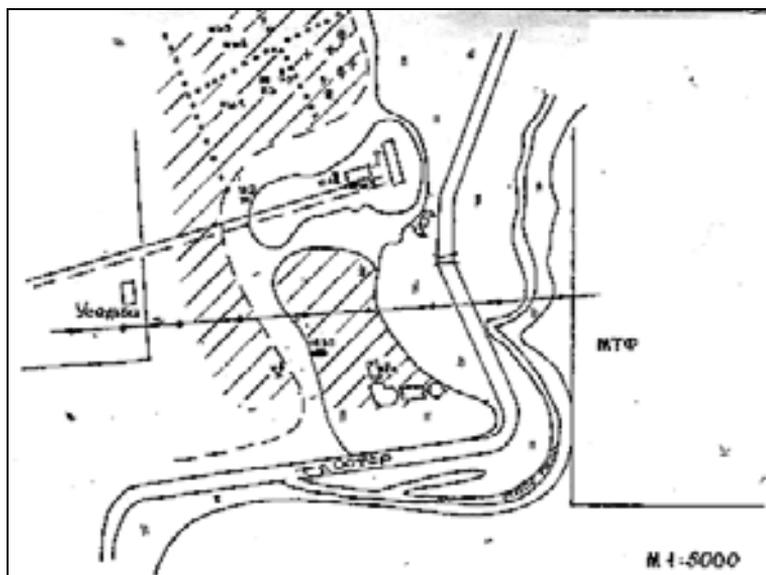
Монголо-татарська навала значно затримала розвиток міста у другій половині XIII-XIV ст., але не знищила місто зовсім, тому пізніше Ніжатин вже зустрічається у документах під сучасною назвою – Ніжин.

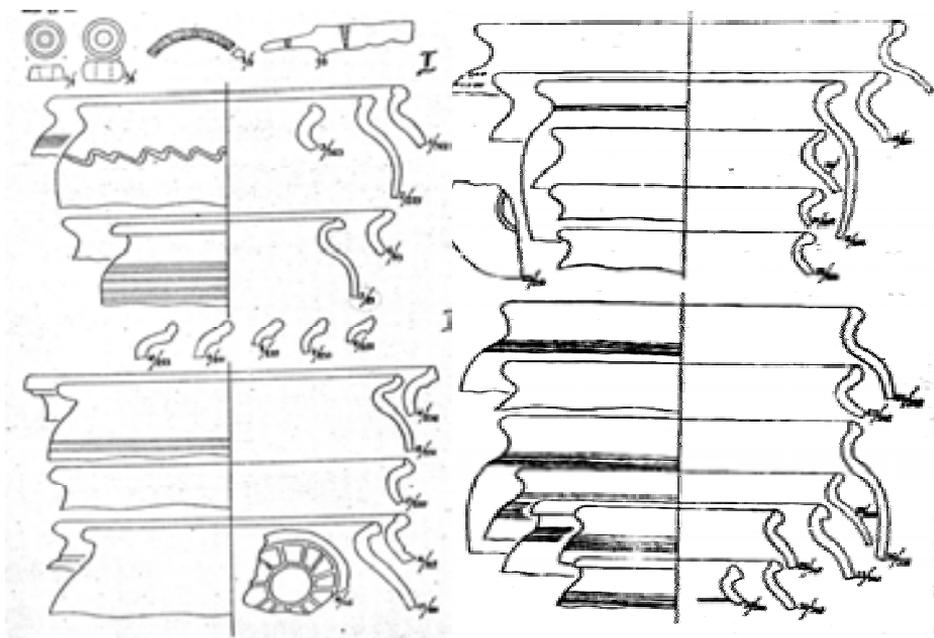
Мал. 3. Рештки житла з пічкою XII-XIII століття. Розкопки в районі вул. Б.Хмельницького, 18

Мал. 4. Схематичний план городища та поселу в історичному центрі Ніжина (за даними археологічних досліджень 1989-1990 рр.)

Мал. 5. Схематичний план городища та посаду в урочищі Городок (за даними археологічних досліджень 1989-1990 рр.)

Мал. 6. Знахідки давньоруського часу (кін. X – поч. XIII ст.) на території “Замку” та “Старого міста”. Розкопки 1989-1990 р.

Мал. 7. Археологічні розкопки в урочищі “Городок”. Фото 1990 р.

*Кіріпичников А.Н. (Санкт-Петербург, Росія),
Коваленко В.П. (Чернігів)*

ОРНАМЕНТОВАНІ ТА ПІДПИСНІ КЛИНКИ ШАБЕЛЬ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (за знахідками в Росії, Україні та Татарстані)

1962 року при прокладці інженерних комунікацій в м. Ніжині Чернігівської області України, у траншеї були знайдені кістки людини і коня і при них різне озброєння і кінське спорядження. Всі вони були зібрані на місці земляних робіт співробітником Чернігівського історичного музею І.І.Едомахою. Останній, виходячи з того, що знахідки розташовувалися компактно, але культурного шару поселення в даному місці не опинилося, зробив висновок, що тут знаходилося підкурганне поховання воїна з конем епохи Древньої Русі [1].

Комплекс був знайдений на південній околиці м. Ніжина, розташованого на р. Остер, лівій притоці Десни. Після 1054 року ця річка стала межею між Чернігівським та Переяславським князівствами. В районі сучасного Ніжина в давнину знаходився прохід між великими і непрохідними Смоленськими і Остерськими болотами, по якому проходила одна з доріг від Києва і Переяславля до Чернігова. Дане місце знаходилося

¹ Залишки насипу і які-небудь похоронні конструкції зафіксувати не вдалося. Речі потрапили до Чернігівського історичного музею. Інформація про деякі із знайдених предметів: Кіріпичников 1971: 82 №36; 1973: 31-32 і наст.

на перетині водного і сухопутного шляхів і тому являло своєрідний транспортний вузол. Невипадково тут виявилось відразу два староруські городища. Одне з них розташоване в самому центрі міста, на лівому (перейславському) березі Остра. Виходячи з археологічних даних, воно було засноване в самому кінці X століття, ймовірно, в ході містобудівних заходів князя Володимира Святославича щодо зміцнення південних меж Русі і вірогідно може ототожнюватися з літописним містом Ніжатином (Коваленко, 1988: 9-10), згадуваним в літописах під 1135 і 1147 роками (Полное собрание 1962: 303; 1962а: 344). Друге городище знаходиться на північній околиці міста, на правому (чернігівському) березі Остра, в урочищі Городок (Узруй-Комуна) і виникло не раніше другої половини XI століття (Ситий 1991: 19-20). Його можна пов'язати з літописним Уненіжем, згадуваним під 1147 роком (Полное собрание 1962а: 358).

Місце знахідки комплексу 1962 р. локалізується в 3,5 км на південь від городища літописного Ніжатино, на землях Переяславського князівства. Обстеження цієї території в 1989-1990 рр. не виявило тут яких-небудь залишків курганних насипів, а проведена шурфовка – слідів культурного шару. Та й відстань від городища змушує засумніватися в можливості знаходження на такій відстані міського некрополя. Проте, вірогідності розташування тут одного або декількох курганів, що не збереглися, виключити не можна. Враховуючи характер знайденого комплексу, тут міг бути похований один з так званих “своїх поганих”, що перебували на службі у перейславських або чернігівських князів. Десь в Чернігівському Задесенні і в басейні Остра розташовувалися житла цих, що переселилися сюди зі степу, людей.

Історичні джерела свідчать, що в Середньодніпровському лівобережжі мешкали тюркомовні торки перейславські (згадані під 1080 роком) і коуї чернігівські (названі при описі подій 1185 року) (Расовський 1933: 10,16). Там само, а також у межах лівобережної частини Київського князівства, проживали дрібніші групи, що осіли на землю кочівників, наприклад, турпеї і печеніги. Головне ядро васальних російським князям степняків розташовувалося в Пороссі, де в середині XII століття вони оформилися в союз чорних клобуків. Уявлення про матеріальну культуру, побут, вірування, військові звичаї цього об'єднання дають 120 археологічно вивчених чорноклобуцьких поховань, що відносяться до XII - першої половини XIII ст. (Плетнева, 1973). Звертає увагу, що ці поховання рясніють різноманітним озброєнням. Уписується в цей ряд і ніжинське поховання, чи не єдине в Дніпровському лівобережжі з таким виразним складом бойових засобів (Самоквасов 1908: 238; Ляскоронский 1892: 270-271). Мабуть, на Чернігівщині та Переяславщині осілих кочівників було менше, ніж на Київщині.

Літописні свідчення підтверджують це спостереження. Чернігівські князі нерідко закликали на допомогу половців, що свідчить про те, що у них не було скільки-небудь значних допоміжних сил на зразок київських чорних клобуків. Результати цієї недалекоглядної політики позначилися на її ініціаторах. У 1148-1159 роках Чернігівське князівство було розорене міжусобними війнами і закликами половців. У 1159 році один з князів чернігівської сім'ї Святослав Ольгович нарікав, що сім південно-чернігівських міст “половцы выпустошали”, в них лишилися жити лише князівські псарі (Расовский 1940: 119). Мабуть, саме після 1159 року компактні групи

степняків стали активніше, ніж раніше, розселятися на Дніпровському лівобережжі, особливо в чернігівсько-перейславському порубіжжі, з метою захисту всього цього регіону від половців. Етнічна карта Дніпровського лівобережжя в той період стала складнішою, і не можна виключити, що ніжинське поховання відзначає собою одну з ділянок басейну Остра, де з'явилися «замирені» кочівники, що розташовувалися, як і в Пороссі, поблизу руських міст, в даному випадку Ніжатино і Уненіжа.

Під час монгольської навали, а точніше в 1239-1240 рр., київські, чернігівські і перейславські кочівники-федерати, складаючи частину іноплеменників руського війська, розділили його загальну долю. Вони були або знищені, або перетворені в рабів і вигнані зі своїх місць. Рашид Еддін повідомляв, що монголи при захопленні Києва напали на чорних шапок (чорних клобуків – *авт.*), а Плато Карпіні, проїжджаючи в 1246 р. Поросся, описував його як безлюдну пустелю (Расовский 1933: 62-63). Каток монгольського погрому пройшовся не тільки по таких найбільших містах, як Київ, Чернігів і Переяславль але і захопив їх області. Масштаби тотальної військової катастрофи Південної Русі засвідчують не тільки письмові джерела, але й археологія. Зокрема, старожитності чорних клобуків, знайдені в їх курганах, датуються не пізніше перших чотирьох десятиріч XIII століття і в подальшому вже не зустрічаються. Цей висновок відноситься також і до ніжинського поховання і визначає його верхню дату.

Звернімося до характеристики знахідок ніжинського поховання, що мало в собі набір озброєння і кінського спорядження (мал.8-9). У цьому наборі виявилася шабля (про неї скажемо нижче), чотири наконечники стріл (мал.8: 1-4). Перелічимо їх. Форма леза листоподібна (мал.8: 1), плавна за обрисом. Поширені в Східній Європі повсюдно, датуються X-XIV ст. (Медведев 1966: табл.305.36). Мал. 8: 2. По типу – зрізень із трикутним лезом. Має євразійське поширення, датується XIII-XIV ст. На лезі помітне ребро, що зустрічається рідко (Медведев 1966: табл.24, 11). Мал.8: 3. [1] Лезо має подовжено-трикутну форму. Плічка кутасті. Стріли цього типу вживалися в XII столітті і пізніше, по своєму поширенню євразійські. На Русі трапляються повсюдно і в основному датуються XII - першою половиною XIII ст. (Медведев 1966: табл. 20, 27). Мал. 8: 4. Перо в поперечному перетині трилопатево. Для XII-XIII ст. такі стріли не характерні, вони властиві більш ранньому часові, а тому знахідки цих стріл на пам'ятках XII – першої половини XIII ст. одиничні. Стосується це і руських міст, що загинули під час татаро-монгольської навали (Медведев 1966: 61). Отже, розглянуті стріли географічно мали досить широке поширення і датуються, в основному, XII – першою половиною XIII ст.

Наявність у похованні складного лука засвідчується деталями з кості. До таких відносяться три частини однієї середньої накладки рукояті (Мал. 8: 14-16) Складені разом, вони по довжині сягали 28 см., при цьому бічні приставки (їхні кінці облямані) мали покриті борознами кінці для кращої склейки з обмоткою з бересту або сухожилля. Розділення середньої накладки на складові сприяло більш еластичному

¹ На думку А.Ф.Медведева, ці стріли в руських знахідках є варіантом монгольських наконечників. Це не погоджується з твердженням того ж автора про те, що попередники даних наконечників відомі у Східній Європі ще в VIII – першій половині IX ст.

стискові і розтяганню луковища без деформації найжосткішої кістяної обкладкової конструкції рукояті. Знайдення в Східній Європі подібних тридільних держаків рукоятей лука (Медведев 1966: 11, табл.6, 6) дозволяє висловити одне спостереження. Луки з однібічними серединними кістяними накладками фіксуються для VII-X ст. У XII-XIII ст. ці накладки стали виготовлятися або з однієї частини, або, як видно на нашому прикладі, з трьох [1]. Описані деталі ніжинського лука доповнює кістяна петля для привішування налуччя (мал. 8: 13).

Серед знахідок опинилася згорнута кольчуга. Удалося розібрати, що її плетиво складалося з дрібних кілець діаметром 8 мм, товщиною 1 мм. Кільця були поперемінно склепані і зварені. Наявність кольчуги в похованнях південноруських кочівників - ознака заможності і високого соціального стану її власника. Таке визначення можна віднести і до "ніжинського" воїна, що володів дорогими речами і, в тому числі, деталями кінського спорядження, прикрашеного сріблом.

Назвемо тут залізні посріблені фігурного кування деталі оголів'я коня: два роздільники ременів із трьома рухливими обіймами (мал.8: 6-7, 10). Вони містилися біля скронь коня і з'єднували шийний і нащочний ремені. Їм відповідали ще два трійники, що, у нашому випадку, нерухомо з'єднували наносний і нащочні ремені (зберігся один трійник - мал. 8: 11). До оголів'я відносився також ще один ряд деталей, у тому числі, залізна підвіска лунниця (мал. 8: 8-9, 12).

Легка вузда без збруйних бляшок з металевими сполучними трійниками в середні віки використовувалася в легкій кінноті грузинів, персів, китайців, татар. У козацькій кавалерії вона дожила до наших днів. Південно руські знахідки цей перелік доповнюють. Для XII-XIII ст. аналогії, близькі ніжинському оголів'ю, тричі археологічно виявлені в курганах кочівників, васальних руським князям, а саме, у Юр'єві-Польському Володимирської області й у Київському Пороссі (Кирпичников 1973: 31, мал.15 і табл. XII, там же: каталог знахідок – вудила №№ 179, 233, 275, стремена № 265). Сполучні частини цих оголівій виконані з посрібленої міді, і за формою майже повністю тотожні ніжинському. Усі наші аналогії відносяться до XII - першої половини XIII століття, при цьому нижня дата може бути наближена до середини і другої половини XII століття. У відношенні верхньої дати з'явилося одне уточнення. Оголівна лунниця з незіжкнутими кінцями, судячи з північно-руського матеріалу, відноситься, можливо, до часу не пізніше 30-х р. XIII століття (Лесман 1990: 62, 111, 14).

У складі кінського спорядження виявилися вудила з неравноплічними ланками і кільцями діаметром 5 мм. (мал.9: 3). Ця особливість властива деяким знахідкам XII-XIII ст., у тому числі, і знайденим у чорноклобуцьких курганах Київського Поросся.

Назвемо далі два стремена з глибоко вигнутою підніжкою, що займає близько половини висоти всієї петлі. Висота стремена 14,5 см., ширина 13,5 см., ширина підніжки 3,2 см. (мал.9: 5а-5в). Після розчищення на дужках стремени відкрився схематизований геометричний візерунок, виконаний сріблом. Даний орнаментальний

¹ Не виключено, що цільні кістяні пластини рукоятей луків при стрілянні ламалися поперек.

У такому ушкодженному виді деякі з них знайдені у похованнях. Ця обставина, можливо, спонукала майстрів-лучників перейти до роз'ємних односторонніх накладок.

мотив нагадує вироби зі шкіри і матерії, прикрашених у техніці аплікації.

Стремена аналогічної форми неодноразово зустрічаються на Київщині і Чернігівщині, і, здається, не випадково (Кирпичников 1973: 53, тип IXa). Вони пристосовані для популярного в цих місцевостях м'якого взуття. Втім, подібні зразки відомі і за межами Південної Русі і були в нагоді для важкоозброєного копійщика і шабельника, і для легкоозброєного лучника, тобто були універсальними. Судячи з південноруського матеріалу, стремена даного тину датуються 1150-1240 рр. [1].

Насамкінець згадаємо, що в розглянутому комплексі малися побутові речі: шило (мал. 8: 5) і калачеподібне кресало (мал.9: 4). Останні ще донедавна відносили до X – початку XII ст., але, за новітніми дослідженнями Ю.М.Лесмана, на півночі Русі вони використовувалися аж до останньої чверті XII століття. Наскільки може бути застосована ця дата до південноруських знахідок і чи не буде вона тут більш пізньою, не з'ясовано.

Огляд предметів ніжинського поховання свідчить про те, що ці вироби, очевидно, належали важкоозброєному кінному воїнові, що мав у своєму розпорядженні різноманітне по складу наступальне і захисне озброєння та похідне спорядження. Принаймні, частина цих виробів могла бути виготовлена на місці, інша - потрапити зі сторони. Усі разом вони представляли єдину військово-технічну культуру свого часу, запліднену широкими зв'язками, що включали настільки природні на півдні Русі східні елементи. Судячи з матеріалу, найбільш ймовірна дата ніжинських знахідок – 1150-1240 рр., тобто, вони відносилися до передмонгольського часу. Запропонована дата не знімає питання про продовження існування деяких типів бойових засобів і в умовах монгольської навали.

Найбільш примітною річчю ніжинського поховання є шабля (мал.9: 1-2). Її довжина 99,7 см., ширина 3 см., товщина 0,5 см., кривизна смуги в найвищій ділянці вигину 2,2 см. Край клинка довжиною 24 см. обоюдогострий, у перехрестя (останнє і деталі рукояті не збереглися) прикріплена металева обойма-манжета, вага смуги 700 г. Шабля відноситься до слабо скривлених клинків, що були характерними для початкових сторіч існування цієї зброї. Для порівняння відзначимо, що відомим по знахідках XI-XIII ст. давньоруським шаблям властива: довжина до 110-117 см., середня ширина клинка 3,5-3,8 см., висота викривленості 4,5-5,5 см. (Кирпичников 1966: 67). Лише один раз у Пороссі на території колишнього Канівського повіту Київської губернії знайдено шаблю, подібну до ніжинської [2]. З цього можна зробити висновок, що подібні клинки в Південній Русі для XI-XIII ст. були дуже рідкісними.

Верхню частину однієї з бічних сторін клинка займає прикрашена поверхня, розділена на дві смуги (мал.9: 1). Ближче до туп'я ми бачимо орнамент у вигляді вигнутих пелюсток, що складають в'юнку лозу. Пелюстки, оконтурені срібною інкрустацією, покриті золотою пластиною з крапковими поглибленнями. Вони, однак,

¹ Державний Ермітаж. Відділ археології Східної Європи і Сибіру. 898/38, 913/8, 913/98.

² Там само. 932/24 (мал. 3,4). Неточне зображення цієї шаблі – Плетньова 1973: мал.5,12.

Згадана шабля з колишнього Канівського повіту відзначена в нашому каталозі знахідок шабель як така, що походить із с.Николаєвка, що виявилось невірним (Кирпичников 1966: 96, №67).

не утворюють єдиної гілки, а представлені у вигляді окремих досить схематизованих паростків. Подібні візерунки, що походять від рослинної галузки – “біжучої” лози, відомі на речах кінця XII-XIII ст., у тому числі, знайдених на території Древньої Русі: кільцеподібних застібок, кручених браслетів, перснях, наручних обручачів (Кочкуркіна 1981: табл.26.9; Макарова 1986: мал.5: 54,56; 14: 35; 15: 52; 16: 75-76; 29: 216; 33: 3) [1]. Візерунки такого стилю типові для бордюрів на речах із давньоруських скарбів часу монгольського завоювання. Характерно, що, як з’ясував Ю.М.Лесман, вигини подібного малюнку поширюються на виробах Новгородської землі в період 1197-1224 рр. Бачимо ми їх на деяких предметах військового побуту [2]. Елементи подібних прикрас зустрічаються в оздобленні творів декоративно-ужиткового мистецтва і за межами Русі, наприклад, в Ірані [3].

Скошену до вістря поверхню ніжинського клинка займають послідовно розташовані начертання, наче оточені в рамки. Виконані вони золотою інкрустацією. Цих фігур нараховується не менш 13, вони завершувалися пучком хвилеподібних ліній. Прикрашена частина шаблі була ретельно реставрована в Ермітажі А.И.Бантіковим. На жаль, фрагментарна збереженість малюнків не дозволила їх розшифрувати. На думку сходознавців А.А.Іванова та О.Г.Большакова, начертання шаблі є куфічним написом, можливо, зв’язаним з ім’ям майстра або благопобажанням [4]. Вони переконані, що рамкові обрамлення були артиклем – алиф-лам, або частиною букв і могли містити в собі букви або 2-3 короткі слова. Як підтвердження, А.А.Іванов посилається на арабський напис на мечі багдадського халіфа ал-Мустасима, що правив у 1242-1258 рр. Напис про власника на цьому мечі розташовується в його верхній третині й оформлений у вигляді регулярно розташованих, близьких по розміру, рамкових начертань (У.Юджель 1988: 51, мал.29) [5]. Сходознавець Б.І.Маршак, навпаки, думає, що розглянуті знаки, суть буквоподібні наслідування, так звані “куфеск”. Він бачить у рамкових фігурках знаки, що витіювато виконані за зразком букв і що не читаються. Про це, на його думку вказує типовий характер рамок, більше придатних для прикрас, ніж змістовного підпису. Епіграфічні орнаменти в стилі “куфеск” з’явилися в країнах Ісламу в XI столітті і представлені на кахлях, архітектурних деталях, особливо, популярні були на мідному масовому посуді.

У даний час остаточно вирішити питання про “підписний рядок” шаблі важко. Зазначимо, однак, що в її обробці явно виражений так би мовити “подвійний зміст”.

¹ Дякуємо Ю.М.Лесману за цінну консультацію про розвиток даного виду орнаменту.

² На шаблі з древнього Ізяславля (див. нижче) і стременах з Новгорода і с.Бабици колишньої Київської губернії (Кирпичников 1973: табл. XVI, 2; XVII, 1).

³ Приміром, на бронзових підставках, свічниках, посуді, в архітектурних обрамленнях (Survay 1939: Fig.903 P, 930 e; 1939a: Fig. 1283 D, 1286 B).

⁴ Дякуємо Р.М.Джанполадян, А.А.Іванову, О.Г.Большакову, Б.І.Маршаку і Ю.Л.Міллеру за всі цінні консультації про розглянуту шаблю.

⁵ Приводимо напис на мечі в перекладі А.А.Іванова: “Зроблено за наказом еміра правовірних, пана нашого, імама всезнаючого, імама справедливого ал-Мустасима-Біллах, еміра правовірних Абдель Мелика. Хай триває царство його”. “Зробив Мухамед Саїд”. Зберігся ще другий підписний меч цього ж халіфа.

Орнаментальна частина представлена низкою рослинних знаків. З нею сусідить особлива “підписна” облямівка. В останньому випадку мова може йти про словесне клеймо майстерні престижної зброї, що диктувалося виробничою і комерційною необхідністю, повагою до власника самої зброї. Відомі середньовічні східні шаблі саме з таким логічним подвійним співвідношенням візерунка і підпису, щоправда, вони відносяться до більш пізнього часу, чим ніжинський клинок (Survey 1939a: fig.1423 H).

Як би не трактувати прикраси ніжинської шаблі, ясно, що мова йде про коштовну, блискаючу золотом зброю, виготовлену у якійсь географічно не визначеній висококваліфікованій майстерні ісламського світу, що згодом потрапила в руки кочівника, який опинився на Чернігівщині. Розглянутий клинок, що умовно можна назвати арабським, привернув увагу своєю міжнародною рідкістю. Спроби знайти аналогії не дали результатів. Усе, що відомо про орнаментовані підписні східні шаблі, відноситься до XIV в. (Греков, Якубовский 1950: мал.14-15), а в основному до XVI-XVIII ст. (Прохоров 1877: 2 сл.; Ленц 1895: 65-66, табл. XX; Катанов 1910: 58, Лихачов 1910: 252-261; Денисова, Портнов, Денисов 1953: 29 і 152). Пошуки нового матеріалу однак, не безнадійні, і, здається, принесуть результат в міру розчищень східно-європейських і інших середньовічних шабельних клинків. Найближчі паралелі ніжинській шаблі все-таки удалося відшукати серед тих, що на жаль не збереглися і відомих тільки за описами, чорноклобуцьких клинків XII-XIII ст. з Київського Поросся. У шаблі з кургану в с. Зеленьки відзначено “залишок викладеного золотом візерунка”, у двох курганах у с. Россава виявилися шаблі, на одній з яких згадується напис, інкрустований золотом, на іншій “при рукояті на клинку сліди інкрустації золотом у формі написів або арабесків” (Каталог виставки 1899: 103-104, № 501; Dabrovskaja 1958: 126-127; Кирпичников 1966: 101, № XXIII, XXX і XXXI). Ці важливі відомості переконують у тім, що прикрашена золотом ніжинська шабля була для розглянутого часу не настільки вже єдиною і випадковою.

Ніжинська знахідка вказує на східну адресу надходження скривленої холодної зброї в Києво-Чернігівське Подніпров'я. У цьому зв'язку звернімо увагу на таку технічну особливість даного леза, як його слабка зігнутість. Для зброї XII-XIII ст. така особливість не характерна. Такого роду клинки властиві періоду IX-X ст. Звичайно, розглянута шабля могла виявитися давніше супутніх їй знахідок і відноситися до давнішого часу. Однак, судячи з наявного на шаблі орнаменту, її можна датувати кінцем XII - початком XIII ст., а в інтересах обережності – більш широко, другою половиною XII – першою половиною XIII ст. При характеристиці рублячих якостей шаблі, фахівця “збиває з пантелику” її архаїзм, який наштовхує на думку про те, що вона могла бути виготовленою в областях, де використовувалися мечі і тільки нещодавно стали випускати скривлені клинки, що якоюсь мірою слабо продовжували традицію. Збройова справа деяких країн ісламського Сходу в XII-XIII ст. переживала саме такий перехідний період. У зв'язку з цим торкнемося поширення орнаментованих і підписних шабель, в різний час знайдених у Євразії.

Шаблі з'явилися в євразійських степах в VII-VIII в. У створенні цієї зброї взяли участь, очевидно, багато народів і племен, у першу чергу тюркомовні азіатські кочівники і ті, хто з ними боровся на полях битв Старого Світу. Шабля могла

народитися в середовищі воїнів-вершників, за своїм призначенням це зброя маневреної кінної боротьби (Кирпичников 1966: 61; Крыганов 1990: 75). Приблизно через два століття після їхнього винаходу деякі шабельні клинки стали прикрашати орнаментальними облямівками з рослинним орнаментом і написами. До таким відноситься шабля, знайдена в 1963 р. А.Д.Грачем у могильнику Эйлиг-Хем III Улугхемського району Туви. Клинок оброблений з однієї сторони орнаментальною облямівкою довжиною 54 см., що являє “біжучу” лозу. На скосі смуги біля її гострого краю виявився гравірований арабський напис із висловом із Корану: “Покладайся на Аллаха, перемога близька” (на іншій стороні смуги також є напис, але він не читається). Манерою виконання напис відрізняється від орнаменту і, можливо, проставлений трохи пізніше, вже після виготовлення самого клинка. На думку Г.В.Длужневської, зброя датується 950-1025 рр. [1]. Таким чином, перед нами найдавніша підписна шабля – попередниця ніжинської [2]. Далі, у цьому списку варто назвати так звану шаблю Карла Великого, видатну витвір руського та угорського ремесла 950-1025 рр., і шаблю з князівського поховання в Києві, що відноситься до кінця X – початку XI ст. Обидва згаданих клинка оздоблені двосторонніми бічними золоченими пластинами зі стилізованим рослинним візерунком (Кирпичников 1966: 268-276). Усі перераховані вище зразки зброї, що рубає, відрізняються незначною викривленістю своїх смуг.

У XII-XIII ст. деякі шаблі, як і раніше, прикрашалися рослинним візерунком і іноді підписувалися. Окремі екземпляри оброблялися золотом. Руський літопис уперше під 1252 р. згадує шаблю “златом украшену” (Срезневский 1403: 238). До числа орнаментованих шабель початку XIII ст. зарахуємо клинок із розкопок древнього Изяславля (с. Городище Хмельницької області України) з двома декоративними клеймами (інкрустація сріблом) на одній з його сторін. Весь вигляд цих міток зі схематизованим рослинним візерунком дозволяє висловити здогад про місцеве південноруське виробництво зброї [3].

Перші століття розвитку шабель пов’язані зі степовими народами. Вважали, що в арабів і персів шабля була введена в XIV в. Дослідження останнього часу змінили цю тезу. В арабській літературі шабля, що називалася в одному з варіантів калахур,

¹ Вдячні Г.В.Длужневській за відомості про знахідку.

² Доречно тут згадати палаш, знайдений у давньотюркському кургані могильника Джолин I Кош-Агачського району Горно-Алтайської автономної області Росії. На клинку, що, очевидно, датується VII - першою половиною IX ст., помітні знаки, інкрустовані золотом (Кубарев 1985: 215-216). В.А.Лівшиць визначив ці знаки як согдійський напис. Його переклад, як люб’язно повідомив В.А.Лівшиць, наступний: “Цей меч належить... (далі ім’я, можливо, тюркське, не збереглося), хай не буде йому (власникові) збитку”. Джолинський клинок є перший відомий нам согдійський підписний зразок. Виготовлений він міг бути десь у Монголії або Середній Азії

³ Нижня частина клинка втрачена. Довжина існуючої частини 69 см., ширина смуги 4,2 см., її товщина 0,4 см. Первісна довжина зброї близько 107 см., висота скривлення лева 5,5 см. Збереглися: трубчасте навершя рукояті та одна зі скоб ножен. Клинок у своїй верхній третині має два доли, далі тягнеться один (порівняй Кирпичников, Медведев 1985: табл.123: 5).

згадується у X ст. Судячи з численних зображень кривих клинків, вони були досить рідкісними у XI ст., а сторіччям пізніше одержали значне поширення в Ірані, Грузії, Азербайджані, Вірменії, Анатолії, Єгипті (Nikolle 1981: 5-6; порівняй Nikolle 1976: 123-125. Fig.20,78,83,107,116-117,131,149; Islamic Arms 1979). У XIII ст. в східних і центральних областях Ісламу переходять до широкого використання шаблі. У цей час, особливо в другій половині XIII ст., вона в ряду холодної зброї висувається на передній план і починає витісняти меч. Розвиток східних шабель і надалі протікало досить інтенсивно і привело, приблизно в XV або XVI ст. до становлення двох національних шкіл у їхньому виготовленні. Перська випускала довгі, вузькі, криві клинки – шамшири, турецька – менш вигнуті і більш короткі і широкі – кілії (Seitz 1965: 348, Abb.256-257). По своєму змісту і характеру маркірування шабель у той період було багато в чому успадковане від попереднього періоду.

Карту центрів виробництва холодної зброї в країнах Ісламу – Ірані, Аравії, Єгипті, Сирії, Туреччині й Іспанії – вдалося скласти на підставі повідомлень письмових джерел і збережених підписних клинків XVI-XVII ст. (Rahman Zaky 1965: 282-285). Частина цих центрів існувала й у давніший час, а деякі були спеціально орієнтовані на торгівлю зі Східною Європою.

За повідомленням Абу Хаміда ал-Гарнаті, у його творі “Ясний виклад деяких чудес Магрибу” (близько 1155 р.) у Волзьку Болгарію привозили “мечі з країн Ісламу, що роблять у Зенджані й Абхарі, і Тебрізі, і Исфакані у вигляді клинків, не прилаштовуючи рукоять, і без прикрас, одне тільки залізо, як воно виходить з вогню. І загартовують ці мечі міцним загартуванням, так що коли повісити меч за нитку і вдарити нігтем або чим-небудь залізним або дерев’яним, то буде довго чути дзвін” (ал-Гарнаті 1971: 33). Перераховані в приведеній звістці міста знаходилися в Ірані. У більш пізньому варіанті опису своїх подорожей ал-Гарнаті згадує, що мечі для вивозу на північні ринки виготовлялися також в Азербайджані (ал-Гарнаті 1971: 53-59).

Східні клинки, що надходили в місто Булгар, везли далі до північних народів вису й іуру (весь і югра) і з великою вигодою обмінювали у них на хутра й невільників. Можливо, що один із таких клинків, що відноситься до XII – першої половини XIII століття, з написом “Варпет Хачатур”, тобто “Майстер Хачатур”, знайдений на Приполярному Уралі (Березовський район Тюменської області в межах Ханті-Мансійського національного округу) (Джанполадян, Кирпичников 1972: 23-29). Напис розташовувався у верхній частині клинка в перехресті і складався з вірменських букв, наведених золотою інкрустацією. Його доповнювали ряди ритмічно розташованих трикутників – можливе місце ненаписаного імені власника зброї або благопожання. Усю композицію обрамляли початковий і заключний хрести. Незвичайність уральського клинка полягає в тому, що він є самою північною знахідкою середньовічної шабельної зброї в Євразії, і, можливо, свідченням торговельного обміну між купцями з Булгара та північними народами. Знахідка на північному Уралі закавказького скривленого леза наводить на думку про те, що іранські, азербайджанські, вірменські й інші майстри після середини XII ст. могли поставляти в Східну Європу не мечі, а шаблі. Це тим більше імовірно, що ужитий ал-Гарнаті арабський термін “сейф” міг позначати не тільки меч, але і шаблю (порівняй Nicoll 1981: 4), іншими словами, поява привізних шабель на півночі Східної Європи

могло мати місце і до середини XII ст.

Мусульманські купці на практиці, що установилася в X ст., далі міста Булгар звичайно не їздили, а доставлена ними зі своїх країн зброя й інші цінності далі на північ везли вже булгарці. Пише про це й ал-Гарнаті.

Про Булгар як місце складування зброї, що перевантажувалася тут для транспортування до народів півночі, свідчить виявлення в с. Именьково колишнього Лаїшевського повіту Казанської губернії відразу двох шабель, що відносяться, очевидно, до другої половини XII – першої половини XIII ст. (мал.3: 2-3; 4). Обставини знахідки шабель у місцевості неподалік від устя р. Ками, тобто в північній частині Булгарського царства, невідомі. Імовірно, вони опинилися в цьому місці по дорозі кудись на північ. Разом з колекцією збирача Заусайлова згадані клинки з Казані потрапили до Національного музею Фінляндії в Хельсінкі. Там вони були описані А.М.Таллгреном, який звернув увагу на їхні клейма та опублікував їх (Tallgren 1918: 30-31). Спостереження фінського вченого пройшло непоміченим. Нині вдалося знову обстежити іменьковські клинки і прокреслити їхні навертання [1]. За своєю формою шаблі однотипні, але трохи відрізняються по розмірах.

Екземпляр 4318: загальна довжина 101 см., ширина леза 3 см., його товщина 0,5 см., висота вигину леза 3,4 см., край на відстані 25 см. від загостреного кінця обоюдогострий. На клинку в його верхній третині помітні інкрустовані золотом рамкові обрамлення, розташовані по п'ятьох у кожному із двох рядів. В середині деяких із них помітні елементи, може бути, куфічних букв або якихось знаків. Своїми рамковими компонентами іменьковська шабля трохи нагадує підписну частину ніжинської. Подібні і зближені бічні рамкові смужки, що у куфічних написах позначали визначений артикль – алиф-лам або довге а, або являли частину якоїсь букви. Можливо, що описані знаки – наслідування якогось напису. На жаль, пошкодження клейма заважає тлумаченню його начертань і як букв, і як орнаменту.

Екземпляр 4319: загальна довжина 98,5 см., ширина леза 3 см., його товщина 0,5 см., висота вигину леза 3 см., край довжиною 20 см. від загостреного кінця обоюдогострий. Клеймо шаблі, на відміну від попередньої, розташоване біля туп'я, так би мовити, одним рядком. Воно наведено сріблом, складається з початкового та заключного хрестів і вміщених між ними десятих компонентів з 1-3 значків. Ці компоненти розділені подвійними рисками. Наявністю на клеймі хрестів іменьківська шабля нагадує згадувану вище уральську з вірменським написом. Таке зіставлення виявилось не випадковим. Р.М.Джанполадян удалося розібрати серед начертань кілька вірменських букв, що відповідають І, Е, Є, К, Г. Можливо, що напис удасться зрозуміти. В усякому разі, перед нами не безглузде скупчення якихось значків, а читабельний рядок. Кавказько-вірменська адреса даної зброї досить ймовірна.

Обидві розглянуті шаблі, судячи з їхніх клейм і по їх подібним між собою манжетам-обкладкам у перехрест'ї з фігурно викуваними краями, імовірно, виготовлені в один час, в різних східних майстернях, серед яких, схоже, були і

¹ Дякуємо Національному музею Фінляндії і його співробітниці доктору Л.Томантеру, що розчистила на наше прохання клейма згаданих шабель. Вона ж люб'язно сфотографувала ці клейма для авторів цієї статті. Промальовування клейм із натури здійснив Л.Кірпічніков.

кавказькі. Шабельники цих центрів експериментували з “рядковими” нарисними клеймами. Припустимо при цьому, що марки у вигляді букв і фігур робилися в розрахунок на покупця, що не обов’язково прагнув осягти їхній зміст і розшифрувати, але, одна присутність подібних знаків на лезі покликана була переконати людину в якості виробу, засвідчити авторство окремої майстерні.

Названі вище клинки з Приполярного Уралу і Казанського Поволжя, цілком ймовірно, відзначають північний напрямок поширення цієї привізної в Східну Європу зброї. Північні народи, за словами ал-Гарнаті, здобували клинки в жертвних цілях, щоб кидати їх у море, що начебто сприяло видобутку риби. Вони не знали війни, верхових і в’ючних тварин (Ал-Гарнаті 1971: 33). Свідчення арабського мандрівника, думаємо, не є цілком точним. Відомо, наприклад, що югорці воювали з русичами, і у XII ст. вони могли потребувати металічної зброї не тільки для ритуальних, але і бойових цілей. Залізні вироби північні народи взагалі дуже цінували і щедро оплачували їх коштовними хутрами.

Північний напрямок надходження скривлених клинків у Східну Європу не був єдиним. На прикладі ніжинської знахідки можна переконатися, що шаблі ісламського походження проникли до кочівників безпосередньо в південно-руські землі, можливо, через нижню Волгу. Часи, коли східні мечі не сприймалися в Європі тому, що їхня лита сталь ставала тендітною і ламалася при морозі, минули. У XII ст. східні шаблі кувалися з насичених вуглецем заготовок, що потім проходили багатократне загартування. При цьому досягалася необхідне для якісного виробу сполучення в’язкості та твердості. Внаслідок майстерної термічної обробки гострий край виходив особливо твердим (Джанполадян, Кирпичников 1972: 27). Подібні вироби були бажаною покупкою для кінних воїнів не тільки Сходу, але й Заходу.

Опубліковано: Археологические вестн / Институт истории материальной культуры РАН (СПб). – 1993. – №2. – С.112-134.

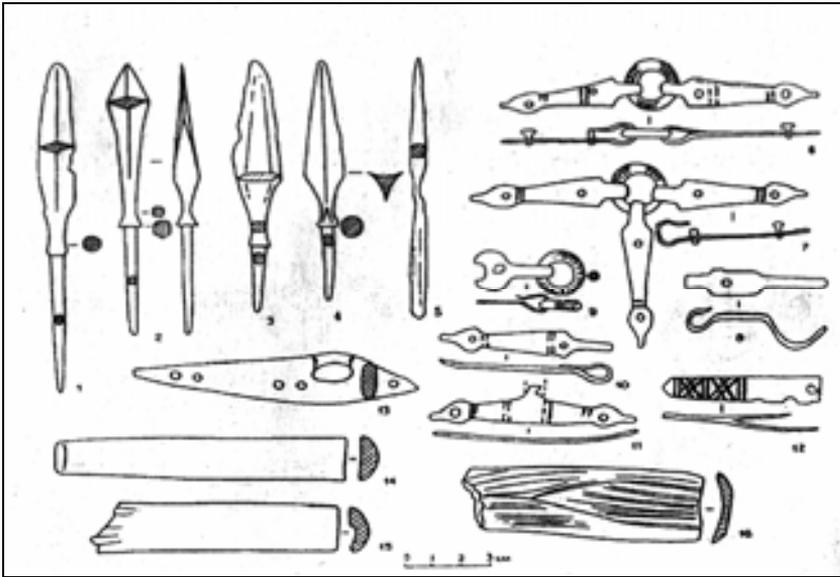
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ал-Гарнаті Абу Хамид. 1971. Путешствие в Восточную и Центральную Европу. Москва.
2. Греков Б.Д., Якубовський А.Ю. 1950. Золотая Орда и ее падение. Москва-Ленинград: АН СССР.
3. Денисова М.М., Портнов М.Э., Денисов Е.Н. 1953. Русское оружие. Краткий определитель русского боевого оружия XI-XIX вв. Москва Госкультпросветиздат.
4. Джанполадян Р.М., Кирпичников А.Н., 1972. Средневековая сабля с армянской надписью, найденная в приполярном Урале // Эпиграфика Востока XXI, 23-29. Ленинград.
5. Каталог выставки. 1899. Каталог выставки XI археологического съезда в Киеве.
6. Катанов Н.Ф. 1910. О сабле с греческой надписью // Известия общества археологии, истории, этнографии. XXVI. Казань.
7. Кирпичников А.Н. 1965 Так называемая сабля Карла Великого // Советская археология 2: 268-276. 1966.
8. Древнерусское оружие 1. Мечи и сабли IX-XIII вв. // Свод археологических источников Е 1-36. Москва-Ленинград: Наука. 1971.
9. Древнерусское оружие 3. Доспех, комплекс боевых средств IX-XIII вв. // Свод археологических источников Е 1-36. Ленинград: Наука. 1973.

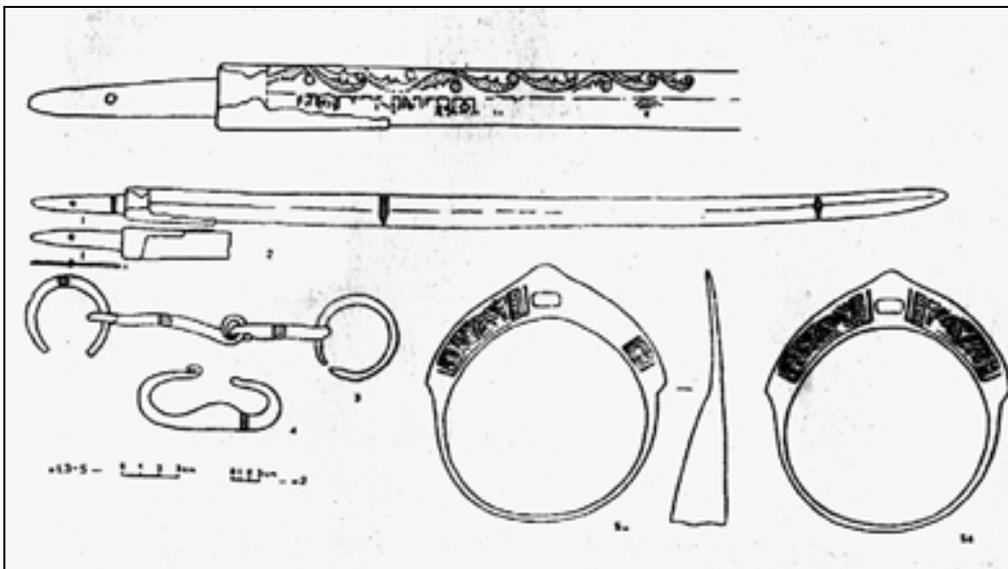
10. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII вв. // Свод археологических источников Е 1-36. Ленинград: Наука.
11. Кирпичников А.Н., А.Ф.Медведев. 1985. Вооружение // Археология СССР. Древняя Русь. Город, замок, село: 298-363. Москва: Наука.
12. Коваленко В.П. 1988. До питання про першопочатки Ніжина // Чернігівська обл. наукова конф. з істор. краєзнавства. Тези доповідей: 9-10. Чернігів-Ніжин.
13. Кочуркина С.И. 1981. Археологические памятники Корелы. Ленинград: Наука.
14. Крыганов А.В. 1990. Азиатские элементы в вооружении раннесредневековых восточноевропейских Кожевников // Военное дело древнего и средневекового населения Северной и Центральной Азии: 1-80. Новосибирск: АН СССР.
15. Кубарев В.Д. 1985. Исследования на Алтае // Археологические открытия 1983 года: 215-216. Москва.
16. Ленц Э.Э. 1895. Описание собрания оружия графа С.Д.Шереметьева. Санкт-Петербург.
17. Лесман Ю.М. 1990. Хронология ювелирных изделий Новгорода (X-XIV вв.) // Материалы по археологии Новгорода: 29-98. Москва.
18. Лихачев Ф.И. 1910. О персидской сабле XVII в. с клинком работы Асаду'ллаха // Известия общества археологии истории, этнографии XXVI (3) : 252-261. Казань.
19. Ляскоронский В. 1892. Археологические раскопки близ г.Лубен, Полтавской губ., в урочище Лысяя Гора // Киевская Старина, XXXIX: 263-280. Киев.
20. Макаров Т.И. 1986. Черновое дело древней Руси. Москва: Наука.
21. Медведев А.Ф. 1966. Ручное метательное оружие (Лук и стрелы, самострел) VIII-XIV вв. // Свод археологических источников Е 1-36. Москва: Наука.
22. Плетнева С.А. 1973. Древности Черных Клобуков // Свод археологических источников Е 1-19. Москва: Наука.
23. Полное собрание. 1962. Полное собрание русских летописей // (ред. Е.Ф.Карского). Москва: Восточная литература.
24. 1962а. Полное собрание русских летописей // (ред.Е.Ф.Карского). Москва-Ленинград: Восточная литература.
25. Прохоров В.А. 1877. О древних саблях с греческими, славянскими и другими надписями. Санкт-Петербург.
26. Расовский Д.А. 1933. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // Seminarium Kondakovianum, VI: 1-66. Прага. 1940. Половцы. IV. Военная история половцев // Annales de l'Institut Kondakov XI: 96-128. Beograd.
27. Самоквасов Д.Я. 1908. Могилы русской земли. Москва.
28. Срезневский И.И. 1903. Материалы для словаря древнерусского языка III. Санкт-Петербург.
29. Ситий Ю.М. 1991. Давньоруські пам'ятки правого берегу р.Остер в районі м.Чернигова // Питання вітчизняної та зарубжної історії: 15-20. Чернігів.
30. Юджель У. 1988. Исламские мечи и их создатели. Кувейт (на арабском языке).
31. Daabrowska E. 1958, Kurhany Rossawskie // Archeologia III 1956(1): 122-171. Warszawa – Wrocław.
32. ISLAMIC ARMS. 1979. Islamic arms and armour. London.
33. Rahman Zaky R.A. 1965. On Islamic Swords // Studies in Islamic Art and Architecture (in honour of prof. K.A.Greswell).270-291. Cairo: American University in Cairo press.
34. Nicolle D. 1976. Early medieval islamic arms and armour. Madrid.
35. 1981. Islamische waffen. Graz.
36. Seitz H. 1965. Blankwaffen I. Branschweig.
37. Survey) 1939. A survey of Persian art prehistoric times to the present III (ed.A.U.Pope) London,

New-York: Oxford University Press.

38. 1939a. A survey of Persian art from prehistoric times to the present VI (ed.A.U.Pope). London, New-York: Oxford University Press.
39. Tallgren A.M. 1918. Collection Zuoussuilov au Musee National de Finlande II. Helsingfors.

Мал.8. Знахідки озброєння кінного вершника XII-XIII ст., м. Ніжин, вул. Механізаторів. 1-4-наконечники стріл, 5-шило, 6-12-металеві деталі оголів'я коня, 13-16-кістяні деталі лука

Мал.9. Знахідки озброєння кінного воїна XII-XIII ст., м. Ніжин, вул. Механізаторів. 1-2 – шабля та її клеймо, 3 – вуділа, 4 – кресало, 5 – стремена

протоієрей Олександр Морозов (Ніжин)

НАРИСИ З ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО НІЖИНА

1. АРХЕОЛОГІЧНІ СТАРОЖИТНОСТІ НІЖИНА ТА ОКОЛИЦЬ

Незважаючи на пошук археологічних досліджень на території Лівобережної України, стародавній Ніжин до останнього часу залишався білою плямою на археологічній карті Чернігівщини. Систематичні дослідження тут розпочалися тільки з середини 1980-х рр., і, на жаль, ще не вийшли за межі звичайного накопичення інформації. До цього часу дослідникам приходилося задовольняти цікавість до минулого Ніжина лише раптовими знахідками, які неодноразово траплялися на території та в околицях міста.

Накопичення інформації про першопочатки Ніжина розпочалися ще у XVIII ст. завдяки історико-краєзнавчим працям О.Ф.Шафонського (1780-ті рр). Саме цьому досліднику належить перша спроба ототожнити Ніжин з літописним Ніжатином та Ніжатиною Нивою [1].

Згодом ці дослідження продовжили М.Є.Марков, М.Арістов, М.Максимович, К.А.Неволін, М.М.Карамзін, М.П.Погодін, Д.І.Багалій, С.М.Соловійов, П.В.Голубовський, Н.Лілеев, архієпископ Філарет Гумілевський, В.Г.Ляскоронський, М.Василенко, М.Н.Петровський, М.М.Бережков та інші [2]. Але в переважній більшості випадків, висновки дослідників базувалися виключно на вивченні письмових джерел. Треба визнати, що на сучасному етапі цей підхід вже фактично вичерпав джерельну базу. Подальше дослідження найдавнішої минувщини краю без залучення конкретних археологічних матеріалів практично неможливе. Надзвичайно важливим етапом у вивченні давньої історії міста та його околиць стала знахідка у 1852 р. на передмісті Ніжина Магерках великого скарбу давньоруських срібних монет кінця X – першої чверті XI ст. (Мал. 14). Дослідженню цієї унікальної знахідки присвячено ґрунтовні праці М.П.Погодіна, І.І.Толстого, Я.Волошинського, А.А.Ільїна, М.І.Петрова, І.Г.Спаського, М.П.Сотникової [3]. Саме ця унікальна знахідка дозволила дослідникам позитивно завершити давню дискусію про те, чи карбувалася власна монета у Київській державі X – XI ст. Важливу інформацію про історію краю періоду Великого переселення народів містить знайдений у 1873 р. в 5 верстах від Ніжина, біля дороги на с. Пашківку так званий Пашківський скарб, у складі якого було 1312 срібних римських денаріїв перших століть нашої ери та ювелірні вироби IV - початку V століття. Надзвичайну мистецьку та історичну цінність становлять знайдені у скарбі дві срібні фібули “гунського типу”, інкрустовані золотом фольгою

¹ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С.486.

² Коваленко В.П. До питання про першопочатки Ніжина // // Чернігівська обласна конференція з історичного краєзнавства. – Вип.І. – Чернігів-Ніжин, 1988. – С. 9-10.

³ Сотникова М.П., Спасский И.Г. Тысячелетие древнейших монет России: сводный каталог русских монет X-XI вв. – Л., 1983. – С.64-80.

та сірійськими рубінами (Мал. 13) [1].

Початок наукового вивчення археологічним старожитностей Ніжина та його околиць можна віднести до 90-х рр. XIX століття. Окремо слід відзначити ґрунтовну працю відомого історика О.М.Лазаревського, який уперше увів до наукового обігу археологічні старожитності Ніжина, ототожнивши згадуваний у літопису Уненіж з городищем в урочищі “Городок” на східній околиці міста (зараз - вулиця Комунарів).

Приблизно у той же час була здійснена спроба організувати археологічні дослідження курганів доби бронзи в околицях Ніжина. У 1898-1899 рр. під керівництвом професора Ніжинського історико-філологічного інституту М.Лілеєва проводилися розкопки курганів “Остраничний” та “Козацька могила” на північній околиці Ніжина, а також групи курганів в районі сіл Кунашівка, Перебудова, Безуглівка, Талалаївка. Знахідки з цих курганів, що переважно належали до доби бронзи, експонувалися автором розкопок під час XIV археологічного з’їзду у Чернігові [2]. Накопичення інформації про найдавнішу історію міста і краю тривала й протягом XX століття. Так близько 1917 р. в околицях Ніжина на березі р.Остер були зафіксовані знахідки кількох екземплярів візантійських монет часів імператорів Льва V (813-820 рр.), Льва VI та Олександра (886-912 рр.) [3]. На жаль, більш докладних відомостей, які б дозволили з’ясувати чітку топографію цих знахідок та пов’язати їх з певними археологічними об’єктами, ми сьогодні не маємо.

Певні зусилля до вивчення археологічних пам’яток Ніжина простежуються і в перші післяреволюційні десятиріччя. Так, маємо звістки про те, що окремі речі давньоруського часу в історичному центрі міста знаходив директор створеного у 1927 р. Ніжинського окружного історичного музею І.Г.Спаський. На території власної садиби по вул. Гребінки,14 він виявив давньоруське прясельце [4]. Але, на превеликий жаль, місцевий музей так і не став осередком дослідження археологічних старожитностей краю. Звинувачений у пропаганді націоналістичних ідей, цей заклад був фактично знищений у 1934 році, а його безцінні колекції втрачено.

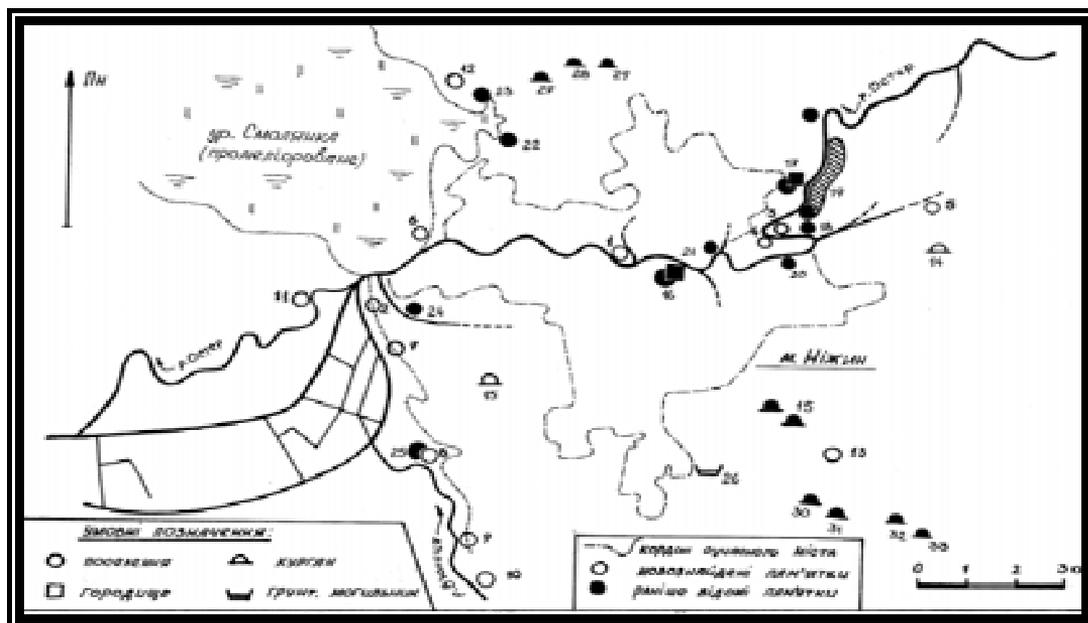
Відсутність в місті наукового та дослідницького центру, яких займався б вивченням історичних пам’яток краю, мала надзвичайно сумні наслідки для дослідження багатьох цінних археологічних об’єктів. На жаль, поза увагою дослідників залишилась знахідка близько 1957 р. скарбу римських денаріїв перших століть після Різдва Христового. Обставини знахідки, так само, як і склад скарбу

¹ Кропоткин В.В. Клады римских монет на территории СССР. М., 1961. - №1297. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. – Т.2. Полк Нежинский. – К., 1893. – С.51.

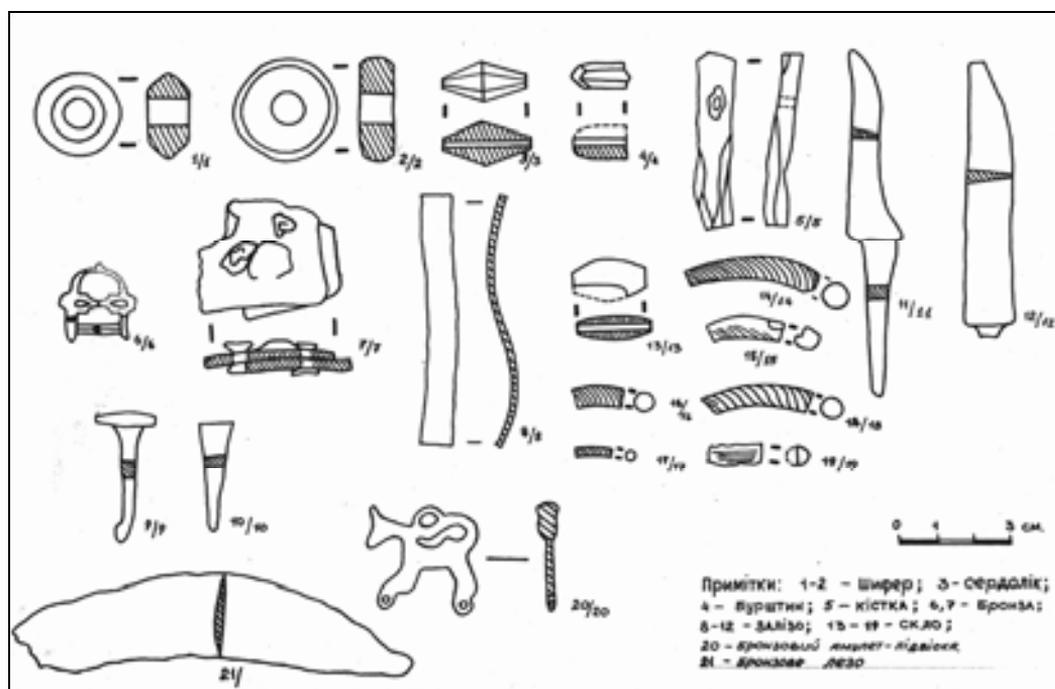
² Ткаченко В.В. З історії дослідження курганів доби бронзи на Чернігівщині // Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства. – Вип.ІІ. – Чернігів-Ніжин, 1988. – С.4-5.

³ Кропоткин В.В. Новые находки византийских монет // Византийский временник. – Т.26. – М., 1965. – С.180.

⁴ Лист І.Г.Спаського до Г.П.Васильківського від 31 березня 1977 р. // Науковий архів НКМ, І.Г.Спаський. Листування. – С.165.

Мал.10. Археологічні пам'ятки Ніжина та околиць

Мал.11. Підйомний матеріал з урочища "Городок" (знахідки доби бронзи та часів Древньої Русі)

залишилися невідомими: монети розійшлися по руках колекціонерів та загинули для науки. Відомо тільки, що кілька денаріїв придбав один із ніжинських вчителів [1].

У вересні 1961 р. на південній околиці Ніжина (вулиця Механізаторів), під час риття котловану під водогін, було знайдено залишки поховання воїна-кочівника XII-XIII століття. Матеріали з цього поховання, зібрані І.І.Єдомахою, знаходяться зараз у фондах Чернігівського історичного музею [2].

У викидах ґрунту тоді було знайдено шаблю, стремена, елементи кінського оголів'я, інкрустовані сріблом, шматки кольчуги, вістря стріл та кістяні накладки від луку. На превеликий жаль, завдяки відсутності будь-якої інформації про точне місце знахідки та недостатньому вивченню, поховання (розкопки не проводилися через складні погодні умови), сьогодні практично неможливо встановити його характер. На думку А.Н.Кірпи́чкінова, мова може йти про курганне поховання [3]. Але, треба відзначити, що ніяких зовнішніх ознак кургану в цій місцевості простежити не пощастило.

Окремі знахідки старожитностей, здійснені в різні часи в околицях Ніжина, зберігаються сьогодні у фондах Ніжинського краєзнавчого музею. Зокрема, це римський денарій часів імператора Августа (I століття після Різдва Христового) [4] та фрагмент кольчуги давньоруського воїна, знайдені під час меліоративних робіт на р.Остер, колекція кам'яних шліфованих молотів доби бронзи, вістря списів та стріл X-XIV ст. тощо. На жаль, переважна більшість цих експонатів депаспортизована, що не дозволяє визначити місця знахідок та суттєво зменшує їх наукову вартість.

Систематичні археологічні спостереження в Ніжині розпочалися лише на початку 1980-х рр. завдяки діяльності Чернігово-Сіверської експедиції Інституту археології АН України, відділу археології Чернігівського історичного музею та Чернігівського обласного археологічного центру. Археологічні розвідки в Ніжині та його околицях здійснювалися В.П.Коваленком, О.В.Шекуном, Ю.М.Ситим, А.О., В.В.Мултанен та іншими дослідниками.

Упродовж 1989-1991 рр. здійснювалися археологічні розвідки та охоронні розкопки у центральній частині Ніжина ("Старе місто" та "Замок"), на території городища та посаду XI-XIII ст. в урочищі "Городок" та на цілому ряді поселень давньоруського часу в околицях міста. Дослідження, які проводилися під керівництвом В.П.Коваленка та Ю.М.Ситого, уперше в історії Ніжина дозволили визначити топографію та стратиграфію стародавнього міста та попередньо з'ясувати хронологічну межу виникнення цього населеного пункту – рубіж IX-X століть [5].

У 1992-1993 рр. до археологічних досліджень старожитностей міста прилучилися і працівники відділу історії Ніжинського краєзнавчого музею. Під час досліджень, які

¹ Кропоткин В.В. Клады... – №1298.

² Акт №78 від 7 лютого 1968 р. // Науковий архів Чернігівського історичного музею.

³ Кирпичников А.Н. снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII вв. – Л., 1973. – С. 97.

⁴ Пухтинский В.К. Денарий Августа, найденный в Нежине // Вестник древней истории. – 1966. – №2. – С.174-175.

⁵ Сытый Ю.Н. Отчет об охранных археологических работах 1990 г. и 1989 г. в г.Нежине Черниговской обл. – Чернигов, 1990-1991 (машинопис) // Науковий архів НКМ.

здійснювалися під методичним керівництвом відділу археології Чернігівського історичного музею проводилися розвідка, ретельний огляд, обстеження, фотографування та глазомірна топографічна зйомка археологічних об'єктів. Спостереженнями було охоплено територію загальною площею близько 300 кв. км., що відповідає колу радіусом 10 км. з центром в історичному ядрі міста (Мал. 10). За цей час було оглянуто 9 раніше відомих поселень доби бронзи, раннього заліза та давньоруського часу, а також відкрито 9 нових об'єктів.

Збір підйомного матеріалу проводився неодноразово та в найбільш придатний для цього час – ранньою весною, під час оранки після сходу снігу, та пізно восени. Межи селищ фіксувалися за темним кольором культурного шару на більш світлому тлі розораного ґрунту, а також за знахідками підйомного матеріалу на його поверхні. Аналіз зібраного таким чином матеріалу дає можливість отримати максимально можливу інформацію про розміри території поселень, господарчу і ремісничу діяльність населення та здійснити відносне датування пам'ятки без руйнування культурного шару. Шурфування археологічних об'єктів для визначення потужності культурного шару не здійснювалося, що до певної міри обмежує корисну інформацію. Обстеження археологічних пам'яток, що знаходяться під сучасною забудовою, проводилися шляхом спостереження за земляними роботами в історичному центрі міста. До складу обстежених пам'яток входять городище з незахищеним посадом (урочище “Городок”), різноманітні за топографією та типологією поселення різних часів та кургани.

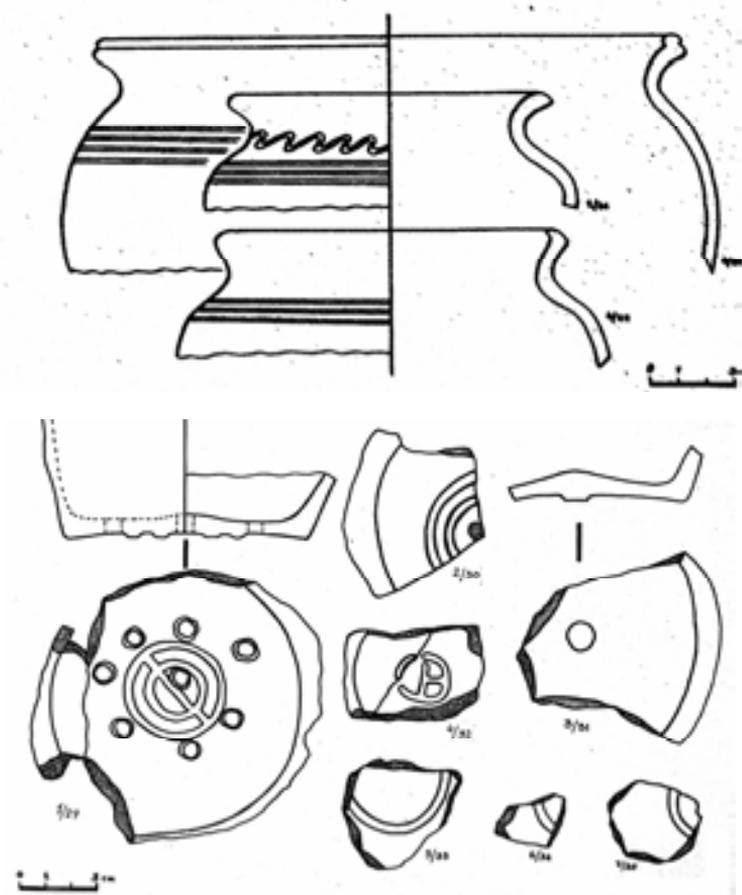
Ретельний огляд вже зареєстрованих археологічних об'єктів дозволив суттєво розширити наші уявлення про місцезросташування пам'яток та здійснити їх попереднє датування.

Велику кількість фрагментів давньоруського гончарного посуду було зібрано на поселеннях Магерки-I (X-XIII ст.) та Магерки-II (XI-XIII ст.), що розташовані на підвищеннях біля вигинів східного берега болота Смолянка. Ці об'єкти, відкриті у 1986 та досліджені у 1989 рр. Ю.М.Ситим, становлять для нас особливий інтерес, оскільки з ними можна пов'язати вже згадувану знахідку в 1852 р. Ніжинського скарбу давньоруських срібників. На жаль, точне місце скарбу тоді не було зафіксоване. Але скупі архівні джерела, зокрема свідчення професора М.А.Тулова, який безпосередньо відвідав місце знахідки, дозволяють локалізувати його поряд із селищем Магерки-I. Як засвідчив М.А.Тулов, знахідку було зроблено в полі “поміж передмістям Ніжина Магерками та хутором Бобриком на відстані півверсти від Магерок” [1]. Аналіз планів міста Ніжина першої половини та середини XIX ст. дозволяє стверджувати, що північна межа західної околиці міста за останні 150 років майже не змінилася. На нашу думку, знахідку скарбу та залишків двох великих давньоруських селищ в цій місцевості, імовірно, слід пов'язувати або з існуванням в цьому районі феодального маєтку першої чверті XI ст. або проходженням уздовж східного берега болота Смолянка стародавнього шляху XV в напрямку до Чернігова. Наскільки вірні ці припущення, найближчим часом покажуть подальші археологічні розвідки.

¹ ВДАЧОН, ф.1359, оп. 4, спр.437, арк.1-3.

Нашими спостереженнями вдалося дещо уточнити топографію поселення Магерки-ІІ. Зокрема, залишки давньоруської кераміки виявлено у південно-західному напрямку від пам'ятки, уздовж дороги Ніжин–Низи, де дослідження ще не проводилися, а також у центральній частині пам'ятки підібрано кілька фрагментів ліпної кераміки доби бронзи та раннього заліза.

Під час огляду території давньоруського городища та посаду XII-XIII ст. в урочищі “Городок” (“Комуна”) на східній околиці Ніжина, зібрано цікаву колекцію підйомного матеріалу. Ця пам'ятка, піддана розвідковим археологічним дослідженням у 1986 та 1989-1990 рр. (В.П.Коваленко, Ю.М.Ситий), сьогодні знаходиться під загрозою руйнування багаторічною оранкою, міським кладовищем та будівництвом садово-городного кооперативу. Найбільш ретельному огляду було піддано південно-східну частину пам'ятки, яка безпосередньо потрапила в зону забудови. Зібрано цікаву колекцію речей доби бронзи, раннього заліза та Київської Ру-

Мал. 12. Знахідки гончарної кераміки доби Київської Русі (XI-XIII ст.) на посаді городища в урочищі “Городок”

сі. Серед знахідок слід відзначити фрагменти нижньої частини плоскодонної ліпної посудини та вінчика ліпного горщика, прикрашеного пальцевими зачіпами і насічкою по краю та рядом круглих ямок під ним, а також плоске бронзове лезо вигнутої форми (можливо, серп або ніж). Численні знахідки давньоруського часу представлені уламками скляних браслетів, шиферними прясельцями, залізними ножами та точильними брусками з пісковуку, кістяними виробами зі слідами обробки. Серед знахідок жіночих прикрас слід виділити уламок ліроподібної бронзової пряжки, бронзову підвіску у вигляді “лютого звіра”, гранчасту намистину з червоного сердоліку біпірамідальної форми, фрагмент намистини з бурштину зі слідами грубої огранки та частину розколотої намистини овально-сплощеної форми зі скла фіолетового кольору. Зібрано велику кількість фрагментів давньоруського кружального посуду XII-XIII ст., серед яких можна виділити колекцію донець з клеймами, представленими переважно набором стандартних елементів: “крапок”, концентричних кілець та “спиць”. Заслуговує на увагу знахідка нижньої частини посудини з клеймом у вигляді двох концентричних кілець, що перетинаються однією “спицею” у діаметральному напрямку, та 8 наскрізними отворами у денці, яка, імовірно, використовувалася в якості фільтру під час виробництва дьогтю. (Мал.11-12)

Серед нововиявлених багат шарових пам’яток на увагу заслуговує поселення в урочищі “Ветхе” (західна околиця Ніжина), розташоване на підвищеній ділянці та схилах заболоченої заплави лівого берега р.Остер. На поселенні зібрано велику кількість уламків ліпної кераміки доби бронзи (у тому числі фрагментованої стрічковим, ямковим, шнуровим орнаментом та наліпними валіками) та раннього заліза, а також фрагменти кружального посуду другої половини XIII-XIV ст.

Цікавим, на нашу думку, видається той факт, що з вищезгаданим урочищем пов’язане існування Георгіївського Ветхоріздвяного монастиря, час заснування якого Філарет Гумілевський відносив до XIV століття. Більшість дослідників, зокрема О.М.Лазаревський, скептично поставилися до повідомлення, що буцімто під час ремонту монастирського храму на початку XIX ст. було знайдено закладний камінь з текстом XIV ст. [1]. На нашу думку, гіпотезу Гумілевського не слід безапеляційно відкидати, оскільки відкриття великого селища післятатарського часу (XIII-XIV ст.) на відстані близько 1 км. на південний захід від руїн монастиря дозволяє під новим кутом зору поглинути на цю проблему. Остаточне вирішення питання про час заснування монастиря та його зв’язок із нововиявленою пам’яткою можуть дати лише ґрунтовні археологічні дослідження.

Кераміку післятатарського часу, аналогічну за типологією до кераміки з поселення “Ветхе”, а також фрагменти ліпного посуду доби бронзи та ранньослов’янського часу виявлено в урочищі “Селище” (західна околиця м.Ніжина, вул.Околична). Тут було виявлено поселення дюнного типу, що розташувалося на підвищенні в місці з’єднання заплави р.Остер з болотом Смолянка. Пам’ятка займає східну частину мисоподібного підвищення, зайнятого приватними будівлями та городами.

Місцезнаходження ліпної кераміки також зафіксовано на схилах правого берега

¹ Лазаревский А.М. Вказана праця. – С.67.

р.Остер на відстані 500 м. на схід від пам'ятки в урочищі “Селище”, на лівому березі р.Остер на захід від урочища “Ветхе”, на північний захід від с.Григоро-Іванівка, а також на мисоподібному останці лівого берега р.Остер поміж Ніжином та с.Липовий Ріг (Птахофабрика-III). На останній пам'ятці підібрано кілька вінчиків та фрагментів орнаментованого ліпного посуду, а також крем'яне вістря стріли трикутної форми з виїмкою в нижній частині. Під час археологічних розвідок 1992-1993 рр. було виявлено ряд надзвичайно цікавих пам'яток, що дають можливість уточнити історичну топографію Ніжина та його сільської округи часів Київської Русі.

Селище сільського типу, яке можна датувати кінцем X – початком XIII ст. виявлено в центральній частині міста, на південний схід від вулиці Воздвиженської. Пам'ятка розташована на краю ділянки підвищеного правого берега р.Остер. Зі сходу та півночі пам'ятку обмежує вул. Воздвиженська та територія Графського парку. Підйомний матеріал представлений фрагментами давньоруського кружального посуду кінця X-XIII сторіччя. Поселення площею до 1,5 га займає територію колишнього “Зеленгоспу” а також частково знаходиться під приватними садибами тагородами.

Мал. 13. Фібула з “Пашківського” скарбу (IV-V ст. н.е.). Санкт-Петербург, Державний Ермітаж

Невеличке, площею до 0,5 га, селище кінця X-XII ст. виявлено на відстані 1,5 км на південь від південно-східної околиці с.Липовий Ріг. Пам'ятка займає південний схил блюдцеподібної западини, що навесні заповнюється талими водами, розташованої у верхів'ях безіменного струмка, що впадає в р.Остер в районі колишньої птахофабрики. Невелика інтенсивність знахідок, представлених уламками давньоруського кружального посуду та фрагментом металевого леза, можливо, свідчить про короткочасний або сезонний характер селища. На відстані 1 км. на південь від останнього селища знаходиться розораний курган II-I тис. до н.е., який має заввишки близько 2 м. та діаметр до 50 м. Поселення давньоруського часу X-XIII ст. знайдено на північній околиці с. Липовий Ріг, на березі безіменного струмка (ліва

притока р. Остер) неподалік від православної каплиці, що розташована на автошляху Ніжин-Березанка.

Під час нагляду за земляними роботами у центрі міста фрагменти кераміки доби бронзи та Київської Русі виявлено на схилах р.Остер (вул.Овдіївська, садиби № 27, 29). Уламки вінчиків давньоруських горщиків XII-XIII ст. підібрано у викидах траншеї під кабель по вулиці Радянській, 4, у дворі школи №3 та під час земляних робіт на території комплексу будівель Грецько-Всіхсвятської церкви. Окрім того, фрагмент ліпної кераміки доби раннього заліза виявлено під час шурфування фундаменту південної стіни теплої Миколаївської церкви по вул. Подвойського (комплекс Свято-Покровського приходу).

Мал.14. Монети кн. Володимира Святославина та кн. Ярослава Мудрого з “Ніжинського” скарбу 1852 р. (XI-XII ст. н.е). Санкт-Петербург, Державний Ермітаж.

Таким чином, наявна інформація про археологічні старожитності Ніжина, незважаючи на її уривчастий та несистематичний характер, дає можливість в загальних рисах реконструювати найдавнішу історію краю. Заселення берегів річки Остер першими людьми відбулося не пізніше початку // тис. до н.е., про що свідчить велика кількість пам’яток доби бронзи. Активне господарче життя вирувало тут за часів раннього заліза. Майже не викликає сумнівів міський характер населеного пункту, який існував у центральній частині сучасного Ніжина в XI-XII ст. Для стародавнього Ніжина виявлено типову структуру, характерну для більшості давньоруських міст, яка складалася з укріпленого городища, передмістя та сільської околиці.

Але в суспільно-політичній та економічній історії Ніжина все ще залишається чимало пошукових проблем, для вирішення яких потрібно не одне десятиліття стаціонарних археологічних досліджень. Широке поле діяльності залишається у дослідників по виявленню та вивченню ще невідомих археологічних об’єктів на території та в околицях міста. Все ще невизначеними залишаються функціональні

особливості міста на різних етапах його історії. Недостатньо досліджено оборонні споруди та поховальні комплекси давньоруського часу. Залишаються дискусійними питання про так звані “Зміївські вали” в околицях Ніжина, про стратегічну роль стародавнього міста в системі оборонних споруд Чернігово-Переяславського порубіжжя XI-XIII ст. тощо.

2. ЧИ ІСНУВАВ НІЖИН У XIV СТОЛІТТІ?

Проблема виникнення та розвитку середньовічних українських міст завжди була під пильною увагою вітчизняних дослідників. Але, незважаючи на бурхливий поступ історичної науки, мусимо визнати існування чималої кількості “білих плям” у наших знаннях про минуле найдавніших населених пунктів Чернігово-Сіверської землі. Переважна більшість цих “білих плям” припадає на післямонгольський період та литовську добу – від другої половини XIV до кінця XVI століття. Брак фактичних відомостей (як археологічного, так і археографічного характеру) до останнього часу дослідники намагалися компенсувати за рахунок узагальнень, запозичених з історії Великого Князівства Литовського, або робили висновок, що після монгольської навали 1239-1240 років інтенсивне господарське та культурне життя на теренах степового і лісостепового Лівобережжя на тривалий час занепало.

Не є винятком у цьому плані і стародавній Ніжин, який, як нещодавно довели чернігівські археологи В.П.Коваленко та Ю.М.Ситий, виник на рубежі X-XI століття. Спираючись на результати археологічних досліджень 1989-1990 років та підсумовуючи майже двохсотлітню дискусію про першопочатки Ніжина, вони з'ясували, що за часів Києво-Руської держави на території сучасного міста існували дві досить великих фортеці. З певною часткою вірогідності залишки цих двох городищ, виявлених у місцевостях “Старе місто” та “Городок”, можна, на думку дослідників, ототожнити зі згадуваними у літописах населеними пунктами Ніжатиною Нивою або Ніжатином (згадуються відповідно у 1078 та 1135 роках) та Уненіжем (1147 р.).

Виникнення стародавнього Ніжина вчені пов'язують з активною містобудівельною діяльністю князя Володимира Святославича, засвідченою літописами під 988 роком. Важливе стратегічне положення міста визначалось тим, що в районі сучасного Ніжина в давнину проходила одна з доріг, що з'єднувала Київ та Переяслав з Черніговом. Оскільки знахідок післятатарського часу (кінець XIII-XIV століття) на цій території не виявлено, археологи стверджують, що ці міста загинули у 1239-1240 роках і протягом кількох століть лишались спустошеними, фактично не існували як населені пункти міського типу [1].

Тривалий час в українській історіографії домінувала думка відомого знавця історії Лівобережної України О.М.Лазаревського про те, що після монгольської навали Ніжин відродився лише на початку XVII століття на місці колишнього давньоруського городища. Лише у 1624 році, після того, як Чернігово-Сіверські землі

¹ Сытый Ю., Коваленко В. Отчет об охранных археологических работах 1990 и 1989 гг в г.Нежине Черниговской обл. – Чернигов, 1990-1991 (машинопис) // Науковий архів НКМ.

були приєднані польським королем Сигизмундом III до Речі Посполитої, на місці спорожнілої давньоруської фортеці будується міцний дерев'яний замок [1].

І дійсно, документи першої чверті XVII століття, що дійшли до нашого часу, нібито підтверджують думку О.М.Лазаревського. У 1777 році відомий дослідник О.Рігельман опублікував привілей польського короля Сигизмунда III, що був виданий “новозаселеному місту” Ніжину у березні 1625 року, в якому читаємо: “Ознаймуєм, иж... городище наше Нежин, в княжестве Черниговском лежащее, теперь новооселое, счастливое з рук неприятельских есть рекуперовано и до панства нашего привернено. Ми, упатраючи же тоє городище пограничное новооселое Нежин, будучи на местцу оборонном в валах, не только самые импеты неприятельские здержати, але и границам панства нашего коронным заслонною бути может, зычим того зо всех мер, иж бы яко найлешше крепило и умножало, и до оздоби приходило, а за тим потужнейше против неприятелей и наглым небезпечностям оставало”.

Ніжинський Ветхоріздвяний Георгіївський монастир.
За переказами був заснований ще в XIV ст. (фото початку XX ст.)

Польський акт 1624 року про закріплення за містом земельних угідь, наданий ніжинським міщанам польським коронним ревізором Ієронімом Цехановичем, також зазначає: “место Нежин, от многих лет опустошалое, значне за ласкою Божьею ростет

¹ Лазаревский А. Вказана праця. – С.5.

и щораз людей до него прибуваєт...” [1].

Із наведених документів добре видно, що являло собою місто Ніжин (а вірніше – спустошене “Ніжинське городище”) у першій чверті XVI століття. Незаперечним є вигідне стратегічне положення міста “на месці оборонном” та наявність старовинних оборонних споруд – фортечних валів. Цілком вірогідно, що рештки фортифікацій часів Київської Русі були використані будівничими під час зведення Ніжинського замку на початку XVII ст.

Інтенсивне заселення відродженого Ніжина вихідцями з середнього Подніпров’я та Правобережної України, а також пожалування його мешканцям міського самоврядування у межах юридичних норм Магдебурзького права, сприяли бурхливому економічному розвитку міста. Документальні свідчення про драматичні події повстання гетьмана Тараса Федоровича, що датуються 1631 роком, незаперечно змальовують Ніжин як досить міцний форпост національно-визвольної боротьби місцевого козацтва проти польського панування, здатний витримати тривалу облогу кількатисячного коронного війська [2].

Унікальні відомості про чисельність та устрій ремісничих об’єднань міста першої третини XVII століття дійшли до нас з цехових книг, найдавніша з яких, що містила реєстр братчиків ковальського та ткацького цехів, датується 1634 роком. Приблизно до того ж таки часу відноситься й запровадження славнозвісних ніжинських ярмарків, котрі у другій половині XVII століття перетворили місто на один з найбільших на Лівобережжі осередків посередницької торгівлі [3].

Провідна роль Магдебурзького права у розвитку міста залишається незаперечною. Права та вольності, що надавалися ніжинським міщанам польськими королями, безумовно, сприяли активному заселенню міста та бурхливому розвитку промислів і торгівлі. Але, закономірно, постає питання; чи були б ці процеси настільки швидкими та інтенсивними, якби відновлення міста на початку XVII століття відбулося справді на порожньому місці?

На превеликий жаль, письмові джерела XV-XVI століття (“Список городов, дальних и ближних”, “Книга Большому Чертежу” та ін.) не згадують не тільки Ніжин, але й не називають на цій території жодного іншого скільки-небудь значущого населеного пункту. Ці спостереження свого часу дозволили О.М.Лазаревському дійти висновку, що територія Ніжинського полку на південь від річок Сейму та Остра “до XV століття являла собою суцільну пустелю, що розділяла руські та польські володіння”. Саме ці міркування дозволили О.М.Лазаревському та його послідовникам скептично поставитись до повідомлення відомого церковного історика, автора “Историко-статистического описания Черниговской епархии”, архієпископа Філарета Гумілевського, який відносив заснування Ніжинського Ветхо-

¹ Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – С.177-184.

² Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. – М., 1964. – Т.1. – С.99-100.

³ Єршов А. Ніжинські цехи в першій половині XVII в. // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С.315-318.

Ніжинська фортеця XVII-XVIII ст. (за планом 1773 р.)

різдвяного (Красноострівського) монастиря до XIV століття [1].

За свідченням цього автора, у 1817 році, під час перебудови монастирської церкви Різдва Богородиці під її фундаментом знайдено закладний камінь з написом XIV століття. На жаль, перевірити достовірність цього повідомлення тепер практично неможливо. Підтримуючи О.М.Лазаревського, думку Ф.Гумілевського вважали безпідставною й нинішні дослідники ніжинської старовини.

Але, на наше глибоке переконання, надто критичний, а інколи й відверто упереджений погляд послідовників “скептичної школи” на історію Лівобережної України литовсько-польської доби вимагає певного уточнення та перегляду з точки зору сучасного стану вітчизняної історичної науки. Значною мірою гіпотеза про незаселеність Південної Сіверщини у XIV-XVI століттях була спричинена недостатньою розробкою джерельної бази. Зокрема, цю тезу дозволяють спростувати археологічні спостереження останніх років. Так, під час археологічних розвідок 1993 року, організованих працівниками відділу історії Ніжинського краєзнавчого музею, на західній околиці Ніжина в урочищах “Ветхе” (вул. Челюскіна) та “Селище” (вул. Околична) знайдено рештки двох досить великих селищ післятатарського часу. На значній площі зібрано колекцію фрагментів гончарного посуду, що може бути

¹ Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – К., 1874. – Кн.4. – С.67-68.

датований другою половиною XIII-XIV ст. Надзвичайно цікавим є той факт, що одне з них розташоване неподалік від руїн знищеного у 1930-х роках Ветхоріздвяного монастиря. На жаль, обстежити територію самого монастиря до останнього часу не вдалось через те, що вона зайнята приватними садибами.

Ці останні знахідки дозволяють по-новому поглянути на досліджуваний період історії краю і дають можливість стверджувати, що після зруйнування міста у 1239-1240 роках мешканці стародавнього Ніжина зберегли своє поселення, хоча й були змушені перебратися під захист лісів та непрохідних остерських та смолезьких боліт, які впритул підходили до міста із заходу. Не виключено, що в майбутньому на території міста будуть знайдені нові археологічні пам'ятки, що дозволять пролити світло на історію краю цього періоду.

Тривалий час поза увагою дослідників лишалось надзвичайно цікаве письмове джерело, котре, безумовно, подає важливі відомості з історії Чернігово-Сіверської землі у другій половині XIV століття. Йдеться про жалувальну грамоту Київського князя Володимира Ольгердовича князю Юрію Івантичу Половцю-Рожиновському на володіння маєтностями у Київській та Сіверській землях, зокрема в басейнах річок Десни, Остра та Удаю. Враховуючи надзвичайну важливість і унікальність цього джерела, а також його невеликий обсяг, дозволимо собі повністю процитувати його текст: *“Владимир Ольгердович, князь Киевский, ознаймуем то: Юрий Ивантыч з Сквиря, иж его ойчизнм бардзо спустошали от неприятелей наших татар, гды воевала орда Заволгска, просил нас, абись ми ему то ствердили и оседлость при замку дали: двор Соломец в Киеве и землю Святоищицку с данию и зе виистким обапул Сырца. Писан в Киеве 19 января индикта 4. Ми tedy то виистко, цо предкове дали, ему ствердзали: Славов зе виисткнм надбрестыньцем и Мыцко при Тетереве (Радомишль – О.М.), Рудню й Кочеров зе виистким, Велицу, Охотов, яко ся то ма и землю Святоищицку, яко предок его тримал Роман. А в Северу: Рожны зе виистким, Крехово, Осово, Светильново, Бердово, Островец, Буков, Варно, Волузов (Виползов – ?, О.М.), Нежин, Дорогин зе виисткими инными урочистими пуццями в тым отделе, почавши от Десны по Удай и по Остер, и Сосновский отдел также зе виистким, и Высогор, также то отпустить в цудзе реньце зостать ся нема. А отдел его предковский Сквирский, яко предки его Тугорхан, Кариман и иние по них одержали на Роси, по Раставице й Каменце, которий звано Сквиря, а тераз Поветщина, по предках зе виисткими инными пожитечными местами: Сквиря, Ягнятин, Трилесеы, Фуццово (Фастов — О. М.) и иными, то ма, яко свое держать и тым виистким жона и потомство их, вечными часы держа, тым шафовать, яко сами бендо хтели уживать. В Киеве писан”* [1].

Звичайно, не можна сказати, що текст цієї грамоти взагалі не був відомий історикам. Уперше його опублікував у 1853 році польський дослідник Е.Руліковський у книзі “Опис повіту Васильківського” за польською копією 1568 року, що була видана з канцелярії коронної. У 1864 році текст грамоти передрукував Л.Похилевич, датувавши її 1390-м роком. Пізніше цей документ вивчали історики В.Антонович, М. Володимирський-Буданов, М.С. Грушевський, П. Клепатський, Ф. Шабульдо та інші.

¹ Похилевич Л. Сказанне о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С.190.

Але від часу першої публікації автентичність тексту грамоти князя Володимира Ольгердовича викликала ряд сумнівів. По-перше, відкривач джерела Е.Руліковський користувався не оригіналом, а, як уже зазначалось, пізньою польською копією. По-друге, навіть поверхове ознайомлення з текстом документа свідчить, що пізніші переписувачі та перекладачі суттєво зіпсували первісний текст. Про це свідчить не лише сумнівне прочитання деяких топонімів та порушення логічного зв'язку в тексті, але й відсутність відповідного для такого роду документів датування. По-третє, закономірний скептицизм з боку дослідників викликало те, що згідно з цією грамотою у другій половині XIV століття обширні Чернігово-Сіверські землі аж до Сосниці (“Сосновський відділ”) перебували під юрисдикцією київських князів.

Усі вищенаведені фактори і змусили М.С.Грушевського, котрий неодноразово посилався на цей документ у своїх працях, дійти висновку, що “дійсність цієї грамоти збуджує деякі сумніви” і чекає доказів та підтвердження [1].

Цікаве дослідження про обставини, за яких грамота Володимира Ольгердовича стала широко відома як юридичний документ, здійснив свого часу В.Антонович. Він з'ясував, що близько 1602-1603 років у Києві розпочався тривалий судовий розгляд справи про повернення маєтностей, у якому позивачами проти заможного шляхтича Василя Ходики виступили київський підвоєвода Ян Аксак та збіднілий остерський боярин Юрій Рожновський, учасник козацького повстання 1596 року, котрий називав себе онуком князя Яцька Половця-Рожиновського. Саме Ю.Рожновський і викрав родинні архіви князів Половців-Рожиновських із комори остерського старости. Серед викрадених документів якраз і фігурували вищезгадувана грамота Володимира Ольгердовича та її підтвердження князем Олельком Володимировичем. На думку В.Антоновича, немає жодних підстав вважати Ю.Рожновського дійсним нащадком занепалого роду Половців-Рожиновських. Але, на думку вченого, існування цього роду та обширні маєтності, котрими володіли його нащадки в Київській та Чернігово-Сіверській землях, можна вважати незаперечними. Адже достовірність цих документів не викликала жодного сумніву або заперечення з боку сучасників. Відповідач та власник маєтностей В.Ходика побудував свій захист не на спростуванні наведених у грамоті відомостей, а на доведенні того, що позивач Ю.Рожновський не має ніякого відношення до роду Половців-Рожиновських [2].

Так хто ж такі були Половці-Рожиновські, яким чином заволоділи вони землями у Чернігово-Сіверській землі? Родинні перекази князів Рожиновських називають засновником роду половецького хана Тугоркана, котрому пощастило породичатися з Великим Київським князем Святополком Ізяславичем. У 1094 році, учинивши мирову угоду з половцями, київський князь взяв собі за дружину Тугорканову доньку – половецьку княжну. Родинні зв'язки нащадків половецького хана з руськими князями не припинялися й пізніше. У 1117 році на онуці Тугоркана одружився син князя Володимира Мономаха Андрій [3].

¹ Грушевський М. Нариси історії Київської землі. – К. 1991 – С. 53.

² Антонович В. Киевские войты Ходыки // Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С.172-176.

³ Літопис Руський. – К., 1991. – С.137-140, 178.

Скориставшись родинними зв'язками з київськими князями, син Тугоркана Кариман переселився в Руську землю, охрестився під іменем Льва та поступив на службу до князя Володимира Мономаха. Від свого покровителя, згідно з родинними переказами, він і отримав у володіння ґрунти та маєтності в Пороссі та Сіверщині [1].

Той факт, що Половці-Рожиновські володіли маєтностями в Руській землі, не видається неймовірним, оскільки з літописів достеменно знаємо про тюркську колонізацію південно-руського кордону в XI-XII століттях. Чимало “своїх поганих” в ті часи переходило на службу до київських, чернігівських та переяславських князів та оселялось на руських землях. Літописи згадують “чорних клобуків” у Пороссі, “ковуїв” в Чернігівщині та Київщині, “турпеїв” – в Переяславщині та інші тюркомовні “коліна”. Вони відігравали важливу роль у суспільно-політичному житті Київської Русі, мали тут не тільки кочовища, але й навіть укріплені міста. З плином часу вони або асимілювалися з місцевим населенням (як це сталося з Половцями-Рожиновськими), або частково відійшли в степи після монгольської навали 1239-1240 років [2].

Останнім часом ці літописні відомості дедалі частіше знаходять і археологічне підтвердження. Подібні унікальні знахідки мали місце і в Ніжині. Так, у 1961 році на південній околиці міста (вул. Механізаторів), під час риття траншеї під водогін, було раптово знайдено поховання воїна-кочівника у повному військовому спорядженні з конем. Матеріали з поховання, яке датується XII-XIII століттям, були зібрані І.І.Єдомахою і експонуються нині у Чернігівському історичному музеї. У викидах ґрунту тоді знайшли шаблю східного походження з кувачем та рослинним орнаментом, інкрустованими сріблом та золотом, стремена, елементи кінського оголів'я, шматки кольчуги, вістря стріл, кістяні накладки від лука тощо. На жаль, розкопки тоді не проводились через складні погодні умови, і тепер важко навіть з'ясувати точне місце цієї знахідки.

Таким чином, історичні реалії XII-XIV століть не заперечують генеалогічних переказів про родовід князів Рожиновських. Залишається незрозумілою хронологія розглянутої нами грамоти князя Володимира Ольгердовича, адже датовано її 19 січня “4-го індікту”. Традиція рахувати роки “індиктами”, або 15-літніми циклами, прийшла на Русь з Візантії. Отже, щоб встановити час написання грамоти, нам треба з'ясувати, коли “4-й індікт” випадав під час князювання Володимира Ольгердовича у Києві.

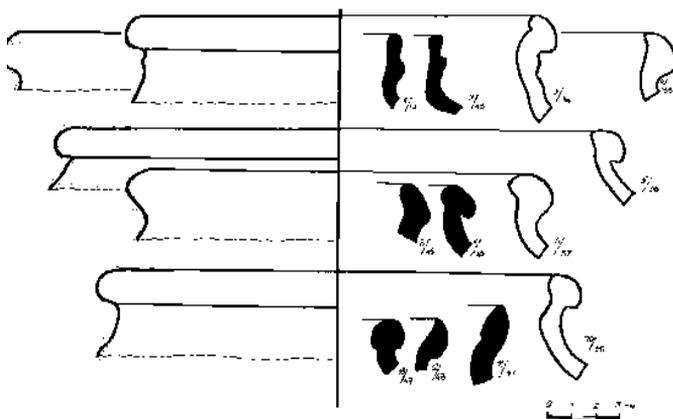
У дослідників немає єдиної точки зору на початок його княжіння. У 1362 році Великий Литовський князь Ольгерд організував спільний литовсько-руський похід проти монголів. Результатом перемоги литовсько-руського війська у битві на Синіх Водах стало звільнення від влади монгольських ханів Торговиці, Білої Церкви, Звенигорода і великих степових територій Лівобережжя від Києва та Путивля до гирла Дону та Очакова. Саме після цих подій і посадив Ольгерд на київський князівський стіл свого сина Володимира. Переважна більшість дослідників висловлювала думку, що Володимир Ольгердович став київським князем не раніше

¹ Антонович В. Вказана праця. – С.172-176.

² Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т.II. – С.534, 548, 551.

1367 року, а можливо, й у 1377 році, після смерті батька. Князував Володимир до 1394 року, коли Вітовт усунув його з Київського столу.

У період з 1362 по 1394 рік “4-й індікт” припадав двічі – на 1366 та 1381 роки. Отже, саме цими роками і можна датувати грамоту. Найбільш ймовірно видається дата – 1381 рік. Цієї точки зору дотримувалися, зокрема, М.Грушевський та Ф.Шабульдо. Це датування здається переконливим, адже, на думку більшості дослідників, саме у цей час простежується тенденція до збільшення володінь Київського князівства за рахунок колишніх земель Переяславського та Чернігівського князівств – Посейм’я з волосними центрами Хоробор, Сосниця, замком Остер та його ґрунтами у басейні нижньої Десни. Про досить пізнє включення Чернігово-Сіверських земель до складу Київського князівства свідчать і знахідки скарбів монет Володимира Ольгердовича в Сосниці, Козельці та Вишеньках, які за своїм складом можуть бути датовані саме 80-90-ми роками XIV століття [1].

Мал. 17. Зразки фрагментів кераміки другої половини XIII-XIV ст. з поселення післятатарської доби в урочищі “Ветхе”

Таким чином, із точки зору сучасних відомостей з історії Чернігово-Сіверської землі останньої чверті XIV століття, достовірність грамоти Володимира Ольгердовича не повинна викликати сумніву, а приналежність Київським князям обширних володінь поміж нижньою Десною, Остром та Удаєм мусить бути визнана історичною реальністю того часу. Нашадки Половців-Рожиновських володіли своїми маєтностями протягом XIV та XV століть. На Київському Правобережжі їм належали ґрунти між річками Стугною, Тетеревом і Россою з центром – замком Сквиря, заснованим Половцями, та населеними пунктами Радомишль, Фастов, Рудня, Ягнятин, Трилеси тощо. На Лівобережжі їм належали землі в басейні нижньої Десни, Снову, Остра та Удаю з містами Ніжином, Басанню, Биковим, Крехаєвим, Дорогинкою, Варвою та

¹ Шабульдо Ф. Землі Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С.82-84; Козубовський Г. Київське князівство при Володимирі Ольгердовичі за пам’ятками нумізматики // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С.131-137.

замком Рожинов у Остерському повіті з навколишніми селами та угіддями. Татарська навала кінця XV століття завдала господарству Рожиновських великої шкоди, а з середини XVI століття цей рід починає занепадати. Як з'ясував В. Антонович, у 1536 році помер останній із князів Яцько Михайлович Рожиновський, котрий перед смертю заповів опікунство малолітніми дітьми своєму приятелю Івану Немиричу. А вже через 30 років на майно Рожиновських висунули претензії нащадки опікуна. Отож, прямих нащадків цього старовинного роду вже на той час не лишилося... [1].

Таким чином, сукупність письмових та археологічних джерел кінця XIV століття незаперечно доводять існування Ніжина у цей час як одного з населених пунктів Чернігово-Сіверщини. На жаль, лишається нез'ясованою доля міста протягом наступних двох століть. На думку історика П. Клепатського, котрий здійснив спробу реконструкції кордонів Остерського повіту XIV-XVI століть, залучивши матеріали люстрацій 1552-1628 років та спогади старожилів про ці кордони "як вони були зстародавна", Ніжин у цей час лишився східним форпостом повіту. В XV-XVI столітті, можливо, внаслідок нападів татар та частих військових дій поміж московськими та польсько-литовськими військами, що точилися за Чернігово-Сіверські землі, місто зовсім занепало, втративши стратегічне значення, і до самого початку XVII століття зникло зі сторінок літописів та документів. Відбудова Ніжинського замку на місці старого городища за часів Сигізмунда III відкрила нову сторінку в історії тисячолітнього міста.

Скит Введенського жіночого монастиря у Ветхому. Фоло початку XX ст.

¹ Антонович В. Вказана праця. – С.172-174.

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

ХРОНІКА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

протоієрей Олександр Морозов (Ніжин)

НІЖИНСЬКІ ПОЛКОВНИКИ БРАТИ ЗОЛОТАРЕНКИ (історико-біографічний нарис)

Визвольна війна українського народу середини XVII ст. висунула на політичну арену цілу плеяду видатних державних діячів – сподвижників гетьмана Богдана Хмельницького. Здобуття національної незалежності та інтенсивне будівництво підвалин української козацької держави сприяли швидкому формуванню нової еліти, яка почала активно заступати місце панівної верстви попередніх часів – польської шляхти.

Серед видатних діячів тієї доби, яким пощастило залишити яскравий слід в історії України, були брати Золотаренки. По-різному склалася їхня доля. Але обох братів об'єднувало те, що життя та військову кар'єру вони пов'язали з Ніжином та Ніжинським козацьким полком. Драматичні колізії їхньої долі повною мірою віддзеркалюють складні та надзвичайно суперечливі процеси, що відбувалися у тогочасному українському суспільстві.

Брати Золотаренки – Іван і Василь [1] – та їхня сестра Ганна походили із заможної міщанської родини з міста Корсуня. Вже на початку Визвольної війни брати опинилися у лавах повсталих і посіли старшинські посади у козацькому війську. В козацькому реєстрі 1649 року серед старшини Корсунського полку значиться один з братів – Іван Золотаренко [2]. Невдовзі братам пощастило породичатися з гетьманом Богданом Хмельницьким. 1651 року Хмельницький у третьому шлюбі одружився з Ганною Золотаренко,

Дружина гетьмана Богдана-Зіновія Хмельницького, ймовірно – Ганна Золотаренко. Портрет XVII ст.

(як називають її тогочасні документи – Пилипихою), котра лишилася удовою після смерті свого першого чоловіка, козацького полковника. На думку М.Грушевського, це міг бути один із ватажків козацького війська на прізвище Пилип або Пилипець, який загинув під час невдалої Берестецької кампанії 1651 року [3].

Ганна Золотаренко прийшла в родину Богдана Хмельницького невдовзі після тяжкої родинної драми, пов'язаної зі зрадою та засудженням на смерть другої дружини гетьмана шляхтянки Гелени (як відомо, у першому шлюбі Б.Хмельницький дуже рано овдовів: його перша дружина Гафія Сомко, сестра майбутнього Переяславського полковника Якіма, померла у 1647 році). Ганна не тільки стала вірною дружиною гетьмана, що користувалася великою повагою серед його найближчого оточення, але, на думку істориків, сприяла приборканню свавільної “козацької вольниці” при гетьманському дворі і невдовзі надала йому цілком пристойного європейського вигляду. За влучним висловом М.Грушевського, якщо цей шлюб і не був союзом романтичної любові, то принаймні звів воедино дві дуже впливові українські козацькі родини, сприяв зміцненню позицій та авторитету гетьмана [4].

Церемонія шлюбу відбулася з великими урочистостями у Корсуні наприкінці липня - на початку серпня 1651 року. Від попередніх двох шлюбів Ганна Золотаренко мала кількох дітей (синів Кіндрата, Данила, Степана, Осипа та інших), і всі вони увійшли в гетьманську родину, прийнявши його прізвище і ставши названими братами та сестрами нащадкам Хмельницького. Нова дружина гетьмана стала не тільки авторитетною господинею в домі свого чоловіка, але й брала активну участь в його дипломатичній та адміністративній діяльності. 1655 роком датується підписаний Ганною універсал, який застерігав майнові права Прилуцького Густинського монастиря, забороняючи прилуцьким міщанам зазіхати на монастирські володіння, даровані князями Вишневецькими, – факт досить несподіваний в історії України. В інших європейських країнах повноваження видавати подібні майнові документи мали лише дружини монархів [5].

Зважаючи на великий авторитет Ганни Золотаренко та її вплив на чоловіка, у вересні 1655 р. польська королева надіслала їй багаті дарунки та звернулася з особистим листом, у якому просила клопотатися перед козацьким гетьманом про укладення мирної угоди з Польщею. Богдан Хмельницький був дуже зворушений цим зверненням, але визнав політичну ситуацію передчасною для такого перемир'я [6].

Ставши матір'ю для вже дорослих дітей Хмельницького, Ганна змогла знайти контакт із запальним Тимошем, який став значно спокійнішим та більш врівноваженим. Особливо шанував свою мачуху значно м'якший за вдачею молодший Юрась. Мабуть не без впливу Ганни він їде до Києва здобувати освіту. Поважно ставилися до мачухи й доньки Богдана. Вона тяжко сприйняла смерть у 1653 р. старшого з дітей Хмельницького – Тимоша. Забігаючи наперед, зазначимо, що Ганна пережила і самого Богдана. Є відомості, що після смерті гетьмана у 1657 році, вона прийняла чернецтво в одному з київських монастирів під ім'ям Анастасії [7].

Звичайно, родинні зв'язки з гетьманом відкрили для братів широкі перспективи у військовій кар'єрі. Особливо близьким до гетьмана був Іван Нечипорович Золотаренко (або, як його ще називали – Нечипоренко). У серпні – листопаді 1651

році він виконує дипломатичні доручення гетьмана, беручи участь у посольстві корсунського полковника Лук'яна Мозирі до Москви. Польські хроністи називають Івана Золотаренка серед активних учасників битви під Батогом влітку 1652 року, вважаючи його ініціатором жорстокої розправи над польськими полоненими шляхтичами (козаки начебто викупали у татар польських полоняників, щоб страчувати їх; на думку М.Грушевського, ці свідчення мають легендарний характер і не відповідають дійсності) [8].

Близько 1652 р. Іван Золотаренко очолив найбільший у Лівобережній Україні Ніжинський полк, змінивши на посаді полковника Лук'яна Сухиню, активного учасника бойових дій 1650-1651 рр. Липнем 1652 р. датується перший універсал, підписаний рукою полковника І.Золотаренка.

Посада полковника Війська Запорізького у ті часи передбачала не тільки командування військовим з'єднанням, але й адміністративне керівництво територією, що входила до складу полку. Новий ніжинський полковник відразу ж виявив свої організаторські здібності – ретельно дбав про військову організацію підпорядкованих йому козаків і водночас активно сприяв економічному розвитку міста. 12 липня 1652 р. (тут і далі дати подано за старим стилем – *авт.*) він підписав охоронний універсал ніжинським купцям, які переганяли у Московщину худобу для продажу на Севському ярмарку під Брянськом. У вересні 1652 р. торгові люди з Ніжина за офіційним дозволом Івана Золотаренка торгували у російському місті Калузі, а в грудні того ж року – перебували зі своїми товарами у порубіжному Севську [9].

Свою діяльність на посаді ніжинського полковника Іван Золотаренко розпочав у дуже складний час. Поразка під Берестечком фактично звела нанівець усі попередні досягнення Хмельниччини. Почалися стихійні виступи козацької голоти та селян, невдоволених умовами Білоцерківської угоди. З великими труднощами Богдану Хмельницькому вдалося мобілізувати сили для подальшої боротьби, відродити козацьке військо, ліквідувати небезпечні спалахи міжособної ворожнечі, що загрожували перерости в громадянську війну.

За цих складних умов у свідомості більшості населення України здобуває популярність ідея союзу з Московською державою. В особі царя Олексія Михайловича прихильники цієї ідеї бачили передусім єдиновірного захисника православної віри та надійного військового союзника.

Безумовно, Іван Золотаренко поділяв погляди Богдана Хмельницького щодо союзу з Московією і особисто доклав чимало зусиль до встановлення дипломатичних стосунків з російським урядом. 9 липня 1653 року Іван Золотаренко разом із чернігівським полковником Степаном Подобайлом зустрічав у Чернігові сівських вістунів, які прибули в Україну для з'ясування військово-політичної ситуації. Під час зустрічі полковники засвідчили свою прихильність до московського царя та виявили бажання, щоб він прийняв козацьке військо “під свою руку”. Коли до Чернігова прибули почепські дворяни, що розшукували селян-втікачів, Золотаренко запросив їх до себе. Козацька старшина влаштувала тоді на честь гостей урочистий прийом, під час якого полковник наказав на честь московського царя Олексія Михайловича грати в музику і бити в литаври та пити за “государеве здоров'я”. На слушну думку М.С.Грушевського, подібні речі в той час мабуть були звичним шаблоном у зносинах

з московськими посланцями [10].

Але офіційна Москва не поспішала з активною допомогою у військових діях проти Польщі, і лише 1 жовтня 1653 року Земський собор ухвалив прийняти Військо Запорізьке під протекторат московського государя. Рішення Переяславської ради 8 січня 1654 р. про визнання зверхності російського царя викликало суперечки в українському суспільстві. У цій ситуації Іван Золотаренко, як і більшість представників старшини, підтримав гетьмана Богдана Хмельницького. 24 січня 1654 р. ніжинський полковник приймав у Ніжині, адміністративному центрі свого полку, московське посольство боярина Василя Бутурліна, яке мало привести тамтешніх мешканців до присяги на вірність царю Олексію Михайловичу.

Зустріч московського посольства супроводжувалася у Ніжині пишними урочистостями, передбаченими тогочасним дипломатичним етикетом. За 5 верст перед містом під розгорнутими полковими корогами, разом з підпорядкованими йому козаками Ніжинського полку, зустрічав полковник Іван Золотаренко російських посланців. Біля стін міської фортеці до гостей вийшли хресною ходою протопоп ніжинський Максим Филімонович разом із священниками і представниками міського магістрату. Від імені усіх ніжинців отець Максим привітав гостей урочистою промовою. Під звуки гарматних пострілів процесія увійшла до міста, де в Троїцькому соборі було відслужено молебень за здоров'я московського царя. У цей день на вірність Москві в Ніжині склали присягу 2 тисяч міщан та козаків [11].

Миколаївський собор у Ніжині (1655-1658)

Переяславська рада 1654 р. та укладення угоди з Москвою допомогли нарешті реалізувати плани спільних дій проти польсько-литовського війська. Суворим випробуванням, що потвердило талант Івана Золотаренка як розумного стратега та полководця, стала напружена військова кампанія 1654 року. У той час, коли війська Богдана Хмельницького вели запеклі бої з польською армією на Поділлі, Іван Золотаренко виконував особливі доручення гетьмана по обороні північних рубежів Чернігівщини від військ литовського князя Януша Радзивілла.

У грудні 1653 р. було оголошено загальний збір під Черніговом козаків Ніжинського, Чернігівського та Переяславського полків. Водночас за наказом Івана

Золотаренка у Салтиковій Дівичі розташувалися союзні козакам наймані татарські загоны [12].

Усі ці приготування не були раптовими. Вже у лютому 1654 р. польсько-литовські війська підійшли до стін Стародубського замку. Януш Радзивілл розіслав по лівобережних містах листи, у яких закликав українців повернутися під зверхність польського короля. Українським загонам вдалося швидко організувати оборону. Назустріч литовському війську рушили козаки під проводом полковника Івана Золотаренка. А на допомогу козакам із Сєвська вийшло російське стрілецьке військо воєводи Андрія Бутурліна. В результаті успішної військової операції союзникам вдалося перехопити стратегічну ініціативу та зупинити просування Радзивіллового війська [13].

Після того, як у війну з Польщею вступила Москва, відбулося суттєве перегрупування сил. У квітні 1654 р. сам цар Олексій Михайлович виступив у похід для здобуття Смоленської фортеці, бо в Москві в цей час лютувала епідемія “морової язви”. Але подальші події показали, яким різними були погляди урядів гетьмана і московського царя на завдання цієї війни. Богдан Хмельницький та козацька старшина сподівалися, що московське військо надасть їм допомогу у визволенні України від польського панування. Цар Олексій Михайлович, у свою чергу, вимагав від гетьмана військової допомоги для завоювання Білорусі та повернення Московській державі захоплених поляками Смоленських земель.

У травні 1654 р. Богдан Хмельницький відрядив у Білорусь козацький корпус, що складався з підрозділів Ніжинського та Чернігівського полків і налічував 20 тисяч конного і пішого війська та артилерію (7 гармат та 2 пищалі). Командувати цим корпусом було доручено ніжинському полковнику та наказному гетьману Івану Золотаренку. З метою координації дій та ефективного керівництва військом було утвоєно своєрідний штаб, до якого увійшли військовий суддя Силуян Мужилівський, військові осавули Юрій Коробка, Леонтій Бут, Андрій Золотинський, обозний Іван Рябуха, військовий хорунжий Кіндрат Волховський, військовий писар Іван Григорович. Особливу роль у поході відігравав ніжинський протопіп Максим Филімонович, який вирушив разом із Золотаренком та став не тільки його духівником, але й довіреною особою. Справедливою видається думка М.Грушевського, що знаменитий ніжинський священик не тільки був автором більшості документів, виданих в цей час Іваном Золотаренком, але й, вірогідно, керував його тактикою [14].

Метою походу козаків Івана Золотаренка було взяття і знешкодження Гомельського замку, який лишався на той час опорним пунктом польсько-литовських військ для військових операцій на Чернігово-Сіверщині. Безумовно, Богдан Хмельницький надав своєму швагеру та наказному гетьману відповідні інструкції. Але царський уряд мав зовсім протилежні плани. Козаків І.Золотаренка хотіли бачити в першу чергу під Смоленськом, де московське військо розгорнуло найголовніші (з точки зору Москви) операції. Цар приставив до наказного гетьмана свого агента Тимофія Спасителя, неодноразово надсилав Івану Золотаренку письмові накази негайно рушати на здобуття Смоленська, але останній наполягав, що взяття Гомеля є надзвичайно важливим із стратегічної точки зору, і не виконавши цього завдання,

козацьке військо не зможе рушити далі. 7 серпня 1654 року, у відповідь на черговий наказ Олексія Михайловича вирушити під Оршу, Іван Золотаренко змушений був відрядити на поміч московитам невеликий загін під командуванням свого брата Василя, повідомивши цареві: “Замість себе я, відірвавши утробу від серця мого, посилаю тим часом Вашій Царській Величності мого рідного брата Василя Никифоровича, полковника ніжинського... а з ним тисячу козаків. А коли нам Господь допоможе і тих злодіїв за їх беззаконства віддасть нам до рук, я не загаюсь зараз іти, як годиться, на службу Вашої Царської Величності, і готов сміливо вмирати..., незважаючи на небезпеку жон і діток у краях наших” [15].

Білоруський похід для українського війська був надзвичайно вдалим. За короткий час наказному гетьману Івану Золотаренку вдалося підкорити майже всю Південну Білорусь. Одне за одним шле він московському цареві донесення про захоплення білоруських фортець. 13 серпня після місячної облоги здалося місто Гомель, яке обороняли 2 тисячі литовських жовнірів. 25 вересня козаки Івана Золотаренка увійшли до міста Чечерська, 29 серпня від польсько-литовських військ було звільнено Новий Бихів. Успішними були й дії козаків під командуванням брата ніжинського полковника Василя Золотаренка, котрі допомагали московському війську штурмувати Смоленську фортецю. 10 вересня 1654 року після завзятого опору склала зброю польська залога, що обороняла Смоленськ. Як відзначали сучасники, козаки, котрі брали участь в облозі та штурмі міста, виявили себе мужніми та хоробрими вояками.

Не менш результативною для Івана Золотаренка була й кампанія 1655 року. Просування українського війська углиб Білорусі було впевненим та безупинним. У червні 1655 р. його загони переправилися через річку Березину, розгромили литовське військо під Мінськом, захопили місто Свіслоч. 1 серпня 1655 р. наказний гетьман вступив у Вільно, звідки спрямував своїх козаків на Гродно і далі – за Німан, у напрямку Бреста [16].

Військові послуги, надані московському цареві українськими козаками і, в першу чергу, – їхніми ватажками, були належно відзначені. Ще у вересні 1654 р. Іван та Василь Золотаренки у складі великої делегації від війська Запорізького відвідали царську ставку під Смоленськом, де були обласкані російським самодержцем і отримали багаті пожалування. Вже в ході війни з Польщею козацька старшина виявила неабиякі амбіції та апетити, прагнучи зміцнити своє економічне становище. Не був винятком із цього правила і ніжинський полковник. Перебуваючи у царському таборі, Іван Золотаренко звернувся з проханням віддати йому у володіння міста Батурин, Борзну та Глухів з належними до них землями. Цар Олексій Михайлович охоче задовольнив це прагнення наказного гетьмана. Не відставав від брата й Василь Золотаренко, випросивши собі право на володіння містами Меною та Новими Млинами з околицями. Таким чином вже у цей час російський уряд зробив першу спробу привернути на свій бік українську старшину шляхом щедрих подарунків і земельних надань [17].

Однак стосунки між царським урядом і гетьманською адміністрацією в цей час були далеко не безхмарними. Перше непорозуміння поміж Іваном Золотаренком та московськими урядовцями виникло ще у березні 1654 р. Конфлікт розгорівся тоді, коли ніжинському полковнику доповіли, що у Борзні козаки затримали челядників

воеводи Федора Волконського і стрілецького голови Олексія Мещерінова та звинуватили їх у викраденні українських підданих. Перебуваючи у Києві, Ніжині та Борзні, слуги цих російських можновладців набирали серед місцевої бідноти хлопців-робітників для своїх господарів – “взяли з волі” двох дорослих чоловіків та шістьох підлітків і намагалися провезти до Московщини. Жорстока війна, яка тривала вже п’ятий рік, призвела до погіршення економічного стану та добробуту населення, і тому Україна була переповнена збіднілими наймитами, які перебивалися випадковими заробітками або жили за рахунок милостині. Не маючи жодної можливості прогодувати себе, вони добровільно ставали холопами.

Реакція на цю подію Івана Золотаренка, який перебував тоді у Борзні, була надзвичайно бурхливою: він наказав відібрати наймитів і відіслати до свого двору, а головного винуватця Івана Григор’єва – жорстоко покарати: повісити за містом. В останній момент ніжинський полковник відмінив смертну кару та розпорядився прикувати злодія до стовпа на ринковій площі. Коли ж товариш покараного прийшов до Івана Золотаренка “бити чолом”, то полковник накричав на нього, звинувативши у тяжкому злочині, та вдарив по голові “шаблею плазом”.

Євангеліє 1658 р. в коштовному окладі. Подарунок Василя Золотаренка Ніжинському Миколаївському собору (Київський державний музей історичних коштовностей, ДМ-7900)

Жорстоке поводження Івана Золотаренка з винуватцями не повинно шокувати. За тодішніми законами викрадення чужих підданих розглядалося як державний злочин. Вивчивши справу, московські бояри засудили злодіїв до смерті, і лише цар Олексій Михайлович пом’якшив вирок, наказавши бити їх канчуками посеред торгу. До того ж, ніжинський полковник був сином свого суворого часу і відзначався досить крутою вдачею. (Так, московські вістуні тоді повідомляли до царського двору, що козаки

Золотаренка не люблять саме за його запальний характер, і що наказний гетьман одного разу “напився п'ян” і вбив у пориві гніву військового суддю Мужилівського [18]).

Реакція Ніжинського полковника на конфлікт однозначно свідчить про те, що українська старшина добре розуміла державні інтереси молодого козацької республіки й готова була відстоювати їх. Цей інцидент спричинив до офіційного листування поміж російським царем та українським гетьманом, причому цар наполягав на тому, щоб Богдан Хмельницький заборонив своїм полковникам власноруч карати московських підданих, що скоїли злочин, а дозволив лише затримувати їх та відправляти до Москви на боярський суд [19].

Невдовзі спалахнув новий серйозний дипломатичний конфлікт поміж українським та московським військовим командуванням у Білорусі. Виконуючи інструкції гетьмана Б.Хмельницького, Іван Золотаренко почав запроваджувати на відвойованих білоруських землях українську адміністрацію та козацьку організацію війська, формував полки та сотні на зразок тих, що вже існували в Україні. Він навіть перебрав на себе титул “гетьмана Сіверського”. Активну допомогу в цьому йому надавав протопіп Максим Филімонович, котрий від імені Київського митрополита Сильвестра Косова та гетьманської адміністрації розсилав листи до мешканців білоруських міст і білоруської православної шляхти із закликами не чинити опір козацьким військам. Надзвичайно цікавим, на наш погляд, є лист, надісланий протопіпом Максимом 2 вересня 1654 року до мешканців міста Могильова. Звертаючись до міщан і “всякого чину людей”, отець Максим переконував їх підкоритися наказному гетьману Івану Золотаренку, закликав, щоб вони до Війська Запорізького хилились і під оборону гетьманів запорізьких і цілого війська піддалися, аби, борони Боже, “Москва не хотела по своем праве й право поставити совершенно в вашем городе, но чтобы також теми статьями й правами радовалися, какие его царское величество изволил и дал Украйне нашей с паном гетманом” [20].

Можна гадати, що подібні листи ніжинського протопіпа не були поодинокими і мали певний відгук серед білоруського населення. І справді, у червні 1654 року в таборі Івана Золотаренка з'явилась делегація білоруської шляхти на чолі з Костянтином Поклонським. Делегація, до складу якої увійшло понад 400 могилівських міщан, заявила, що має бажання, подібно до Богдана Хмельницького, піддатися під протекцію московського царя. Але надзвичайно цікавим було те, що К.Поклонський заявив І.Золотаренку про своє бажання скласти присягу не московським боярам, а українському гетьману. І.Золотаренко відразу ж відрядив К.Поклонського до Чигирина, надавши йому для охорони загін козаків.

Дізнавшись про це московські бояри висловили своє незадоволення діями наказного гетьмана. Вони вимагали, щоб білоруська шляхта присягала безпосередньо цареві Олексію Михайловичу, оскільки вважали звільнені козаками білоруські землі такими, що належать московському государю. Але І.Золотаренко, обмежившись звичайною відпискою московським боярам, рішуче продовжував політику “показачення” Білорусі [21].

Але невдовзі білоруська шляхта, котра спочатку охоче погодилася на союз із московським царем і навіть почала від нього отримувати багаті пожалування,

втратила надію з допомогою московського війська звільнити свою батьківщину від польського панування, знову повернулася у підданство Речі Посполитої.

Причина конфлікту, що стався взимку 1654-1655 рр., на думку М.Грушевського полягала в тому, що білоруська еліта в особі К.Поклонського прагнула перебрати до своїх рук всю владу на визволених білоруських землях, завести свою “білоруську” козачину. Гетьманська адміністрація, представником якої був І.Золотаренко, у свою чергу, не хотіла подібної самостійності К.Поклонського, прагнула бачити його лише своїм агентом в Білорусії, а завойовані козаками землі рахувала новою провінцією Війська Запорізького.

З іншого боку, вагомим чинником загального незадоволення білоруського населення політикою московського уряду стало розташування російських військ на зимові квартири та зловживання й утиски, що при цьому чинилися місцевим жителям. У відповідь на протести московські воєводи розгорнули репресії проти всіх, хто висловлював будь-яке незадоволення. У січні 1655 року цар видав наказ рішуче запобігати “шатості і зраді”, яким фактично санкціонувалися арешти і відсилення до Москви всіх підозрілих, поголовне побиття та саджання до в’язниць [22].

24 березня 1655 року Костянтин Поклонський разом з литовським гетьманом Янушем Радзивіллою надіслав до ніжинського протопопа Максима Филімоновича надзвичайно емоційного листа, в якому пояснював, чому він “удался до першого пана”, тобто повернувся в підданство до польського короля. Звинувативши московського царя та його бояр у підступності, К.Поклонський писав: “золотые слова на листах шляхте й местом подавано, а самой шляхте й мешаном железные волности на ногах (тобто кайдани – авт.) надавали..., однолично вместо лучшего в пушцию горейшую неволю впали есмя было”. Описуючи жорстокі репресії, котрі чинили московські воєводи проти православних міщан і духовенства після взяття Смоленська та інших білоруських міст, К.Поклонський гірко картав себе за помилку і переконував полковника Івана Золотаренка не зраджувати своєї вітчизни службою московському царю і просив зважати на тих православних, життя яких козацькі війська піддають небезпеці під час штурму білоруських міст [23].

Але полум’яні заклики білоруського шляхтича не мали вагомого впливу на Івана Золотаренка. Це можна пояснити тим, що з точки зору московського уряду юридичний статус Білорусії суттєво відрізнявся від становища України. Цар Олексій Михайлович вважав білоруські землі здобутими в результаті військових дій, отже і поводився з ними як завойовник. На відміну від Білорусії, Україна піддалася Москві добровільно, отже розглядалася як, хоча і не зовсім рівний, але все ж таки суб’єкт переговорів. Враховуючи ці обставини, нова українська політична еліта все ще сподівалася відстояти свої інтереси перед московським урядом. У свою чергу, царський уряд зробив спробу привернути українську старшину на свій бік за рахунок багатих подарунків.

Ще одним важливим, на наш погляд, аспектом діяльності Івана Золотаренка в цей час стали його таємні дипломатичні зносини зі шведським королем Карлом Густавом, котрий в цей час здійснював військові операції на теренах Польщі. Безумовно ці зносини відбувалися за дорученням гетьмана Богдана Хмельницького і свідчили про те, що гетьман почав розчаровуватися у своїх “союзницьких” взаєминах з Московією

(нагадаємо, що Швеція була давнім суперником Московської держави у Балтійському регіоні, і зносячись без відома московського государя зі шведами, гетьман відверто порушував свої зобов'язання перед Олексієм Михайловичем). На думку М.Грушевського, відсилаючи у вересні 1654 року з особистими листами до Карла Густава свого сотника Івана Петровича, І.Золотаренко виконував безпосереднє доручення Б.Хмельницького і намагався домовитися зі шведами про спільні дії проти Польщі. Відомий лист від короля Карла Густава до Івана Золотаренка від 14 листопада 1654 року, в якому йдеться про 10 тисяч козаків, що їх ніжинський полковник обіцяв на підтримку королеві під час його військової кампанії у Польщі та Пруссії. Але козацьке військо на той час не знадобилося, бо шведи на той час вже швидко і успішно досягли своєї мети [24].

Незважаючи на загальний успіх кампанії 1654–1655 рр., козацькому війську не вдалося ліквідувати деякі центри опору польсько-литовської шляхти. Одним із таких осередків стала фортеця Старий Бихів, розташована на правому березі Дніпра. Оборонні споруди фортеці та непрохідні болота довкола не дали змоги козакам відразу її захопити. Облога Старого Бихова затяглася на кілька місяців. Керівництво військовою операцією взяв на себе сам Іван Золотаренко. Але ця операція стала останньою в житті талановитого полководця. 7 жовтня 1655 року під час кровопролитної битви під стінами Старого Бихова Івана Золотаренка було тяжко поранено в ногу. Поранення виявилось смертельним. Ось як повідомляє про цю подію автор “Літопису Самовидця”: “Іван Золотаренко, повернувши від его царської величності з Литви, підійшов з військом козацьким під Бихів Старий, і там оний в облеженню держав, де на коню під час потреби оного на герцу в ногу пострелено з мушкета, од которої ноги і помер під Биховом.” Імовірно, вогнепальна рана спричинила до запалення, яке зупинити в умовах облоги тогочасними медичними засобами не вдалося. Так відійшов від цього світу ніжинський полковник, один з найяскравіших козацьких полководців доби Хмельниччини... [25].

Труну з тілом загиблого наказного гетьмана з великими почестями доставили до Ніжина, де козаки та міщани віддали йому останню шану. З Ніжина тіло покійного перевезли до Корсуня, звідки Іван Золотаренко був родом, щоб поховати у збудованій його коштом церкві Різдва Христового. Похорон мав відбутися відразу ж після Різдвяних свят, а до того труну поставили на катафалку у дерев'яному Миколаївському храмі за містом. Одначе лиха доля готувала хороброму ніжинському полковнику останнє, цього разу посмертне випробування. 28 грудня 1655 р. під час Різдвяної служби, яку відправляли ніжинські священики на чолі з протопопом Максимом Филімоновичем, ігуменом Діонісієм та духовенством міста Корсуня, у Миколаївському храмі, де стояла труна з тілом небіжчика, через недогляд церковного старости, що складав у коморі непогашені свічки, спалахнула пожежа. Свідком цієї жахливої трагедії був автор “Літопису Самовидця” (“сам там був і набрався страху немалого”), за свідченням якого в храмі за якихось чверть години згоріло понад 430 чоловік, що були присутніми на Богослужінні. Тільки не багатьом пощастило врятувати своє життя... Говорили, що сам гетьман Богдан Хмельницький, що був присутній на цій службі, зміг урятуватися, оскільки незадовго перед початком пожежі вийшов з храму... [26].

Після жахливої трагедії, що сталася мешканцям Корсуня вже було не до жалібних церемоній над тілом свого славного земляка. За свідченням Самовидця, у місті тоді не було жодної родини, яка б не оплакувала загибель у полум'ї когось із рідних та близьких. І як тільки згас вогонь на місці трагедії, брат покійного полковника Василь Золотаренко з козаками відшукав недогорілу труну з тілом нещасного небіжчика, і на швидку руку закінчив той похорон...

Загибель ніжинського полковника і наказного гетьмана Івана Золотаренка стала великою втратою не тільки для гетьмана Богдана Хмельницького, але й для всієї козацької старшини та її політики. Ось яку вичерпну характеристику дав М.С.Грушевський хороброму Ніжинському полковнику Івану Золотаренку на сторінках своєї фундаментальної “Історії України-Русі”: “Се була болюча втрата. Іван Золотаренко під час сеї білоруської війни виявив неабиякі здібності стратега і політика і вийшов на друге місце по гетьмані, поруч Виговського. Обсадивши полковництво ніжинське і стародубське своїми братами, він твердо тримав Сіверщину в своїх руках: титул “сіверського гетьмана”, що він носив, поруч титулу гетьмана наказного, мало цілком реальне значення, Сіверщина в його руках фактично відокремилася в осібне політичне, адміністративне поняття. Підлягаючи загальним директивам і розпорядженням “гетьмана запорозького”, вона стояла під безпосереднім правлінням свого “сіверського гетьмана”... З моментом, коли наступило фактичне перемире (поляків з Москвою – *авт.*), з кінцем осені 1655 р., ... відносини стабілізувалися, і козаки стали непотрібні; скориставши з смерті Золотаренка їх стали випроводжувати з Білоруської території. Коли б Золотаренко був живий, мабуть багато пішло б інакше...”[27]

* * *

Після загибелі Івана Золотаренка ніжинське полковництво з усіма його військовими та адміністративними турботами перейшло до його молодшого брата Василя.

Оцінюючи ту роль, яку відіграв Василь Золотаренко в українській історії доби “Руїни”, мусимо визнати, що на відміну від свого брата-попередника, у нового ніжинського полковника не було яскравих здібностей політика, дипломата та військового. Не маючи чіткої політичної орієнтації, він розгубився у складних взаємовідносинах між різними угрупованнями козацької старшини. Шукаючи особистої вигоди та задоволення власних амбіцій, перекидався він з одного табору до іншого. Потрапивши під вплив ніжинського протопопа Максима Филімоновича, Василь Золотаренко став слухняною маріонеткою в руках спритного священика-авантюриста, остаточно втратив авторитет серед козаків, які зневажливо називали його “Васютою”.

Протягом 1654-1655 рр. Василь Золотаренко дотримувався промосковської орієнтації, брав участь у військових діях під Смоленськом та на теренах Білорусі. Але, ставши після загибелі Івана Золотаренка ніжинським полковником, він протримався на цій посаді лише декілька місяців. На початку 1656 р. гетьман Богдан Хмельницький, якого, імовірно, не влаштовували здібності В.Золотаренка, усунув його з посади та передав полковництво досвідченому у військових справах Григорію Гуляницькому. Приводом для такого рішення гетьмана був несподіваний відхід

козаків Ніжинського полку з-під стін Старого Бихова. Як з'ясувалось під час слідства, наказ про відступ козакам віддав полковник Василь Золотаренко, хоча об'єктивних причин для такого відступу не було [28].

Відійшовши на деякий час від командування полком, В.Золотаренко залишив за собою старшинську посаду та оселився в Ніжині. Тут, у центрі міста, він придбав собі великий будинок, розташований “в самому ринку, проти рибного торгу”. Головною справою козака Васюти в цей час стає піклування про будівництво та оздоблення мурованого п'ятибанного полкового Миколаївського собору, закладеного ще у 1655 р. коштом та працею покійного брата Івана. Тривалий час у соборі зберігалися Євангеліє у коштовному окладі та Ікона Святителя Миколи, подаровані В.Золотаренком у 1658 році. Всі, хто знав Василя Золотаренка в цей період, відзначали надзвичайну жагу останнього до накопичення багатств. Хорватський католицький проповідник та місіонер Ю.Крижанич, який відвідав Ніжин у 1659 р., писав, що бачив на ніжинському майдані великий купецький амбар, в якому В. Золотаренко тримав здобуті під час військових походів коштовні речі [29].

Політичні уподобання В.Золотаренка в цей час відзначалися крайньою непослідовністю. Під час гетьманування Івана Виговського, “козак Васюта” стає одним з активних його помічників, а у 1658 р. навіть бере участь у придушенні антигетьманського заклоту полтавського полковника М.Пушкаря. Навесні 1659 р., під час драматичних подій Конотопської облоги, В.Золотаренко разом із ніжинськими козаками та найманими татарськими загонами намагався відстояти від московських військ місто Борзну. Але московські вояки зламали опір козаків та вдерлися до міста, учинивши там жорстокий погром. Керовані В.Золотаренком загоони відступили до Ніжина. 27 травня під стінами Ніжинського замку відбулася кровопролитна битва. Після тривалого опору козаки були змушені відступити та зачинитися за брамами фортеці. Московські війська не наважилися штурмувати Ніжин, а вже 29 червня у битві під Конотопом зазнали жорстокої поразки від українського війська. Гетьман І.Виговський високо відзначив заслуги В.Золотаренка, виклопотавши для нього у польського короля Яна Казимира “нобілітацію” – шляхетський лицарський титул [30].

Але невдовзі, переконавшись, що політика Івана Виговського не має широкої підтримки, а сам гетьман втратив вплив, Василь Золотаренко за першої-ліпшої нагоди перекинувся на бік антигетьманської опозиції. Спочатку, скориставшись послугами протопопа Максима Филімоновича, Васюта почав налагоджувати зв'язки з московським урядом. А 1 вересня 1659 р., разом із уже згадуваним нами ніжинським протопопом та переяславським полковником Тимофієм Цецурую, Золотаренко піднімає в Ніжині повстання проти І.Виговського. Скориставшись від'їздом полковника Г.Гуляницького, переяславські козаки вдерлися до Ніжинського замку та разом із місцевими жителями почали винищувати польську залогу, розташовану в місті [31].

Розправившись з польськими жовнірами, В.Золотаренко швидко відрядив до Путивля, де в цей час стояло російське військо князя О.Трубецького, велику делегацію ніжинців на чолі з протопопом Максимом. Спритний ніжинський протопіп не тільки повідомив московським можновладцям про антигетьманське повстання в Ніжині, але й виклопотав у бояр прощення для Василя Золотаренка. Після вересневих

подій 1659 р. вже ніщо не могло завадити Васюті зайняти посаду полковника ніжинського. Враховуючи як попередні послуги В.Золотаренка, надані росіянам під час кампанії 1654-1655 рр., так і участь в заколоті проти І.Виговського, цар Олексій Михайлович щедро пожалував полковника, надавши йому право володіння містом Гомелем “с волостью и уездом” [32].

Невдовзі цар Олексій Михайлович доручив Василю Золотаренку разом із князем Микитою Одоєвським вести переговори з польськими комісарами про “границы и рубежи Малыя России”. Зберігся текст царської інструкції посланцям на переговори з польською стороною, у якій було наказано “великим и полномочным послом и полковнику Василю Золотаренку с товарищи с полскими комиссары говорить о рубежах” і відстоювати московське право володіння українськими землями “по реку Буг во веки”. Хоча переговори з поляками про кордон не відбулися, царське доручення Василю Золотаренку можна розглядати як досить красномовне свідчення того високого ступеня довіри, що його здобув у той час ніжинський полковник [33].

Політичні зміни в Лівобережній Україні, що відбулися після падіння уряду гетьмана І.Виговського, не призвели до стабілізації громадського буття. Виснажене тривалими військовими діями суспільство розкололося на два великих політичних табори: промосковський, що спирався на військову допомогу московського царя, та державницький, який у надзвичайно складних умовах був змушений шукати підтримки з боку Польщі або Туреччині. До політичних суперечок додалося ще й соціальне протистояння поміж козацько-селянськими низами та заможним міщанством і старшиною. Події цього драматичного періоду української історії залишилися в народній пам’яті під гіркою назвою “Руїни”.

Після усунення від влади у 1661 р. гетьмана Юрія Хмельницького в Україні склалася надзвичайно напружена ситуація, коли претендентами на гетьманську булаву виступили три кандидати, кожний з яких мав у своїх руках чималі військові сили. Цими претендентами були переяславський полковник і наказний гетьман Яким Сомко (він так само, як і Василь Золотаренко, доводився шурином Богдану Хмельницькому по першій його дружині Гафії), ніжинський полковник Василь Золотаренко та кошовий отаман Запорізької Січі Іван Брюховецький. Між суперниками почалася жорстока боротьба, в хід пішли доноси, наклепи, підступи, підкуп... Бурхливу “дипломатичну” діяльність у цей період розгорнув і колишній ніжинський протопіп Максим Филімонович, якого у 1661 р. московський уряд під ім’ям Мефодія висвятив єпископом на Білоруську єпархію. Займаючи промосковську позицію, єпископ Мефодій залучив до інтриг непередбачливого В.Золотаренка.

Суперництво поміж ніжинським полковником та наказним гетьманом Якимом Сомком набуло надзвичайно гострого характеру. Особливо яскраво проявилось це протистояння у червні 1661 р., коли позбавлений булави Ю.Хмельницький із польсько-татарськими військами обложив Якіма Сомка з козаками в Переяславі. Переяславські козаки на чолі зі своїм хоробрим полковником мужньо відбивали усі ворожі приступи та в складних умовах боронили місто. На допомогу їм вирушило стрілецьке військо Г.Ромодановського та Ніжинський полк на чолі з Василем Золотаренком. Дізнавшись про це, Ю.Хмельницький поспішно зняв облогу та відійшов до Канева. Щоб задовольнити свої амбіції та досадити суперникові,

В.Золотаренко переконав Г.Ромодановського переслідувати війська Ю.Хмельницького, не дочекуючись наказного гетьмана Я.Сомка з переяславськими козаками, які в цей час святкували зняття облоги. Цей маневр, звичайно, викликав незадоволення Я.Сомка, але так і не допоміг Васюті наблизитись до омріяної гетьманської булави.

Дарчий напис Василя Золотаренка на окладі Євангелія 1658 р.,
подарованого Ніжинському Миколаївському собору

Нове загострення відносин поміж Я.Сомком та В.Золотаренком відбулось у квітні 1662 р., коли козацька старшина на Козелецькій раді обрала гетьманом переяславського полковника. Відразу ж після ради ніжинський полковник Васюта та єпископ Мефодій оголосили результати виборів недійсними, бо на раду не допустили представників московського уряду та звинуватили Я.Сомка у зраді і таємних зносинах з правобережним гетьманом Павлом Тетерею, поляками й татарами [34].

Висунувши свою кандидатуру претендентом на гетьманську булаву, Василь Золотаренко розраховував не тільки на військову підтримку підлеглого йому Ніжинського полку. Як свідчить Самовидець, Васюта намагався підкупити багатими подарунками запорізьких козаків та російського воєводу князя Г.Ромодановського. Хитрі січовики охоче брали ці дарунки та клялися Золотаренку в щирій прихильності. Але одного разу довірені особи ніжинського полковника зустріли в шинку запорожців, які під чаркою повідали, що вони, м'яко кажучи, водять необачного претендента за ніс і коли справа дійде до загальної військової ради, то оберуть гетьманом свого кошового отамана Брюховецького. Войовничі січовики навіть відкрито погрозували розправитися з ненависною їм старшиною.

Обурений такою підступністю, Василь Золотаренко спалахнув гнівом та став підбурювати своїх сотників до походу проти Брюховецького. Але підняти Ніжинський полк йому так і не вдалося, бо кошовий отаман вже здобув чималу

популярність серед широких козацьких кіл завдяки демагогічній обіцянці відібрати на користь війська усі старшинські маєтності. Загальне невдоволення козацтва політикою старшини вилилося у заворушення в Ніжинському полку, коли козаки повстали проти В.Золотаренка та ледь його самого не забили. З великими труднощами полковникові вдалося заспокоїти бунтівливих козаків. Побачивши марність своїх сподівань на здобуття гетьманської булави, В.Золотаренко нарешті був змушений примкнути до партії свого колишнього суперника і шурина Якіма Сомка [35].

Суперництво поміж претендентами на гетьманську булаву тривало майже два роки. У лютому 1663 р. російський уряд видав наказ про скликання в Ніжині “Чорної” або загальної, з участю “черні” (козацької бідноти), військової ради. У кінці травня до Ніжина почали прибувати прихильники претендентів на гетьманську булаву. Обидві сторони готувалися до рішучого двобою. Тільки прибічників Брюховецького в Ніжин; прибуло понад 40 тисяч чоловік. Як свідчить “Самовидець”, кошовий отаман відверто скликав на раду козацьку голоту, обіцяючи віддати їм на пограбування двори заможних ніжинських старшин та купців [36].

На початку червня 1663 р. до Ніжина прибуло і московське посольство на чолі з князем Великогагіним, супроводжуване 8-тисячним стрілецьким загоном. Князю доручалося передати суперникам царський указ про обрання гетьмана та затвердити результати виборів. Уранці 17 червня 1663 р. місто Ніжин прокинулося від гучних ударів у литаври: це був сигнал, що скликав людей на раду. На великому майдані за Новим Містом, при Московській дорозі, де було встановлено високий намет князя Великогагіна, почали збиратися люди. Учасники Ніжинської ради утворили за козацькими звичаями велике коло, на середину якого вийшов князь і почав читати царський наказ. Але його ніхто не слухав, бо протистояння між двома ворогуючими таборами досягло критичної межі. В одному кінці натовпу люди гукали: “Сомка гетьманом!”, в іншому – “Брюховецького гетьманом!”. На майдані зчинився страшний галас, який переріс у криваву сутичку. Як свідчать очевидці, під час бійки чимало козаків було поранено, були навіть убиті. Масові сутички вдалося припинити тільки після того, як один з іноземних офіцерів, що перебував у складі російського війська, кинув у натовп кілька гранат.

В результаті зіткнення прибічники Брюховецького, які на раді мали переважну більшість, відібрали у Якіма Сомка гетьманські клейноди, зламали його бунчук, а на гетьманський стілець посадили свого отамана. Переляканий князь Великогагін був змушений заховатися в наметі під захистом стрільців, так і не затвердивши результатів виборів. Невдовзі він був змушений погодитися з вимогою Я.Сомка повторити вибори. Але події, що відбулися в ніч на 18 червня, остаточно вирішили долю гетьманської булави. У таборі наказного гетьмана розпочалося справжнє повстання. Розагітовані запорожцями козаки Якіма Сомка повстали проти своєї старшини, пограбували обози зі зброєю та, схопивши гетьманські клейноди, перейшли на бік Брюховецького. Яким Сомко, Василь Золотаренко та інші представники старшини були змушені шукати захисту в російському таборі. Наступного дня, 18 червня, знову відбулася рада. На цей раз тихо і спокійно присутні козаки обрали гетьманом Івана Брюховецького...[37].

У той час, як новообраний гетьман Іван Брюховецький приносив присягу на вірність московському цареві та святкував перемогу разом з князем Великогагіним, його суперників Я.Сомка, В.Золотаренка, чернігівського полковника А.Силича, ніжинського осавула П.Кильдія та інших було взято під караул в Ніжинському замку, їх майно було вилучене, описане та передане до військового скарбу. Згодом новообраний гетьман домігся від царя дозволу судити своїх колишніх суперників як зрадників військовим судом і 18 вересня 1663 р. стратив їх у Борзні [38].

Так закінчив своє життя ніжинський полковник Василь Золотаренко. Але “Чорна рада”, яка поставила останню крапку в його військовій кар’єрі та житті, не стала кінцем “Руїни”. Навпаки, ця драматична подія стала прологом для тривалого періоду кровопролитної братовбивчої війни українців з українцями, з наслідків якої скористалися сусідні держави Московське царство та Польща. Остаточо втративши позитивний імпульс до створення національної державності, який так яскраво визначився за часів Хмельниччини, Україна розкололася на Ліво- та Правобережну...

Складні й суперечливі процеси, що відбувалися в цей час в українському суспільстві, накладали відбиток і на людські долі. Отже, не будемо поспішати однозначно оцінювати життя та діяльність братів Івана та Василя Золотаренків, бо вони були дітьми свого буремного часу, зрештою – просто людьми, і на відміну від нас, нащадків, не знали кінцевого результату бурхливих подій, в яких брали активну участь. Але, аналізуючи уривчасті факти їхніх біографій, що донесли до нас скупі історичні джерела, спробуємо відчутти дихання тієї епохи і зрозуміти всю складність та значущість того історичного перелому, що його переживала Україна в середині XVII століття.

ПРИМІТКИ

1. Документи середини XVII ст. називають ще одного з братів – Тимоша Оникієнка Золотаренка, який був учасником білоруської військової кампанії 1654 р., деякий час заступав як наказний полковник свого брата Василя під Могилевом, а згодом став полковником Стародубівським. Як вважає В.В.Кривошея, він міг бути для Івана та Василя двоюрідним братом по батьківській лінії. Див.: Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т.IX. – Ч.2. – С.936; Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини. – К., 1998. – Ч.1. – С.66.
2. Реєстр Войска Запорозького 1649 г. // Чтения в обществе истории и древностей Российских – М., 1874.; Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Т.2. – К., 1990. – С.252; Літопис Самовидця. – С.91.
3. Грушевський М.С. Вказана праця. – Ч.1. – С.312-313.
4. Там само. – С.313. На думку дослідників генеалогії гетьмана Б.Хмельницького, Ганна Золотаренко могла бути двоюрідною сестрою першої його дружини Гафії. Див.: Кривошея В.В. Вказана праця. – Ч.1. – С.58-59.
5. Універсали Богдана Хмельницького. – К., 1998. – С.269.
6. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К., 1992. – Т. 2. – С.42.
7. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. – К., 1994. – С.170; Бантиш-Каменський Д. История Малой России. – К., 1993. – С.190; Енциклопедія Українознавства. – Львів, 1993. – Т. 2. – С.841.
8. Грушевський М.С. Вказана праця. – Ч.1. – С.441-442

9. Воссоединение Украины с Россией. – К., 1953. – Т. 3. – С.224, 231–249.
10. Грушевський М.С. Вказана праця. – Ч.1. – С.562.
11. Воссоединение Украины с Россией. – К., 1953. – Т. 3. – С.485-486.
12. Акты, относящиеся к истории Южной й Западной России (далі – АЮЗР). – СПб., 1878. – Т.Х. – С.174.
13. Там само. – С.330, 541-542.
14. Літопис Самовидця. – К., 1972. – С.68-69; АЮЗР. – СПб., 1878. – Т.Х. – С.284; Грушевський М.С. Вказана праця. – Ч.2 – С.909, 929.
15. АЮЗР. – Т.ХІV. – С.141-142; Грушевський М.С. Вказана праця. – Ч.2. – С.932.
16. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1992. – С.408–409; АЮЗР. – СПб., 1889. – Т.ХІV. – С.468-469.
17. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 2. Нежинский полк. – К., 1893. – С.4-5.
18. Грушевський М. Вказана праця. – Ч. 2. – С.929.
19. АЮЗР. – СПб., 1878. – Т. X. – С.507-510.
20. АЮЗР – Т.ХІV. – С.151-152.
21. Липинський В. Україна на переломі. 1657-1659 рр. – К., 1997. – С.36-38.
22. Грушевський М. Вказана праця.– Ч.2. – С.1081-1082.
23. АЮЗР – Т.ХІV. – С.549-551.
24. Грушевський М. Вказана праця. – Ч. 2. – С.1110.
25. Літопис Самовидця. – С.71.
26. Там само. – С.72. Грушевський М. Вказана праця. – Ч. 2. – С.1157.
27. Грушевський М. Вказана праця. – Ч. 2. – С.1159.
28. Лазаревский А. Вказана праця.– С. 5; АЮЗР. – М., 1861, – Т.ІІІ. – С. 519.
29. Лазаревский А. Вказана праця. – С. 6; Морозов О. Пам'ятка козацької слави // Пам'ятки України. – 1992. – № 2. – С. 45-48.
30. АЮЗР – СПб., 1863. – Т.ІV. – С.115; Лазаревский А. Вказана праця. – С.6-7; Літопис Самовидця. – С.79-80.
31. Літопис Самовидця. – С.81-82; АЮЗР. – Т.ІV.– С.197-199.
32. АЮЗР. – СПб., 1867. – Т.V. – С.16.
33. АЮЗР – СПб., 1867. – Т.V. – С.15-16.
34. Літопис Самовидця. – С.88.
35. Там само. – С.88; Востоков А. Нежинская рада 1663 г. // Киевская старина – 1888. – Т.ХХІ. – С.125; Яворницький Д.І. Вказана праця. – С.250.
36. Літопис Самовидця. – С.89; Стецюк К. Народні рухи на Лівобережній та Слобідській Україні у 50–70-х рр. ХVІІ ст. – К., 1960. – С.237-238.
37. Літопис Самовидця. – С.91; Яворницький Д.І.. Вказана праця – С.251.
38. Яворницький Д.І. Вказана праця. – С.252; Літопис Самовидця. – С.91.

Козацький Миколаївський собор
і Соборна площа в Ніжині.
Фото поч. ХХ ст.

Олександр Желіба (Ніжин)

СИМВОЛІКА НІЖИНСЬКОГО КОЗАЧОГО ПОЛКУ

Проблема історії територіальної символіки є на сьогодні надзвичайно актуальною, оскільки розвиток місцевого самоврядування вимагає свого самовираження у гербах і прапорах, як ознаках самостійності у вирішенні певного кола місцевих питань.

Територіальна символіка Ніжинщини, як і всієї Лівобережної України, остаточно сформувалася за часів існування козацької гетьманської держави. Питання становлення козацької регіональної символіки розглядали В. Румянцева – в контексті загальноросійської символіки, Н. Грабова – визначення загальних тенденцій обігу печаток у Гетьманщині, О.Однороженко – дослідження змістового навантаження символіки.

У нашій роботі ми ставили перед собою такі завдання:

- визначення кількості та якості збереження козацьких територіальних символів Ніжинського полку;
- трактування основних графічних елементів козацької символіки полку;
- визначення перспектив використання козацької символіки у сучасних умовах.

Основним джерелом для вивчення козацької полкової та сотенної символіки є печатки полкових та сотенних канцелярій, які склались як установи наприкінці XVII ст. У період становлення вони діяли спільно із магістратами і ратушами міст та містечок, тому документи міських і козацьких установ мають спільну печатку.¹ В ці ж часи у колі козацької старшини поширюється тенденція до використання у діловодстві власної печатки, де зображувались емблеми (герби) і аббревіатура імені та посади.

Указом Сенату 1730 року затверджено герби за козачими полками. За цим указом Ніжинський козацький полк отримав герб, де у верхньому червоному полі – потиск двох рук (символ торгової угоди), у нижньому блакитному – кадуцей (жезл бога Меркурія, символ торгівлі)². Герб символізував Ніжин як значний торговий центр. З цього часу була зроблена суто полкова печатка, яка містила герб і була завжди вживана наступними полковниками: І.Хрущовим, І.Божичем, С.Кочубеем, П.Розумовським (Мал.1).³ Даний символ був чужий українській геральдиці, оскільки жоден із його елементів не виживався на територіальних чи міських гербах. Але під тиском обставин став символом полку, а пізніше і міста.

Вживання полковою канцелярією однієї печатки принесло стабільність у діловодство. Виходячи з цього свої печатки почали з'являтися і в окремих сотнях полку. Ордером гетьмана К.Розумовського від 18 березня від 1755 року на сотенних прапорах з одного боку потрібно було розміщувати герб “козак із самопалом”, а з іншого – герб із печатки сотні.⁴

У відділі Державного архіву Чернігівської області у м. Ніжині (далі – ВДАЧОН) нами виявлено ряд сотенних печаток Ніжинського полку, які розкривають особливості козацької символіки другої половини XVIII ст.

Батуринської сотні – 1 примірник, 1782 р., паперово-воскова, прямокутна зі зрізаними кутами, розмір 26x28 мм. Зображення: у центрі прапор і хоругва, під нею

три схрещені стріли, справа хрест, під ним три стріли (вістрям донизу), внизу шабля в горизонтальному положенні руків'ям вліво, лезом догори, зліва від хоругви літера “П”, вгорі – “С”, справа – “Б”, тобто “П[ечать] С[отенна] Б[атурина]” (Мал. 2).⁵

Бахмацької – 2 прим., 1782 р., паперово-воскова, овальна, розмір 23x28 мм. Зображення пошкоджене: овальний щит покритий забралом із короною та наметом. В щиті напис: “ПЕЧАТЬ СОТНИ БА[ХМАЦКОЙ]” (Мал. 3).⁶

Борзнянської – 2 прим., 1782 р., паперово-воскова, овальна, розмір 24x29 (?) мм. Пошкоджена знизу. Зображення: у центрі хрест, під ним півмісяць рогами догори, над хрестом дві шестикутні зірки і корона, під півмісяцем дві перехрещені галузки. Понад верхнім краєм щита іде напис: “ПЕЧАТЬ СОТНЬ БОРЗЕНСКОЙ” (Мал. 4).⁷

Глухівської – 1 прим., 1746 р., паперово-воскова, овальна. Зображення: в центрі хрест, під ним півмісяць рогами догори, над хрестом дві шестикутні зірки, під півмісяцем дві перехрещені гілки. Понад верхнім краєм щита іде напис: “ПЕЧАТЬ СОТНЬ ГЛУХОВСКОЙ” (Мал. 5).⁸

Веркіївської – 1 прим., 1782 р., паперово-воскова, прямокутна зі зрізаними кутами, розмір 15x20 мм. Зображення: у центрі знак, увінчаний короною і обрамлений перехрещеними знизу гілками. Не виключається варіант, що це печатка посадової особи (Мал. 6).⁹

Заньковської – 1 прим., 1782 р., паперово-воскова, овальна, розмір 33x35 мм. Зображення аналогічне зображенню на печатці Ніжинського полку. Напис: “ПЕЧАТЬ ПОЛКУ НЬЖИНСКОГО СОТНИ ЗАНКОВСКОЙ” (Мал. 7).¹⁰

Іваногородської – 1 прим., 1782 р., паперово-воскова, овальна, розмір 24x27 (?) мм. Відсутня нижня частина. Зображення овальний щит покриті забралом із короною та наметом. В щиті напис: “ПЕЧАТЬ СОТНИ ИВАНГОР[ОДСКОЙ]” (Мал. 8).¹¹

Коноптиської – 1 прим., 1782 р., паперово-воскова, кругла, діаметр 24 мм. Зображення: кавалерійський хрест, зліва нього півмісяць із зіркою, справа знак подібний літері “П”. Напис не зберігся (Мал. 9).¹²

Ніжинської другої – 1 прим., 1782 р., паперово-воскова, кругла, діаметр 29 мм. Зображення: в центрі овального щита кавалерійський хрест, щит увінчаний забралом із короною і наметом (?). По колу іде напис: “✠ ПЕЧАТЬ СОТ[НИ ВТОРОЙ ПОЛКОВОЙ НЬ]ЖИНСКОЙ” (Мал. 10).¹³

Ніжинської третьої – 1 прим., 1782 р., паперово-воскова, кругла, діаметр 28 мм. Зображення: в овальному щиті перехрещені стріла і шабля вістрям донизу, над ними хрест, щит покритий мантією і короною. Напис пошкоджений: “✠ ПЕЧАТЬ ✠ СОТНИ [✠ ТРЕТЕИ ✠ ПО ЛКОВОИ ✠] НЬЖИНСКОЙ” (Мал. 11).¹⁴

Ніжинської четвертої – прим., 1782 р., паперово-воскова, кругла, діаметр 30 мм. Зображення аналогічне зображенню печатці Ніжинського полку. Напис пошкоджений: “✠ ПЕЧАТЬ СОТНЬ Ч[ЕТВЕТОЙ ПОЛКОВО]И НЬЖИНСКО” (Мал. 12).¹⁵

Попівської – 3 прим., 1782 р., паперово-воскова, кругла, діаметр 32 мм. Зображення: у центрі кавалерійський хрест, зліва півмісяць із шестикутною зіркою, справа невідомий знак, згори мотузка з китицями. Напис: “✠ ПЕЧАТЬ ПОЛКУ НЬЖИНСКОГО СОТНИ ПОПОВСКОЙ” (Мал. 13).¹⁶

Прохорівської – 2 прим., 1782 р., паперово-воскова, прямокутна із зрізаними

кутами, розмір 22x22 мм. Зображення: на німецькому щиту хрест на серці обрамлений знизу перехрещеними гілками, над щитом забрало із наметом і трьома страусиними перами, знизу щит обрамлений двома перехрещеними гілками. Напис справа: “ПЕЧАТЬ СОТНИ”, зліва: “ПРОХОРОВОЙ” (Мал. 14).¹⁷

Шаповалівської – 1 прим., 1782 р., паперово-воскова, кругла, діаметр 19 мм. Зображення: на щиті французької форми ягня із прапорцем, над щитом корона, справа і зліва орнамент. Не виключається варіант, що це печатка посадової особи. (Мал. 15).¹⁸

Даний перелік, звичайно, не повний. Харківський дослідник Олег Однороженко у Центральному державному історичному архіві у Києві знайшов зображення ряду сотенних печаток Ніжинського козачого полку. Наведемо їх перелік.

Дивицької – 1 прим., 1738 р., паперово-воскова, овальна, розмір 17×19 мм. Зображення пошкоджене: в центрі козацький хрест загострений знизу, під ним півмісяць рогами догори, над хрестом корона, праворуч від неї літера “П”, зліва “О” чи “Д”.¹⁹

Коропської – 1 прим., 1733 р., паперово-воскова, овальна, розмір 16×18 мм. Зображення: в центрі короп що пливе догори, обабіч дві шестипроменеві зірки, вгорі – корона, з правого і лівого краю печатки рослинний орнамент; в правому горішньому куті літера “Г”, в лівому горішньому куті “Т”, в правому долішньому – “С”, в лівому долішньому – “К”, тобто “Г[ригорій] Т[рофимів] с[отник] к[оропський]”.²⁰

Кролевської – 1 прим., 1749р., паперово-воскова, кругла, діаметр 24 мм. Зображення: в центрі лапинський хрест, що опирається на перехрещенні на булаву і пірнач, обабіч хреста дві восьмипроменеві зірки. Напис пошкоджений: “...КРОЛЕ...”.²¹

Новомлинської – 1 прим., 1738 р., паперово-воскова, кругла, діаметр 27 мм. Зображення: в центрі круглий щит, на якому млинове колесо, щит покритий забралом із трьома страусовими перами і наметом; в правому горішньому куті літера “П”, в лівому горішньому – “С”, в низу – “Н”, тобто “П[ечать] [Сотни] [Новомлинской]”.²²

Таким чином, залишаються невідомими печатки п’яти сотень Ніжинського полку: *Воронізької, Дивицької другої, Мринської, Ніжинської першої, Ямпільської*. Також варто продовжити пошук гербів *Веркійвської* та *Шаповалівської* сотень, оскільки подані нами зображення ймовірно належать сотникам чи писарям.

Пояснимо основні елементи геральдичної системи, які зустрічаються на печатках сотень. Ніжинський полковий герб, який бачимо на печатці Заньковської і другої Ніжинської сотень, символізує належність цих сотень до даного полку. Хрест, давній солярний символ, був одночасно також символом християнства і, коли кінці розширювалися, лицарської доблесті. Окрім того, подібну символіку несе перехрещена зброя. Півмісяць – символ ночі, вічності, в українській геральдиці він переважно символізує мусульманський світ (турецько-татарських агресорів) і вживається в поєднанні з хрестом, як символ перемоги християнства над ісламом. Зорі – символ ночі, надії, вічності, зустрічаються переважно шести чи восьмикутні, рідше семи і п’ятикутні, в українській геральдиці у поєднанні з півмісяцем можуть символізувати мусульманський світ, а без нього – надію, щастя, долю. Зброя (шаблі, стріли, щити, шоломи) – символ військової доблесті і звитяги. Корони, короги,

булави і пірначі – символи влади, автономії даної військової одиниці. Картуші, намети, гілля виконують більш декоративну функцію і конкретного смислу не несуть. Як військова одиниця, Ніжинський полк повинен був би мати знамена і до 1648 р., але, на жаль, їхні зразки не збереглися.

Епізодична інформація про вигляд козацьких прапорів надходить нам із 1631р. Тоді Чернігівський і Ніжинський козаці полки на чолі з Мартином Небабою під Ріпками прийняли бій із переважаючим чисельно ворогом. Серед захоплених литовцями трофеїв опинились і 12 козацьких прапорів (див. реконструкцію наприкінці статті).²³ Збереглися їх малюнки із короткими описом.

Серед прапорів більш-менш ідентифікувати можна лише один – Ніжинського полку, який, мабуть, розроблявся на основі міського герба: на червоному полотні білі митра, св. Юрій, змії; лиштва навколо також біла. Решта прапорів ідентифікації не піддається. Можна лише висунути версію, що більшість прапорів із хрестами належать таки Ніжинському полку, бо символ хреста на полковій символіці Чернігівщини практично ніде не зустрічається.

Отже, на початку становлення Гетьманщини як держави системність у вживанні прапорів не простежується. Можливо, в ці часи полкові і сотенні знамена несли на собі зображення міста, де розміщувався їх центр.

Вперше уніфікацію полкових знамен було здійснено 1730 р., коли за кожним козацьким полком було затверджено герб, який повинен був вживатись на печатці і прапорі.²⁴

Остаточно стандарти козацьких прапорів визначав ордер гетьмана К. Розумовського 1755 р.: зображення з одного боку прапорів козака з мушкетом, як державного герба, а з іншого полкового чи сотенного герба.²⁵

Певне уявлення про знамена Ніжинського козацького полку дає переписка полкової канцелярії із Генеральною військовою канцелярією (далі – ГВК).

У середині лютого 1758 р. полкова канцелярія надсилає до ГВК донесення із проханням уточнити розмір і колір прапорів Попівської, Заньковецької, та 4-ї полкової сотень, у якому згадується резолюція гетьмана К. Розумовського, що колір має бути таким же, як і на інших сотенних прапорах. У донесенні також пропонувалося зробити сотенні прапори блакитного кольору, із гербом Гетьманщини з одного боку і з вписаним в декоративне обрамування літерами назви сотні з іншого Канцелярія Ніжинського полку просила також видати гроші на ремонт прапора Новомлинської Сотні.²⁶

Таким чином можна провести реконструкцію прапорів Ніжинського козацького полку за печатками.

Підсумовуючи вищесказане потрібно виділити ряд аспектів:

- сучасну військову, козацьку та територіальну символіку необхідно розробляти на основі символіки XVII-XVIII ст.;
- віднайдені територіальні символи повинні стати основою для створення районних, сільських та селищних гербів;
- козацькі знамена переважно мали форму прямокутника із зрізаним нижнім кутом, дану традицію можна використати для створення прапорів територіальних одиниць – районів.

ДЖЕРЕЛА

1. Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // Записки НТШ. – Львів. – 1991. – Т.222. – С.271.
2. Морозов О. Історичний герб Ніжина // Знак. – 1994. – Лютий (№5). – С.12.
3. ВДАЧОН, ф.343, оп.1., спр.4, арк.189.
4. Стафійчук В. Роль Генеральної військової канцелярії у забезпеченні прапорами полків, сотень і окремих частин Гетьманщини // Знак. – 1997. – Серпень (№13). – С.4.
5. ВДАЧОН, ф.343, оп.1., спр.4, арк.60.
6. Там само, ф.343, оп.1., спр.4, арк.223, 336.
7. Там само, ф.343, оп.1., спр.4, арк.195.
8. Румянцева В. Емблеми городів и земель Левобережной Украины. – К. 1986. – С.57.
9. ВДАЧОН, ф.343, оп.1., спр.4, арк.45.
10. Там само, ф.343, оп.1., спр.1, арк.18.
11. Там само, ф.343, оп.1., спр.4, арк.140.
12. Там само, ф.343, оп.1., спр.1, арк.207.
13. Там само, ф.343, оп.1., спр.4, арк.126.
14. Там само, ф.343, оп.1., спр.4, арк.62.
15. Там само, ф.343, оп.1., спр.1, арк.64.
16. Там само, ф.343, оп.1., спр.4, арк.33, 74, 139.
17. Там само, ф.343, оп.1., спр.4, арк.150; спр. 1, арк. 17.
18. Там само, ф.343, оп.1., спр.4, арк.30.
19. ЦДІАК України, ф.59, оп.1, спр.699, арк.111.
20. Там само, ф.51, оп.3, спр.3326, арк.15.
21. Там само, ф.59, оп.1, спр.654, арк.157.
22. Там само, ф.51, оп.3, спр.9605, арк.5.
23. Клейноди України. З історії державної і національної символіки. – К., 1991. – Картка №11.
24. Морозов О. Вказана праця. – С.12.
25. Стафійчук В. Вказана праця. – С.7.
26. Там само. – С.6-7.

Прапори козацьких підрозділів Ніжинського та Чернігівського полків 1651 р. (реконструкція)

До статті О.Желіби "Символіка Ніжинського козачого полку"

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

Запряжений волами віз – один із символів козацької доби в Україні, із давніх давен і аж до початку XX ст. був найуживанішим транспортним засобом.
Селянин с.Безуглівки Корній Перевера зі своїм возом. Фото початку XX ст.

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

ПАМ'ЯТКИ

Віктор Сопілка (Київ)

СТВОРИТИ ГРОМАДСЬКИЙ ЦЕНТР СУЧАСНОГО РІВНЯ

Тривалий час група фахівців-істориків та теоретиків архітектури на чолі з начальником відділу Київського науково-дослідного інституту теорії та історії містобудування В.В.Сопілкою проводить комплексне дослідження стародавнього Ніжина як унікальної пам'ятки вітчизняного містобудування, культурного центру Лівобережної України XVII-XVIII ст. З авторитетними висновками та пропозиціями київських дослідників сьогодні ми знайомимо наших читачів.

У ході наукових та проектних пропозицій до забудови історичного міста Ніжина визначився підхід, який полягає у відродженні традиційних культурних функцій, що в значній мірі втратили значення, але можуть стати ефективними за нинішніх умов, а також включення нових функцій - ділових, туристських, експозиційних (пізнавальних, музейно-виставочних), рекреаційних.

У хронологічному ряді подій, пережитих містом, були проаналізовані етапи виникнення, розвитку та згасання його функцій, які можуть одержати нові стимули для сучасного розвитку, або бути виявленими лише символічно. В часи визвольних воєн (XVII-XVIII ст. – гетьманський період) Ніжин стає другим за значенням містом на Лівобережжі. До кінця XVIII ст. розвивається як провідний центр торгівлі та ремесел. Православні храми та школа, засновані грецьким братством, на тривалий час стали головним осередком грецької культури в Україні, важливим стимулом просвітництва.

Історичний розвиток міста не був еволюційним. За характером містобудівельних процесів він переривистий. Місто було спалене в 1668 р. каральним військом князя Г.Ромодановського за участь його мешканців у повстанні проти московських воєвод. На місці випалених дерев'яних храмів відбудовуються кам'яні культові споруди. В другій половині XVIII ст. Ніжин - крупний духовний центр на півдні Чернігово-Сіверщини. На цей час формується радіально-розгалужена схема міського плану, в якій ансамблі групуються на променях, що відходять від центрального ядра в передмістя: Овдіївку, Магерки, Вороб'ївку, Мигалівку, Бабичівку, Ковалівку, Нове Місто. Система ансамблів починає формуватися на основі семипроменевої зірки в

плані.

У період панування Російської імперії (з кінця XVIII ст.) торгове значення міста зберігається лише до середини XIX ст. В доповнення до храмів, що склалися раніше, зводяться дзвіниці, які значно посилили силуетність міста та його своєрідність. В місті діяло 10 приходів, майже кожному з них належало по два храми (зимовий та літній).

Торговельно-діловий центр формується у вигляді системи головних вулиць: Гоголівська, Студентська, Глібова, Гребінки, Овдівська. На червоній лінії вулиць створюється майже суцільний фронт забудови, що відображає інтенсивні соціальні процеси.

За радянських часів місто потерпіло від масового зруйнування споруд громадського значення, храмів та дзвіниць. Зруйновано 17 важливих об'єктів, що визначали період культурного розквіту міста. Серед них дзвіниці Грещкої Михайлівської церкви, Миколаївського собору та Благовіщенського монастиря, Успенська церква, будівлі Свято-Георгіївського Ветхоріздвяного монастиря, Ілінська церква жіночого Введенського монастиря, будинки міського магістрату (XVIII ст., арх. А.Квасов) та Богоугодного закладу (початок XIX ст., арх. А.Карташевський), тощо. Незважаючи на позитивні зрушення останнього часу в справі реставрації пам'яток архітектури, багато з об'єктів важливого культурного призначення все ще перебувають під загрозою зруйнування через відсутність коштів. Це насамперед Благовіщенський собор однойменного монастиря (збудовано у 1702-1716 рр. на кошти митрополита Стефана Яворського та гетьмана Івана Мазепи, арх. Г.Устінов), Богоявленська церква (початок XVIII ст.), Спасо-Преображенська церква (1748 р.), ряд цивільних споруд XVIII-XIX ст. Система ансамблів, що збереглися, нараховує сьогодні 11 архітектурних пам'яток. Ще 72 будівлі слід негайно поставити на державний облік.

Проектом реконструкції історичної забудови на території комплексу цінних пам'яток пропонується створити історико-культурний заповідник, що дозволило б не тільки залучити додаткові кошти, але й створити матеріальну базу для дослідження та відновлення історичного ландшафту міста. Таке рішення не обмежує містобудівельної ініціативи: в рамках встановлених нормативів, на основі збереження цінних будівель, включення їх в соціальну сферу, а також при тактовному воді нових масштабних об'єктів в контекст старої забудови поряд із заповідником передбачено створити громадський центр сучасного рівня. При цьому деякі ділянки центру одержать нові громадські функції: офіси, комерційні заклади, туристично-розважальні, рекреаційні об'єкти.

Такий підхід до реконструкції ми зevamo функціональним. Він є охоронним в своїй основі і, на нашу думку, є найбільш реалістичним, бо в живому неатрофованому стані завжди залишається та тканина міста, що функціонує, живе повнокровним життям і не виключається з активного використання.

Передбачено відродити також художньо-композиційну функцію ансамблів. Слід відновити зруйновані верхи храмів, відбудувати будинок міського магістрату та втрачені дзвіниці, що займали провідне місце в ансамблі і створювали неповторний образ міста. Це не виключає можливості створення сучасних вертикальних акцентів на високому художньому рівні, що розвивають ідеологію просторової побудови міста, закладеної в XVII-XVIII ст.

Олександр Коваленко (Чернігів)

СВІДОК МИНУВШИНИ: НІЖИНСЬКИЙ ЛІТОПИС XVII-XVIII ст.

З-поміж пам'яток регіональної історіографії, створених на Чернігово-Сіверщині за козацької доби, значний інтерес становить анонімний літопис, виявлений наприкінці XIX ст. у фундаментальній бібліотеці Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині (1). Пам'ятка входила до складу рукописного збірника, в якому досить розбірливим скорописом було переписано уривки з популярних у тогочасного читача історичних повістей – Олександрії та Римських діянь, а також київського Синопису. Нині цей збірник зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН України в Києві (2).

Оскільки в тексті літопису траплялися численні відомості з історії Ніжина, М.Сперанський умовно назвав його Ніжинським. У травні 1898 р. на засіданні Ніжинського Історико-філологічного товариства при тамтешньому Історико-філологічному інституті князя Безбородька було заслухано повідомлення М.Лілеєва “Про Ніжинський літопис”, в обговоренні якого взяли участь М.Бережков, Є.Кашпровський та Б.Римша, але зміст його залишається невідомим (3). Невдовзі пам'яткою зацікавився київський історик і археограф О.Левицький, котрий скопіював текст літопису до 1757 р. включно, але з якихось причин не завершив цю роботу (4). Підготовлений до друку фрагмент літопису, що зберігся в архіві О.Левицького, виявив і 1996 р. оприлюднив М.Корпанюк (5).

Невеликий за обсягом літопис (39 сторінок in 4°) охоплює події 1425-1811 рр. До 1765 р. його написано тим же почерком, що й увесь збірник, а надалі літописний текст послідовно продовжували ще кілька осіб. Повідомлення літопису щоразу розмежовані вертикальними рисками, а горизонтальні риси з обох сторін тексту утворюють поля, на яких часом вміщено покрайні записи й доповнення.

Події XV-першої половини XVII ст. висвітлено вкрай фрагментарно, з численними похибками і помилками. Так, під 1621 р. сповіщається про Хотинську битву, під час якої “гетмана Бородавку козацким порядком вбито, а гетманом поставлен Богдан Хмельницький” (арк. 155) (6). Під 1637 р. згадується “баталія з ляхами” під Кумейками, коли «гетман Богдан все войско лядское розбил і всех ляхов за Случ з Гетманщини вигнал, і границу устрои і укripsi от Гетманщине из ляхом, і написа на граніци на столпу: “Смотри, ляше, по Случ наше, назад не оглядайся, а вже жить тут не сподівайся” (арк. 155). У 1648 р., за твердженням літописця, Б.Хмельницький “с порядком всех старшин і козаков всех своєю волею Его царскому пресвітлому величеству Алексею Михайловичу склонился”, 1660 р. “татарского хана в полон взял” і помер у 1663 р. (арк. 155). Складається враження, що джерелом інформації про ці події упоряднику слугували у кращому разі історичні перекази.

Починаючи з 70-х рр. XVII ст. помилок меншає, достовірність повідомлень зростає, але більш-менш послідовного характеру виклад набуває тільки з 30-х рр. XVIII ст., коли, правдоподібно, і було розпочато упорядкування літопису. В центрі уваги літописця перебувають передусім військово-політичні події. Дуже стисло

згадано Чигиринські, Кримські й Азово-Дніпровські походи російського війська і лівобережних козацьких полків (арк. 156-156 зв.). Літописець переповідає перебіг Північної війни і, зокрема, сповіщає про Полтавську битву: “Року 1709 іюня 27 милостию Божиєю государ цар Петр Алексіевич в Гетманщині под городом Полтавою все войско шведское розбил до конца, а гетман Мазепа і крол шведский сами в Туретчину во город Бендери ушли” (арк. 157). Досить докладно розповідаючи про російсько-турецьку війну 1735-1739 рр., він фіксує її згубні наслідки для господарства України: “Року 1737 априля 1-х чисел аж до іюня по всей Малой Росіі воли брали под армию в поход до турка” (арк. 158 зв.); “Року 1738 априля с первых чисел аж до іюня по всей Малой Росіі воли брали под армию” (арк. 159); “Року 1739 априля с первых чисел аж до іюня третичних по всей Малой Росні воли брали под армию в поход до турка” (арк. 159 зв.). У літопису йдеться також про війни які в другій половині XVIII ст. Росія вела проти Туреччини, та пов’язані з ними “набори” погоничів, волів та возів в Україні (арк. 162зв. - 163зв., 168 зв. - 169). Натомість війни з Прусією, Швецією та Францією згадані лише принагідно.

Сторінки літопису рясніють відомостями про зміни на російському престолі, життя царської родини, перебування її представників в Україні, причому з особливою симпатією згадується Єлизавета Петрівна: 1750 р. “всемилоствійшая государиня... указом повеліла всем концистентам виступит з Гетманщини, фуража і правиянта на них не собират і не дават на три года” (арк. 161); 1755 р. “государиня Елисавет Петровна пожалувала грамотою всю Малую Росию от всяких зборов, какие били, і всяких промыслов, хто похотя, кромі правиянта і фуража на едних концистентов шести тысящ да гарнизон Глуховский” (арк. 161 зв.). Певну увагу в літопису приділено російським можновладцям, діяльність яких була безпосередньо пов’язана з Україною, – П.Румянцеву, О.Безбородьку, Г.Потьомкіну. Останній з них, за словами літописця, в лютому 1790 р. був “пожалован... во всей Таврической области великим гетманом” (арк. 170).

У загальному контексті військово-політичних подій у пам’ятці згадано українських гетьманів Б.Хмельницького, І.Брюховецького, І.Самойловича, І.Мазепу, І.Скоропадського, Д.Апостола, К.Розумовського, однак літописець уникає характеристики й оцінок їхньої діяльності. Зазначено лишень, що І.Мазепа був “полскої породы” (арк. 156 зв.), а І.Скоропадського “сам государ ис козаками волними голосами” визначив гетьманом (арк. 157). Літопис містить відомості про запровадження в Україні Першої та Другої Малоросійських колегій (арк. 157 зв., 162), амністію запорожців у 1734 р. (арк. 158 зв.), вибори депутатів до Законодавчої Комісії 1767 р. “во всем государстві і во всей Малоросіі” (арк. 162 зв.). Засвідчив літописець появу 1738 р. “в полку Переясловском сотні Басанской в селі Ярославцях” самозванця Івана Міницького, якого “живаго на кол желізний зсадил і з ним же того же села Ярославец попа і атамана, і дрогих смерти предано” (арк. 159 зв.). Під 1773 р. згадано ще одного самозванця – “донского козака Пугачева” (арк. 163). Літописець не обійшов своєю увагою змін в адміністративно-територіальному устрої Лівобережної України на зламі XVIII-XIX ст. – у творення Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв (арк. 165 зв. – 166). Малоросійської (арк. 170 зв.), а потім Чернігівської та Полтавської губерній (арк. 173).

У літопису наведено чимало відомостей про надзвичайні природні явища, стихійні лиха, епідемії: 1620 р. “землі трясіние било” (арк. 154 зв.); 1690 р. “августа 5 сарана інша колодою” (арк. 156 зв.); 1698 р. “в Гетманщині не било врожая на всяк хліб, сірич голодний год” (арк. 156зв.); 1711 р. “зачалас моровая язва чрез три года” (арк. 157 зв.); 1718 р. “мая 10 на Николая вночи всі пашни на нивах мороз поморозил на прах, что і голод бил, й всяку овощ” (арк. 157 зв.); 1729 р. “февраля 17 на масляной неделі на небі з вечера аж досвіта... кривавая дорога стояла чрез всю ночь” (арк. 158); 1755 р. “безмірная суша была, не толко по ріках, але і по источніках не било води, тое ж во кладязях” (арк. 161 зв.); 1765 р. “барзо наводнение великос било,... не токмо по низких полях наводнение, но й по високих полях води били, что же й купини поросли, і рибу всяк по охоти своей ловил довольно розмаитой” (арк. 162).

Значну увагу в літопису приділено подіям у Ніжині й навколишній місцевості. Перша згадка про місто датована 1620 р.: “Ніжину городу зачатие било – оградою земля” (арк. 154 зв.). Тоді ж “надан бил... от кроля Жегмунта” перший ніжинський козацький полковник Ляховченко (арк. 154 зв.). Надалі літописець час від часу фіксує зміну ніжинських полковників: 1718 р. “в Фоміну неделю вмер полковник Лукян Жураковски; сего ж года наставлен полковником Петр Толстой” (арк. 157 зв.); 1727 р. “наставлен полковником в Ніжине Йван Хрущов” (арк. 158); 1745 р. “в Ніжині наставлен полковник Семен Кочубей” (арк. 161); 1754 р. “в Ніжині полковник Петр Иванович Розумовский” (арк. 161 зв.). У літопису йдеться також про церковне життя Ніжина, спорудження храмів, заснування монастирів: 1706 р. “в Ніжині городі зачатие монастыра Свято Благовіщенский месяца марта 25 на світлой недели Воскресенія Христова во понеделник” (арк. 157); 1731 р. “генвара 1 архиерей греческий іменем Даміян положен во церкви Свято Благовіщення по правом боки, привезен з Борзни мертв” (арк. 158); 1745 р. “Ніжинского монастыра Свято Благовещенского архимандрит тоей же святой обители іменем Модест Вилецкий, забив Божий страх, оставил святую обитель і шол з монастыра безвістно з мужною женою” (арк. 161); 1754 р. “зачался Иван Богослов муроватися” (арк. 161 зв.); 1783 р. “декабра 4 дня в городі Нежині церков святой великомучениці Варвари освящение било” (арк. 166 зв.). Відзначив літописець і урочисте відкриття в Ніжині 24 листопада 1789 р. народного училища, “которое чествовали с пушечною палбой три дни, и прием бил столов первое от дворян, а потом от граждан и греков” (арк. 169 зв.). У літопису згадано численні пожежі, що траплялися натовді в Ніжині: 1754 р. “сентябра 14 город Нежин зачался великим пожарем вдень часа 5, а укончился ноши часа 4” (арк. 161 зв.); 1773 р. “декабра 1 з вечера учинился пожар в Нежині і много убили купечеству учинилось” (арк. 163); 1797 р. “сентябра 14 числа в день праздника Воздвижения Господня с полдня в часу 4 зделался пожар в городе от дому Проченка, дворов сгоріло 107” (арк. 171); 1798 р. “мая 7 против 8 числ пожар зделался в городе, погоріли церковь Николая з болшим колоколом, все купеческие ряди и городской магистрат” (арк. 172).

Літопис містить відомості про пошесті та стихійні лиха, які спіткали мешканців міста: 1771 р. “іюля первих числ в городі Ніжині било нещастие моровой паветри, что и в иных цервах и служения не било, а простреся до декабра 16, от того граду убили зділало” (арк. 163); 1781 р. “апреля 11 против 12 числа з вечера и всю ночь такая силная бура з громом и молниєю была и з дождем, что з церков верхи поламало, а в

иних крести позносило” (арк. 165); 1787 р. “езде по всей Росии и в Малой Росии, а паче в Ніжині хліба нерод бил и вся пашня дорогая была” (арк. 168 зв.); 1800 р. “августа была в Нежине и в окрестних селениях сарана вошла, яриноного хліба спортила, как-то овса, проса, пшениц, даже и очерет поила” (арк. 172 зв.). Досить докладна інформація про події в Ніжині дає підстави гадати, що упорядник літопису мешкав саме в цьому місті й, імовірно, належав до гурту військових канцеляристів.

Власники (або читачі) досить активно поставились до літописного тексту, на свій розсуд виправляючи помилки і дати, доповнюючи його на полях рукопису новими відомостями ба навіть фактами суто приватного життя: 1744 р. “родис Іаков октябра 9” (арк. 160); 1744 р. “родис Григорий марта 28” (арк. 160 зв.); 1750 р. “родис Димитрий ноябра 15” (арк. 161); 1755 р. “родись Агафия февраля 15” (арк. 161 зв.). Один з них навіть залишив свій автограф: “За сию списанную книгу, чья она есть, приношу свою благодарность и остаюсь навсегда ему покорнейшим слугою Федор Калашников, провиант-камисар” (арк. 166). На особливу увагу заслугоує нотатка, датована 2 травня 1810 р.: “господину черніговскому губернатору Ивану Васильевичу Френздорфу прошение подано о увольнении от штатской нежинской воинской службы с пенциею, а от него, господина губернатора, отправлено в Сенат мая 8; службы ж моей происходило 50 лет з 1762 года” (арк. 173 зв.). Цей запис уможливило подальший пошук бодай одного з останніх власників і упорядників літопису.

Згідно усталеної (хоча й досить умовної) класифікації, Ніжинський літопис можна віднести до так званих місцевих літописів XVI-XVIII ст. (7). Водночас значне місце у пам’ятці відведено подіям, які мали загальноукраїнське значення. За своїм характером Ніжинський літопис нагадує поширені натовді “короткі літописні замітки”, про які з певним роздратуванням згадував ще С.Величко: “коли хто з давніх слов’яно-козацьких письменників і відтворив якусь варту пам’яті, сучасну йому подію, то записав це вельми кудим і короткослівним реєстриком, не відзначивши, з яких причин те постало, як відбувалося і як закінчилося, не зазначивши й побічних обставин” (8).

Тим не менше, Ніжинський літопис становить неабиякий історіографічний та джерелознавчий інтерес. Наскільки оригінальні наведені в ньому дані – сказати поки що важко, але вони перегукуються з відомостями, які містять інші пам’ятки української історіографії XVII-XVIII ст., передусім Чернігівський літопис. У всякому разі, студіям над змістом Ніжинського літопису має передувати публікація його повного тексту на підставі сучасних археографічних методик.

ПРИМІТКИ

1. Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине (Составлено под редакцией М.Сперанского. – М., 1900. – С.75-79.
2. ІР НУВ, ф.310, од.зб.34. Надалі посилання на аркуші цього збірника подаватимуться безпосередньо в тексті статті.
3. Сборник Историко-филологического общества при Историко-филологическом институте князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1899. – Т.ІІ. – С.49.
4. Про студії О.Левицького над козацькими літописами див.: Москвич Л.Г. З історії становлення джерелознавства України // Феодалізм: економіка, класова боротьба,

- культура: Збірник наукових праць. – К., 1986. – С.191-201.
5. Корпанюк М. Ніжинський літопис XVIII століття // Записки НТШ у Львові. – Ль., 1996. – Т.ССXXXI. – С.473-482.
 6. Фрагменти літопису друкуються мовою оригіналу згідно з сучасними правописними нормами із збереженням усіх фонетичних, лексичних і стилістичних особливостей. Археографічне опрацювання пам'ятки здійснено на підставі правил передачі тексту кириличних документів XVI-XVIII ст. популярним методом (див.: Страшко В. Правила передачі тексту кириличних документів XVI-XVIII ст. та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового і науково-популярного типів. – К., 1992).
 7. Докладніше див.: Дзира Я. Межигірський козацький літопис як пам'ятка української історіографії XVII ст. // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа: Науковий збірник. –К., 1999. – С.21-49.
 8. Величко С. Літопис (Переклад В.О.Шевчука). – К., 1991. – Т.1. – С.26.

Олександр Астаф'єв (Київ)

Марія Астаф'єва (Київ)

ЕКЗАРХ І ГЕТЬМАН (Мазепинська церква в Ніжині)

Як відомо, визначний діяч вітчизняної культури кінця XVII – першої половини XVIII ст. поет, філософ і публіцист Стефан (Симеон) Яворський народився у 1658 році у місті Яворові на Львівщині. Після Андрусівського перемир'я 1657 року Яворські перебралися в село Красилівку Козелецького повіту Чернігівської губернії. З Красилівки Симеон подався вчитися у Києво-Могилянський колегіум, де опанував філософію, пітику, богослов'я, граматику, спухав лекції знаменитих філософів і богословів Лазаря Барановича, Іоасафа Кроковського та ін. Та найбільший вплив на життя і подальшу долю Симеона мав Варлаам Ясинський, у 1669-1673 рр. ректор Києво-Могилянського колегіуму, а згодом-київський митрополит. Саме йому Симеон присвятив ряд панегіриків. За рекомендацією Варлаама Ясинського він іде здобувати освіту у Львів, Познань, Вільно і повертається до Києва з дипломом майстра філософії і вільних мистецтв.

Симеон витримує іспит перед професорами Києво-Могилянського колегіуму, читаючи їм власні вірші латиною, польською та українською мовами, за що одержує високу оцінку і звання “лавроносного поета”. У цей час він пише панегірик “Луна голосу, що волає в пустелі” на честь гетьмана Івана Мазепи.

Взаємини Симеона і гетьмана особлива, і, і ми же час, драматична сторінка нашої історії, досі, на жаль, не досліджена. Схоже, що Іван Мазепа пильно стежив за духовним зростанням молодого богослова і підтримував його морально і матеріально. Згодом в одній із своїх проповідей Яворський скаже: “... Повернувшись з духовним зростанням молодого богослова і підтримував його морально і матеріально.

Митрополит Стефан Яворський

Благовіщенський собор, 1702-1716

Благовіщенський монастир в Ніжині. Фото поч. XX ст.

науки з польських сторін такими від вельможності вашої, добродія мого я збагачений благодіяннями, що яким і єсьм, що можу, все – від вельможності вашої, аки моему джерелу, моему сонцю, моему небу приписую”.¹

Сам Варлаам Ясинський стриже молодого вченого в монахи і дає йому ім'я Стефан, назначає його префектом Києво-Могилянського колегіуму та ігуменом Свято-Никольського пустинного монастиря, кілька разів відправляє з відповідальними місіями у Батурин, на зустріч із Іваном Мазепою. Зберігся лист, у якому Стефан Яворський та ігумен Кирилівського моністизя Інокентій Монастирський вітають гетьмана з перемогою над турками під Кизикерменом. Лист у Батурин направлений з Ніжина 29 серпня 1695 року. Його, найімовірніше, написав сам С. Яворський, а І.Монастирський тільки підписав.²

У 1698 році С.Яворський виголосив у Троїцькій церкві м. Батурина проповідь на честь одруження племінника Івана Мазепи, стольника і ніжинського полковника Івана Обидовського. Це знаменитий твір релігійної літератури, відомий під назвою “Виноград Христовий” – єдина пам'ятка “малоросійського” проповідництва Стефана. Твір написаний на замовлення Івана Мазепи і пронизаний почуттям глибокої поваги автора до гетьмана. Фрагмент твору “Глянь, як в Русії міцно святую віру знають” набув широкої популярності у XVII ст. як панегірик. Чи думав тоді Стефан, що незабаром йому доведеться проклинати гетьмана від імені церкви і “отечества”?

На початку 1700 року С.Яворський виїхав у справах Київської митрополії до Москви, де з блискучою проповіддю виступав на похоронах О.С.Шейна, знатного боярина і сподвижника Петра I. Проповідь сподобалася цареві, і після тривалого вмовляння С.Яворський був посвячений у сан митрополита рязанського і муромського, а згодом, після смерті патріарха Андріана, став екзархом і блюстителем Всеросійського патріаршого престолу.

Ще з перших років перебування у Москві С.Яворського все більше і більше займає думка про будівництво храму в честь Благовіщення пресвятої Богородиці на своїй батьківщині – Україні, зокрема – в Ніжині, де його брат Павло був протопопом і міг контролювати хід будови. У книзі І.Чернова “Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря” (М., 1815) вміщено листи і записки митрополита до свого брата – від перших письмових вказівок закупити місце для будови храму в центрі Ніжина і до останніх, у яких тремтливою рукою С.Яворського виведено передсмертні розпорядження стосовно монастиря і бібліотеки. Це документи, сповнені незвичного, хвилюючого почуття і убоління за долю його архітектурної похресниці і їх не можна читати сьогодні спокійно. До побудови храму приступили у 1702 році і завершили у 1716. Зведений храм С.Яворський присвятив перемозі Петра I над шведами, про що свідчить записка до брата Павла: “Віднині хай буде пам'ятник у Ніжинському монастирі про перемогу, Богом даровану Всеросійському самодержцю Петру Великому над шведським королем Карлом XII під Полтавою у 1709 році”. Хіба ж не іронія долі: другою за величиною фігурою у

¹ Терновський Ф. Стефан Яворський. Биографический очерк // Труды Киевской духовной академии. – 1864. – Т.2. – С.57-58.

² Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т.2. – С.483-484.

битві під Полтавою після Карла XII був Іван Мазепа, той самий гетьман, якому С.Яворський присвячував свої панегірики і який, як свідчать дослідники, теж будував “п’ятибанні собори у Ніжині”. Оскільки п’ятибанних храмів у Ніжині було лише три – Миколаївський собор, зведений козаками Ніжинського пілку у 1658 році, коли Мазепі було лише 18 років і коли він проживав у Європі, і Успенська церква (1762), споруджена вже після смерті гетьмана, то найімовірніше, що Іван Мазепа причетний саме до будівництва (разом із С. Яворським) третього храму – Благовіщенського собору. Прямих доказів цієї гіпотези нам знайти не вдалося (російська монархічна історична література, як і радянська, в основному паплюжили діяльність гетьмана, документи про нього свідомо знищувалися, замовчувалися, інші ж - розпорошені в архівах і газетних сховищах).¹

Зразу-ж після поразки Карла XII та Мазепи під Полтавою і різанини, вчиненої з наказу Петра I Меншиковим у Батурині, відбулося театралізоване видовище на ринку у Глухові, де повісили на шибениці манекен гетьмана. Тоді ж російському самодержцю прийшло в голову відновити середньовічний московський обряд, досі не відомий на Україні – анафему. У Глухові, у Свято-Троїцькій церкві, в присутності царя, його дружини і всієї козацької старшини гетьмана проклинав новгород-сіверський протопоп Опанас Заруцький, а в Москві, в Успенському соборі, таку ж відправу в присутності царевича Олексія і всього царського двору здійснив Стефан Яворський. Він звернувся до присутніх з проповіддю “Трость, вітром гойдання”, і оголосив Івану Мазепі анафему і прочитав вірші про зраду гетьмана. Ця двоїстість С.Яворського стосовно Мазепи викликала відповідний резонанс у літературі.²

У центрі Ніжина, неподалік від Благовіщенського собору, знаходився будинок улюбленця Мазепи, колишнього писаря Ніжинського полку, а згодом генерального осавула Дмитрія Максимовича, який разом з гетьманом перейшов на бік шведів. Згідно з Грамотою Петра I Благовіщенському монастирю і будинок Максимовича, і всі його села, хутори, поля, млини були передані у власність Ніжинській обителі, а його самого, як і інших “зрадників” – генерального старшину Василя Чуйкевича, полковників Дмитрія Зеленського, Юрія Кожуховського, які після поразки під Полтавою повернулися з повинною - відправили на заслання.³

У жовтні 1721 року С.Яворський дарує Благовіщенському монастирю свою бібліотеку, до якої додає пронизану сумними мотивами і передчуттям смерті елегію “Стефана Яворського, митрополита рязанського та муромського слізне з книгами прощання” та “Тестамент”, де по пунктах розписано, як треба зберігати книги від сирості, вогню, молі, крадіжок і т. д. У першій чверті XVIII ст. бібліотека С.Яворського за кількістю книг займала шосте місце в Росії, поступаючись приватним

¹ Маланюк Є. Гло і постать. – К., 1991. – С.30.

² Науменко В. Стефан Яворський в двойной роли хвалителя и обличителя Мазепы // Киевская старина. – 1885. – Т. XIII. – С.172-175.

³ Чернов И. Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря, называемого Богородичным Назаретом. – М., 1815. – С.48; Лазаревский А. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Полк Нежинский. – К., 1893. – Т.2. – С.28-29.

книгозбірням Голіцина, Петра I, Брюса, Ф.Прокоповича та інших. Книгозбірня екзарха нараховувала 609 найменувань. Сюди входили також рукописи С.Яворського і його панегірики на честь Івана Мазепи і твори про його зраду. З ініціативи Ф.Прокоповича бібліотеку С.Яворського передали у 1732 році Харківському колегіуму. 24 рукописи, книги і богословські методичні посібники залишилися у Ніжині, однак ні видань, присвячених І.Мазепі, ні богословських методичних посібників сьогодні виявити не вдалося. Нема їх і в Харківській науковій бібліотеці ім. В.Короленка, де розшукали 243 книги із бібліотеки С.Яворського.¹

Доля Благовіщенського монастиря, до будівництва якого був причетний разом з С.Яворським й гетьман І.Мазепа, також склалася драматично. З 1750 по 1797 роки його кілька разів руйнували пожежі, у 1786 році усі монастирські ліси, угіддя, сади і млини були секвестровані. Особливої руйнації зазнав Благовіщенський монастир у післяреволюційні роки: тоді у майстерні перетворили теплу Петропавлівську церкву, у підсобні приміщення-монастирські келії, порозбивали дзвони, знищили дивовижний іконостас, кутову вежу з годинником, зруйнували поховання, а на кладовищі зробили стоянку техніки. Під час цього варварства зникли оригінал грамоти С.Яворського Благовіщенському монастирю, його листи й записки, у яких можна було натрапити на сліди взаємин екзарха з І.Мазепою, низка унікальних ікон, залишки подарованої бібліотеки, особисті речі і подарунки.² Сьогодні Благовіщенський монастир – визначна пам'ятка духовної культури і архітектури XVIII ст. – вкрай занедбаний і потребує негайної реставрації.

протоієрей Сергій Чечин (Ніжин)

МИТОРОПОЛИТ СТЕФАН ЯВОРСЬКИЙ ТА ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА

Обрання гетьманом Івана Мазепи на Коломацькій козацькій раді 1687 року відкрило в історії України нову добу. Попри всі суперечливі та різноманітні оцінки діяльності Мазепи як правителя та політика, зазначимо, що в його особі Україна знайшла великого державного діяча, котрий дбав про свій народ, про його політичний та державний розвій. Незважаючи на поразку “афери” гетьмана І.Мазепи 1708 р. (за висловом історика М.Грушевського), “Мазепинська” доба в історії України стала періодом розвитку національної культури і духовності в усіх галузях життя: науці й освіті, архітектурі й мистецтві, зрештою, у релігійній думці і суспільній свідомості.

Виходець зі старовинного козацького шляхетського роду, Іван Степанович Мазепа, як і переважна більшість дітей тодішньої козацької старшини, отримав гарну освіту в стінах Києво-Могилянської Колегії. Подібно до Симеона Яворського та інших видатних вихованців Колегії, після закінчення навчання у Києві, він продовжував свої

¹ Мазаманьяц В. Свет вы мой, книги // Советская культура. – 1984. – 28 августа.

² Астаф'єва М., Астаф'єв О. Розвінчана релігія або Про що говорять ніжинські руїни // Вітчизна. – 1991. – №1. – С.193.

студії в єзуїтських латинських школах Варшави, а можливо і Полоцька. Потрапивши ще юнаком до придворної служби при польському королі Яні Казимирі, у 1656-1659 роках вчився він у Німеччині, Франції та Нідерландах [1].

Людина вихована на традиціях української шляхти, на засадах православної віри, захоплена Хмельниччиною, гетьман Іван Мазепа уславився своєю благодійницькою діяльністю. На власні кошти будував він храми, навчальні заклади, шпиталі, видавав різноманітні книжки.

Взаємини Симеона Яворського з гетьманом Іваном Мазепою – особлива і в той же час, драматична сторінка української історії, досі, на жаль, не досліджена. Будучи вихованцем Києво-Могилянської Колегії, гетьман Іван Мазепа приділяв пильну увагу цьому навчальному закладу, де, зокрема, навчалися його улюблені племінники Андрій Войнаровський та Іван Обидовський. У 1690-х роках він будує розкішний Богоявленський храм Братського монастиря. Протягом 1703-1704 років коштом гетьмана будується обширний кам'яний корпус Києво-Могилянської Колегії.

Не обходив своїм покровительством гетьман і вихованців цього навчального закладу. Схоже, що Іван Мазепа пильно стежив за духовним зростанням молодого письменника і богослова С.Яворського, підтримував його і морально, і матеріально.

Згодом присвячуючи своєму благодійнику одну з проповідей, С.Яворський скаже: “... Повернувшись з науки з польських сторін такими від вельможності вашої, добродія мого, я збагачений благодіяннями, що яким я єсмь, [все] що можу, все Вельможності Вашій, аки моєму джерелу, моєму сонцю, моєму небу приписую”[2].

На превеликий жаль, характер стосунків та благодійництва гетьмана Івана Мазепа по відношенню до молодого вченого богослова Симеона Яворського нам сьогодні лишається невідомим. На думку дослідників, навколо гетьмана складається цілий літературно-науковий гурток, до складу якого увійшли видатні письменники-панегіристи та найблискупіші версифікатори свого часу Іван Щирський, Лаврентій Крщонович, Орест Бучинський-Яскольд, Іван Орновський, Пилип Орлик, св. Дмитро Туптало-Ростовський, Самійло Мокриєвич, Петро Армащенко, св. Іоан Максимович, Антоній Стаховський та інші. Безумовно, одним з найблискупіших представників “мазепинського” гуртка був і молодий Симеон Яворський [3].

Улітку 1689 року російська армія під проводом фаворита царівни Софії князя В.Голіцина здійснила похід на Кримське Ханство. Учасником і одним з організаторів цього походу був гетьман Іван Мазепа, який очолив козацькі полки.

У російській історіографії утвердився погляд на цей Кримський похід як на невдалу військову операцію. Але тогочасні джерела свідчать протилежне. Так, за свідченням європейських спостерігачів, московська і козацька армії подолали Дике поле, перерізавши шляхи ординців, та завдали нищівного розгрому татарським порубіжним укріпленим пунктам.

¹ Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії державотворення. – К., 1995. – С.168.

² Терновский Ф. Митрополит Стефан Яворский // Труды Киевской духовной академии. – 1864. – Т.1. – С.57-58.

³ Шевчук В. І славили, і ганили... Іван Мазепа в давній українській поезії // Пам'ятки України. – 1995. – № 6. – С.36- 37.

У листі до патріарха Московського Іоакима від 1 червня 1689 року гетьман Іван Мазепа повідомляв, що кримські татари “за Перекоп загнаны и запужены. В которых трех днях отправленных боях много их бисурман побито и переранено, и Нарадзин-солтана ранено, и бейського сына значного воина забито, о чём доводні языки сказывали” [1].

Несподіване припинення операції за наказом В. Голіцина, було пов’язане, на думку сучасних дослідників, у першу чергу, не з поразкою московсько-українського війська та труднощами походу, а з ускладненням становища царівни Софії внаслідок придворних інтриг у столиці Московської держави.

Проблема боротьби з Кримською ордою для українського суспільства тривалий час (особливо у другій половині XVII ст.) лишалася надзвичайно важливою, і саме тому до походу, організованого з участю гетьмана Івана Мазепи, українська громадськість поставилася схвально, можна навіть сказати, з войовничим піднесенням. Не залишився осторонь від прославлення свого можновладного покровителя і молодий письменник і богослов Симеон Яворський. З нагоди цього кримського походу він пише, а згодом друкує польською мовою у Київській типографії панегірик “Луна голосу, що волає в пустелі” (“Echo glosu wolaiącego na puszczy”).

Цей панегірик відкривається урочистою присвятою – побажанням на честь гетьмана Івана Мазепи, у якому автор зичить “Ясне вельможному Його Мосці Пану Іванові Мазепі, гетьманові Войск Их Царского Пресвітлого Маєстату Запорозьких довголітнього здоров’я, мислимих утіх і над усяким ворогом тріумфів” [2].

За оцінками авторитетних дослідників української поезії кінця XVII – початку XVIII ст., цей панегірик відрізнявся не лише неабиякими літературно-поетичними якостями, але й незвичайною для тодішньої української поезії мілітарною агресивністю. Симеон Яворський оспівує герб ясновельможного гетьмана, вихваляючи його власника за мужність та звитягу у боротьбі з ворогами Православ’я та українського народу. За оцінкою відомого українського культуролога А.Макарова, “Яворському вже ніщо не заважає оспівувати війни, безконечні баталії, зруйновані міста й спалені поля. Він, поет-ерудит, ніби й не уявляє якоїсь іншої слави, ніж та, що підводиться над морями крові”. І справді, поет виступає палким прихильником культу лицарства та войовничого мілітаризму:

Сатурнів хочеш Злотий вік хвалити,
Хвалю залізний чи зі сталі литий...
Бо на м’якому Слава матераци
Лягать не звикла – на кривавім плаці,
Йде крізь огнисті Марсові до слави
Шляхи пиляві.
Кого час в Книгах Вічності лишає?
Того, хто мужньо кривцю розливає,
Той запис ворог буде вишивати,

¹ Павленко С. Міф про Мазепу. – Чернігів, 1998. – С.61-82.

² Яворський Стефан. Луна голосу, що волає у пустелі // ІН НБУВ, ф.1, од.зб.4193, арк.4.

Нас уславляти...
 Хваліте мир ви, я ж криваві хвилі
 Бійця Беллони, котра важить сміло,
 Далеко більше цінності у бою,
 Ніж у спокою.

Уособленням лицарського подвигу для Яворського виступає герб гетьмана Івана Мазепи:

Сам Іван-бо під сонцем правічним панує,
 Що його зоря славна, вождя знаменує.
 Додає до звитяги великої сили,
 І турецькій насипле
 Він гидрі могили [1].

У цей період свого життя Симеон Яворський виступає перед нами як людина цілком світська, якій близькі світські інтереси найвищих аристократичних кіл української суспільної еліти, наближених до гетьмана Івана Мазепи. Можна навіть сказати, що у літературних творах Яворського у цей час не відчувається жодних мотивів, котрі вказували б на категоричне прагнення автора присвятити себе церковному, а тим більше чернечому поприщу. Можна гадати, що духовний наставник Яворського Варлаам Ясинський, завваживши неординарні здібності свого учня, всіма засобами намагався спрямувати його на шлях церковного служіння.

Але в праці першого біографа Яворського Ф.Лопатинського маємо непевні натяки на інші шляхи, які відкривалися молодому вихованцю Києво-Могилянської Колегії: “Мір разные сети на него простираше, предлагая ово честное супружество, ово надежду богатств и честей мирских, яже его, яко ко всему угодна, самы искаху” [2]. Нагадаємо, що закінчення курсу Києво-Могилянської Колегії відкривало слухачам шлях не тільки до церковної кар’єри. Вихованцями цього навчального закладу були не тільки сам гетьман І.Мазепа, але й його найближчі соратники та яскраві представники військової старшини П.Орлик, А.Войнаровський, І.Обидовський та інші. Проявляючи певні вагання у виборі свого подальшого життєвого шляху, С.Яворський у певній мірі міг сподіватися і на військово-політичну кар’єру за прикладом одного із своїх родичів, а саме уманського, а згодом охотницького козацького полковника Стефана Яворського, котрий брав участь у Кримській кампанії.

Так чи інакше, але вплив Варлаама Ясинського на учня переважив усі інші впливи, і наприкінці 1689 – початку 1690 року Яворський вирішує прийняти чернече постриження під ім’ям Стефана з рук свого духовного наставника.

Перший час після постриження Стефан мешкав у Києво-Печерській Лаврі, де проходив чернечий послух: “в Церкві пояше на крылосі и читаше, в келіи же писаше

¹ Тут вірші Стефана Яворського цитуються у перекладі В.Шевчука, за виданням: Макаров А. Світло українського бароко. – К., 1994. – С.123-124; Шевчук В. І славили, і ганили... Іван Мазепа в давній українській поезії – С.36-37.

² Терновский Ф. Митрополит Стефан Яворский // Труды Киевской духовной академии. – 1864. – Т.1. – С.57.

и сочиняше повеленная от начальников, найпаче же прилежаше чтению книг душеполезных”. У цей час, Стефан Яворський стає відомим у Києві як талановитий і яскравий проповідник: з благословення церковної влади він проповідує у різних храмах “с великою пользою и услаждением слышащих” [1].

1 червня 1690 року в житті Київської митрополії відбулася визначна подія. На Помісному Соборі, що відбувся у Софійському митрополичому храмі, після смерті малопопулярного в Україні митрополита Гедеона Святополк-Четвертинського, через якого Українська Православна Церква перейшла в юрисдикцію Московської патріархії, одногосно був обраний Київським митрополитом Варлаам Ясинський, архімандрит Києво-Печерської Лаври. Невдовзі новообраний владика відправився до Москви за висвятою. Звичайно, Стефан Яворський не міг лишитися байдужим до цієї визначної події, і до повернення свого духовного провідника написав і видрукував у Києві панегірик на честь його обрання, який називався “Arctos” (“Велика Ведмедиця” – північне сузір’я), що складався з 4 акровіршів польською мовою, кожний з яких попереджений похвалою латинською мовою, написаною в прозі та віршованій формі. За оцінками дослідників творчості Яворського, у цьому панегірику “володіння латинськими віршами доведено до найвищого ступеня”. Зокрема, письменник демонструє віртуозну техніку віршування, граючи латинськими словами в розмові автора з відлунням.

У цій книзі С.Яворський подає символом України образ човна, що перебуває в бурхливому морі, шукаючи затишного пристановища [2].

Отримавши сан митрополита, Варлаам Ясинський знову звертає увагу на своє колишнє дітище – Києво-Могилянську Колегію, і невдовзі залучає С.Яворського до викладацької діяльності. Перші лекційні курси, які читав у Колегії молодий професор, були поетика, риторика та красномовство. Особливістю викладання у Колегії було те, що не існувало ніяких підручників та посібників і кожний викладач сам укладав тексти своїх лекцій. Писав свої лекційні курси і С.Яворський, але дати оцінку їм сьогодні немає можливості, оскільки вони втрачені.

Протягом 1691-1693 років Яворський читає в Колегії курс філософії, вже маючи титул “префекта”, тобто другої після ректора посадової особи в цьому навчальному закладі. Цей лекційний курс Стефана Яворського, що називається “Філософське змагання” (“Agonium philosophicum”), зберігся до нашого часу і за обсягом і повнотою це є один з найкращих збережених курсів викладачів Києво-Могилянської Колегії кінця XVII – початку XVIII ст. Написаний латиною, цей курс друкувався уривками і ще чекає на свого неупередженого дослідника [3].

У цей же час Стефан Яворський плідно працює над теологічними творами, спрямованими проти католиків та уніатів. Як свідчить відомий дослідник професор КДА М.Петров, в цей час Яворський створює теологічні праці “Конкордація Святого

¹ Там само. – С.59.

² Літопис Самійла Величка. – К., 1991. – Т.2. – С.484; Терновский Ф. Митрополит Стефан Яворский // Труды Киевской духовной академии. – 1864. – Т.1. – С.59.

³ Яворский Стефан. Философское состязание (латиною) // ІР НБУВ, ДСП, 142; Яворський Стефан. Філософські твори. – К., 1992. – Т.1.

Писання”, “Про Церкву”, “Про святу Трійцю”. На превеликий жаль, ці праці сьогодні лишаються недоступними для переважної більшості дослідників, оскільки були видані дуже обмеженим тиражем і згоріли у Москві під час війни 1812 року. Оригінали цих творів вченого богослова зберігалися в бібліотеці Московської Духовної Академії і загальне уявлення про їх структуру маємо завдяки публікації Ф.Терновського. Можна гадати, що головні положення цих праць увійшли до складу лекційного курсу теології, який читав Яворський у Київській Колегії протягом 1697-1698 років, в останні роки свого викладання у Києві.

Сучасники надзвичайно високо оцінили діяльність Стефана Яворського на посаді професора і префекта Києво-Могилянської Колегії. Як свідчив перший біограф митрополита Феофілакт Лопатинський, “Стефану приемшу учительство уже не бе нужда малоросійським юношам искати учения в чужих государствах; вся бо требуемая обрѣтахуся в Києві, удобь снискаемая от такового учителя... Многія Церкви и обители имѣху от Стефана проповѣдников и учителей, и начальников благоразумных” [1].

Серед вихованців Яворського найбільш відомі військові та державні діячі Пилип Орлик, Іван Обидовський, майбутній митрополит Рафаїл Заборовський, майбутній ідейний суперник Феофан Прокопович та інші.

У цей час продовжуються активні взаємини С.Яворського з гетьманом Іваном Мазепою, які набувають все більшої та більшої теплоти.

1695 рік був визначним в діяльності гетьмана і козацького війська. У цей час цар Петро I здійснював перший Азовський похід, який став невдалим через зраду інженера Янсена, котрий перейшов на бік турків. Російську армію спіткала невдача, яка, однак, була компенсована іншою перемогою. В цей час 100-тисячна російсько-українська армія під командуванням боярина Б.Шереметева та гетьмана І.Мазепи вирушила до гирла Дніпра проти Кримських татар і наприкінці липня з тріумфом захопила укріплену фортецю Кизикермень [2].

29 серпня 1695 року, отримавши звістку про повернення Івана Мазепи в Батурин, ієромонах Стефан Яворський разом з ігуменом Кирилівського монастиря Інокентієм Монастирським надсилають гетьману вітального листа, в якому висловлюють йому щире вітання у зв'язку з перемогою над ворогами. Цей лист відправили вони з Ніжина, де перебували, вертаючись до Києва з Переволочної, куди відряджав їх митрополит для заспокоєння суперечок між священниками і мирянами. Цей лист – достойний риторичний витвір своєї доби, безумовно, був написаний Яворським, а І.Монастирський лише підписав його. Прославляючи Івана Мазепу як “руського Ахіллеса”, автори листа писали: “Коли звитяжна слава, голосно бринячи в людських вухах, принесла тріумфальним ходом цілому християнству, а найбільше російському світу хвалебною мовою ім'я Вашої Вельможності, серце з радости тане, як віск од сонця, чуючи втішні новини... Отже, ти перетворив вигострені шаблі на пощерблені, а

¹ Захара І. Стефан Яворський в історії вітчизняної філософії. – С.15; Терновский Ф.

Митрополит Стефан Яворский // Труды Киевской духовной академии. – 1864. – Т.1. – С.60-62.

² Костомаров Н. Мазепа. – С.83-84.

знеслилій гордїй душі мусульманській мужньо притер роги. Хай той, хто підвищив ім'я християнське – найвищий Бог, – славить і надалі на подив світові Вашу Вельможність для захисту вітчизни... Нехай могутня рицарська булава Вашої Вельможності, що перемагає ворогів, мужньо громить на полі бою ненажерливу гідру! Через те, похилений такими численними водами, човен милої вітчизни міг би щасливо зайти в безпечний порт, кинувши в хвилі крові ворожої гербову кітву Вашої Вельможності, зміцнену хрестом, зносячи веселі пісні, – цього ми бажаємо, хочемо, зичимо і чекаємо.” Тут під “гербовою кітвою” (тобто якорем) мається на увазі родовий герб Івана Мазепи, що поєднував у собі зображення якоря і хреста [1].

Блискучі здібності молодого професора Колегії та близькі стосунки з Київським митрополитом Варламом Ясинським та гетьманом Іваном Мазепою відкрили перед Стефаном Яворським блискучі можливості для подальшої церковної кар'єри. У 1697 році Стефан був призначений ігуменом Свято-Микільського Пустинного монастиря на місце Іоасафа Кроковського, котрий став Києво-Печерським архімандритом. Це був звичайний шлях підвищення в ієрархічному званні, що передував хіротонії в архієрейське достоїнство. Виконуючи обов'язки ігумена монастиря, Яворський, за висловом біографа, “добре братію наставлял и вся, яже на общую обители пользу строил”.

У січні 1698 року доля подарувала Стефану Яворському можливість виступити з блискучою проповіддю у Троїцькому храмі міста Батурина з нагоди одруження й вінчання улюбленого племінника Івана Мазепи, стольника і полковника ніжинського Івана Обидовського. Безперечно, це єдиний зразок українського проповідництва Стефана Яворського, що дійшов до нашого часу. Проповідь ця носила назву “Виноград Христов, в нем же літоросль єдина от трьох: си єсть брак честный, єдин от 3 чинов: дівствующих, вдовствующих и супружных”.

Іван Обидовський, ніжинський полковник, був рідним сином Мазепиної сестри Олександри Степанівни. Вихованець Києво-Могилянської Колегії (так само, як А.Войнаровський та П.Орлик), він був учнем Стефана Яворського і зайняв полковий уряд у 1696 році. Незважаючи на досить молодий вік, він вже мав певний військовий досвід – під час Азовського походу 1695 року очолював козацьке військо як наказний гетьман. Серед найближчого гетьманського оточення І. Обидовський користувався повагою. У 1698 році, коли ніжинський полковник одружився з Ганною Кочубеївною, під час весільної церемонії його вітали не тільки Стефан Яворський, але й майбутній генеральний писар Пилип Орлик, який подарував написану й надруковану з нагоди одруження поему-панегірик “Гіпномен Сарматський”. (Подальша доля ніжинського полковника була нещасливою. Серед козацької старшини ходили чутки, що гетьман Іван Мазепа збирається зробити гетьманство спадковим і передати булаву своєму племіннику Івану Обидовському. Але 31 січня 1701 року, захворівши під час Нарвського походу в ході Північної війни, ніжинський полковник передчасно помер. Гетьман Іван Мазепа дуже тяжко переніс смерть улюбленого племінника, оскільки прямих нащадків у нього не було) [2].

¹ Літопис Самійла Величка. – С.484.

² Ніжинські полковники: Іван Обидовський // Просвіта.–1994. – №№4-5.

Звертаючись до Івана Обидовського і вітаючи його з нагоди весілля, Стефан Яворський зичив йому “всякого на землі благополучія и на небеси вічного убаження”. З промови проповідника довідуємось про те, що Іван Обидовський був не тільки благодійником Колегії, але і найкращим її учнем. Він прослухав майже всі курси, які читав там Стефан Яворський – починаючи риторикою і закінчуючи філософією. “...Великою я маю утіху, – проголошував С.Яворський, – от толь же Божиим смотрением удостоился, негдысь в наших Афинах Киевских, на реториці и на философіи, в учительном имети призрінїи Вашу Панскую Милость, єдину училищ наших украшеніе и похвало, з чого утішаючися незмірне, дерзаю оную веселую и празденственную піснь восклицати: сотвори мні величіе, сильный” [1].

Проповідь Стефана Яворського з нагоди вінчання І.Обидовського, хоча і не присвячена безпосередньо Івану Мазепі, просякнута почуттям глибокої поваги автора до гетьмана. Недаремно, фрагмент цього твору “Глянь, як в Русії міцно святу віру знають”, набув в Україні кінця XVII століття широкої популярності як панегірик. Цікаво, що тут Яворський повторно використовує ту саму символіку човна, бурхливої води та “кітви” – якоря, до якого подібний герб Мазепи:

“Глянь, як в Русії міцно святу віру знають

Що пекельні ворота її не здолають.

Хрест на кітві ствердився при обох світилах –

Виявляється віри пресвятая сила.

Марно тож витікають злочестивих ріки,

Хрест незрушний на кітві буде навік-віки,

Сама тьма князя ночі нічого не вдіє –

При хресті світил Зірка небесна ясніє” [2].

У самій проповіді Стефан говорить про три шляхи споглядання Божого: шлях дівства, шлях вдівства та шлях шлюбу. Талановитий проповідник, знайшовши блискучу зовнішню форму, відкидає думку протестантів, що принижували вдівство та дівоцтво, і в той же час полемізує з прихильниками фанатичного аскетизму, котрі принижували значення християнського шлюбу. Відображаючи благословенність і спасительність саме цього, третього шляху, Стефан Яворський відкриває для слухачів таїнственну, містичну сутність шлюбу, звертається до молодого подружжя з похвалою та добрими побажаннями.

Гетьман Іван Мазепа безпосередньо був присутній під час церемонії вінчання і був вражений проповіддю талановитого промовця. Він особисто висловив Яворському побажання побачити цю промову в друкованому вигляді. У присвяті своєї книги “Виноград Христов” С.Яворський, звертаючись до гетьмана, писав: “Христос Спаситель не наказував приховувати таланти. Але мої проповіді, які мені заради святого послуху приходилось говорити в різних місцях, навряд чи можна назвати талантом. Отже, не згрішив би я, якби зарив цей незначний розуму мого плід в глибокому забутті і вічному непам’яті вертепі, як річ, що недостойна оприлюднення. Не зважився б я видати і цю мою проповідь, якби не примусило мене трикратне

¹ Яворський Стефан. Виноград Христов // ІР НБУВ, ф.1, од.зб.47156, арк.1-1 зв.

² Переклад В.Шевчука // Іван Мазепа. Художньо-літературна книжка. – К., 1992. – С.102.

Вельможності Вашої на цю справу повеління” [1].

Як високоосвічена, ерудована людина, що володіла й дипломатичним мистецтвом, Стефан Яворський неодноразово виконував різноманітні церковно-адміністративні та дипломатичні доручення як митрополита Київського Варлаама, так і гетьмана Івана Мазепи. Він є учасником різноманітних посольств у Москву, стає відомим при царському дворі. Про перебування Стефана у столиці Московської держави свідчить посольська книга, яку відшукав дослідник життя та творчості митрополита І.С.Захара, де реєструвався приїзд послів та теми їхніх розмов з царем. Так, в одному із записів цієї книги зазначено: “Приїзд у Москву від Київського митрополита вчителя філософії і богослів’я ієромонаха Стефана Яворського для повідомлення государеві про потреби Київської єпархії”.

За спостереженнями церковного історика К.Харламповича, Стефан Яворський неодноразово бував у Москві у складі різноманітних посольств. Звичайно, що під час неодноразових розмов з царем Петром I, Стефан Яворський привернув на себе увагу майбутнього імператора [2].

Після трьох років виконання Стефаном функцій ігумена монастиря, митрополит Варлаам Ясинський визнав його достойним архієрейського сану. У січні 1700 року він відрядив Яворського разом з іншим ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря Захарієм Корниловичем у Москву до патріарха Адріана.

У супроводжувальному листі до Московського патріарха митрополит Варлаам порушував питання про відновлення стародавньої Переяславської архієрейської катедри. Цим заходом українські архієреї намагалися зміцнити позиції Київської митрополії, яка після приєднання до Московської патріархії почала втрачати своє значення та авторитет. Формальним приводом для відновлення єпархії, яка була б підпорядкована митрополичій катедрі і мала б у себе місцеперебування єпископа-помічника, називався похилий вік і погане здоров’я митрополита Варлаама Ясинського. Сам митрополит просив Московського патріарха рукоположити на Переяславську катедру одного з цих двох ігуменів, за його характеристикою, “добре Церкві святой благоугождением и благоразумием служащих”. Підтримав це прохання Київського митрополита і гетьман Іван Мазепа, котрий теж надіслав у Москву свого листа [3].

У лютому 1700 року делегати від Київського митрополита прибули в Москву. На відміну від Захарія Корниловича, Стефан Яворський був вже зною особою при царському дворі. Можливо, що саме цей факт і вплинув на його подальшу долю. Молодого ієромонаха, котрого Варлаам Ясинський, безумовно, бачив своїм найближчим помічником, а можливо і наступником, чекало зовсім інше призначення.

Московський патріарх Адріан не поспішав з відновленням Переяславської єпархії,

¹ Терновский Ф. Митрополит Стефан Яворский // Труды Киевской духовной академии. – 1864. – Т.1. – С.68-69.

² Захара І. Вказана праця. – С.15; Харлампович К. Малороссийское влияние на великороссийскую церковную жизнь. – Т.1. – С.115-186.

³ Терновский Ф. Митрополит Стефан Яворский // Труды Киевской духовной академии. – 1864. – Т.1. – С.69-70.

як того просили Київські владики. Незважаючи на поганий стан здоров'я, він прийняв у себе новоприбулих посланців Київського митрополита і пообіцяв клопотатися перед царем про вирішення означеної справи. А до того часу Стефана та Захарія оселили на "малоросійському подвір'ї". В очікуванні рішення царського уряду вони прожили у Москві більше місяця.

У цей час ігумену Стефану Яворському судилося заслужити увагу самого царя Петра I. Невідомо з чиєї ініціативи, молодому талановитому київському проповіднику доручили скласти надгробну промову з нагоди смерті найближчого царського улюбленця боярина Олексія Шеїна. Стефан досконало володів мистецтвом проповідування, і це навіть визнавали його ідейні опоненти. Навіть вороже налаштований анонімний автор "Молотка на камінь віри" (полемічного твору проти Стефана Яворського, написаного якщо не самим, то з благословення Феофана Прокоповича), відзначав: "Правда, що Стефан мав дивний дар красномовства, якого навряд чи можна знайти серед інших учителів російських. Мені часто доводилось бачити, як він своїми повчаннями міг викликати у слухачів сміх або сльози, чому сприяли рухи тіла, положення рук, зміни у виразі очей та обличчя, що дано йому було від природи".

Проповідь, яку проголосив на похороні Шеїна молодий київський ігумен, дуже вразила самого царя Петра. Людина неординарна та імпульсивна, цар Петро тягнувся до талановитих людей. Без жодних вагань він вирішив залучити Стефана Яворського до кола своїх однодумців-реформаторів. Вже невдовзі у розмові з патріархом Адріаном Петро I висловив бажання посвятити Стефана Яворського в архієреї, але не на Україну, а в Росію "где прилично, не в дальном расстоянии от Москвы". Інформуючи про волю самодержця, патріарх повідомив Стефана, що йому наказано лишитися у Москві "донелиже отыщется где место архиерейства праздное и приличное" [1].

Невдовзі таке вакантне місце було знайдене. На початку березня 1700 року попросився на спокій Рязанський митрополит Авраамій, і Московський патріарх Адріан призначив на його місце Стефана Яворського.

Призначення на Рязанську митрополію не викликало у Стефана Яворського великих радощів. Вихований у традиціях Української Православної Церкви, Стефан досить критично ставився до існуючої в Московській державі практики призначення архієреїв. Нагадаємо, що практика українська передбачала, в першу чергу, вибори архієрея з кількох кандидатів, причому рішення приймалося соборно, з урахуванням побажань як світської та церковної влади, так і мирян. По-друге, судячи з усього, Стефан Яворський лишався щирим патріотом свого народу, Українського Православ'я. Про це свідчать його неодноразові вислови щодо російських церковних порядків як про "Вавілон", часті прохання до царя відпустити його в Україну, тощо. Деякі історики вважали ці дії та висловлювання Стефана лицемірними, називаючи його честолобцем та владолобцем. На наше глибоке переконання, Стефан Яворський

¹ Терновский Ф. Митрополит Стефан Яворский // Труды Киевской духовной академии. – 1864. – Т.2. – С.238; Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – Т.3. – С.111.

не був владолубцем і не прагнув архієрейської влади, розуміючи її як важкий тягар. У листуванні з святителем Дмитром Ростовським 1707 року Стефан, будучи вже місцеблюстителем патріаршого престолу, говорить про своє становище як про “тяжке бремя що й розум осліпило, й здоров’я відняло, і душу повредило”. Говорячи про своє бажання “вийти з цього Вавилону”, тобто Московської Церкви, він наголошував, що не заперечував би зайняти вільну після смерті Варлаама Ясинського Київську митрополію, але не заради митрополичої влади (бо він вже мав “катедру вищу в ієрархічному становищі”), але заради спокою та відпочинку, при якому міг би працювати над своїми творами заради нащадків [1].

Ці настрої Стефана Яворського яскраво проявилися і під час його рукоположення в митрополити Рязанські. Отже, не можна говорити, що його бажання повернутись в Україну було викликано лише придворними інтригами та важким характером царя Петра. Документально засвідченим є той факт, що Стефан Яворський категорично чинив опір цьому рукоположенню, намагався уникнути посвяти всупереч рішення, яке прийняли цар та патріарх. У листі до царя Петра від 17 березня 1700 року патріарх Адріан повідомляв: “Мы велели игумену Стефану сказати, что по Твоему Великого Государя указу и по нашей мѣрности архипастырскому благословению имать он быти митрополит Рязанский. И он нам стуча челобитьем своим, чтобы его ныне отпустить в Киев токмо побывать ради нужд его, и весною хоті, управився тамо пріехати. Отрекше же мы, его таковое прошение, сего марта в 15 день сказахом ему, чтоб он во утро готов был в ту Рязанскую митрополию к наречению, яко обычай есть Церкви. И в тое время сказа посланному, что в том воле Божией повинуется, и в послушании готов будет. Во утрии же в 16 день, егда архиереи и священного причта на нарицание в крестову нашу палату, по обычаю чина, собрашася и абие по него на подворие Малороссийское послахом, и послании его на подвории не обретоша и сказаша, яко он игумен уеде в Донской монастырь. И мы по него туда послахом дважды, и благовесту бысть часа с два, и веліхом его взяти; и он игумен, всяким образом архиерейства отрекался, и из монастыря в собор не поехал к нам, преслушав нас, и введе нас во оскорбление неповиновением своим: и ныне из того Донского монастыря пуцати его игумена Стефана не веліхом до Твоего Великого Государя указу. Тем же и об отпуске его в Киев и посвящении в ту епархию и о преслушании к нам прошу Твоего Великого Государя благоразсудного смотрительства и совершенного указа о том, как благоволиши”.

Зрештою, у відповідь на цей сердитий лист патріарха, 2 квітня 1700 року надійшов наказ царя: Стефану Яворському бути Рязанським митрополитом [2].

Безумовно Стефан Яворський за будь-яку ціну намагався уникнути цього посвячення і навіть пішов на нечуваний крок – не послухався самого патріарха та московських архієреїв, примусивши їх чекати та посилати за ним посланців. Але рішучої волі Петра I ігнорувати він не міг, і 7 квітня 1700 року, змирившись, прийняв

¹ Письма митрополита Стефана Яворского // Труды Киевской духовной академии. – 1866. – Т.5. – С.266; Власовський І. Вказана праця. – С.111.

² Терновский Ф. Митрополит Стефан Яворский // Труды Киевской духовной академии. – 1864. – Т.2. – С.240-242.

цю посвяту з рук престарілого патріарха Адріана. Посвята відбулася урочисто, з участю архієреїв та царських сановників, у соборному Успенському храмі, звідки новопоставленого митрополита у патріаршій кареті доставили до подвір'я Рязанських митрополитів. Невдовзі після цього, 17 травня, Стефана Яворського одвідав сам Петро I зі своїм почтом. Як не переживав Яворський в душі своїй все, що відбулося з ним завдяки “царській милості”, але був змушений зрештою змиритися зі своїм становищем [1].

Таким чином, з початком нового XVIII століття в житті Стефана Яворського скінчився важливий етап, який умовно можна назвати “Київським”, і розпочався новий період, який охарактеризуємо як “Московський”. Блискуча кар'єра молодого талановитого письменника і богослова, якою він завдячував як власним інтелектуальним та творчим здібностям, так і покровительству визначних осіб – митрополита Варлаама Ясинського та гетьмана Івана Мазепи, набула нового характеру. Своє покликання С.Яворський бачив, у першу чергу, в служінні Українському Православ'ю, українській державі та українському суспільству, в заняттях літературно-письменницькою, науково-богословською та викладацько-педагогічною діяльністю. Людина твердих переконань, але м'якого характеру, не зіпсована прагненням до влади та честолюбними амбіціями, він не шукав архієрейства і не прагнув посісти найвищих посад у церковній адміністрації Московської держави. Але вимушений переїзд в Росію та воля царя Петра I відкрили в життєдіяльності Стефана Яворського нову сторінку, сповнену важкої праці, гірких розчарувань та драматичних поворотів.

Стефан Яворський, як людина, що звикла завжди сумлінно виконувати доручену справу, з усім усердям поринув у справи своєї митрополії та Російської Церкви взагалі. Але будши вірним сином Української Православної Церкви, він ніколи не забував про своїх соратників, освічених українських ченців. Можна з впевненістю стверджувати, що саме завдяки діяльності Стефана Яворського на російських єпархіях опинилися такі визначні діячі Українського Православ'я, як св. Дмитрій Туптало-Ростовський (посвячений в Сибірські митрополити 23 березня 1701 р.), Філофей Лещинський (посвячений у 1702 р.), Іоасаф Кроковський (посвячений на Київську митрополію з печерських архімандритів 15 серпня 1708 р.), св. Іоанн Максимович (посвячений на Тобольську митрополію з Чернігівських архієреїв 1711 року) та багато інших.

Не забував митрополит Стефан Яворський і про свою “alma mater” – Києво-Могилянську Колегію, в стінах якої він провів найкращі роки своєї молодості. Вже будучи митрополитом Рязанським, за влучним висловом професора Київської Духовної Академії С.Голубєва, Яворський “був тісно пов'язаний з київськими вченими”. Ще перебуваючи професором Колегії та помічником ректора, Стефан Яворський брав активну участь в розвитку цього навчального закладу і був добре поінформований у тих заходах, які вживали благодійники гетьман Іван Мазепа і ректор Іоасаф Кроковський, щоб надати їй статус Академії з правом викладання філософії та теології. У червні 1693 р. гетьман Мазепа та митрополит Варлаам

¹ Там само. – С.242.

Ясинський відрядили до Москви ігумена Братського монастиря та ректора Колегії Йоасафа Кроковського. Рекомендуючи його до уваги царів Івана та Петра Олексійовичів, гетьман Мазепа просив для Братського монастиря “жалуваних грамот” і пожертв на школу, “щоб процвітали в Києві вільні філософські і богословські науки”, бо від того краще буде “завжди рости примноження монаршої слави”. Гетьман звертав увагу царів на те, що “сусідні християнські монархи такі школи люблять і всяке їм своє утримання і допомогу подають”. У свою чергу Варлаам Ясинський просив грамот для Братського монастиря, щоб “вільно було навчати на мовах грецькій, латинській, слов'янській, польській, а також не тільки піітики з риторикою, але й філософії з богослов'ям”, оскільки ці “вчення за держави королівської заборонено було в Києві синам російським зависті ради від противників”. При цьому митрополит просив також підтвердження судової автономії для Києво-Братської школи. І хоча московський уряд з недовірою ставився до “латинських” шкіл, що діяли в ті часи в Україні, 11 січня 1694 року така грамота врешті була дана для Києво-Могилянської Колегії. У цій грамоті було зазначено право навчання “не тільки піітики і риторики, але й філософії та богослов'я ... слов'яно-російською, елліно-грецькою і латинською мовами народу російського усяких чинів дітям і з других країн приходящим людям” [1].

Офіційне запровадження у Києво-Могилянській Колегії богословських класів і визнання за школою права самоврядування фактично означало зарахування її до розряду вищих навчальних закладів. Але цього було замало, і київські владики домагалися у царського уряду офіційного визнання за Колегією статусу Академії. За протекцією перед царем Петром I митрополит Варлаам Ясинський звернувся до свого вихованця та улюбленого учня Стефана Яворського, який на той час вже був посвячений на митрополита Рязанського і став наближеною особою при царському дворі. В листі до Яворського митрополит Варлаам писав: “Всеусердно прошу, благоволи, святыня Ваша, быти ближайшим ходатаем до пресветлейшаго престола царскаго, якоже и Христос Бог де ходатайствуя, между Богом и человеком, и умом благочестивейшаго государя царя, премилостивейшаго монарха в подаянии полномочий грамоты и крепости... Только тогда Киевские школы, на недвижимом камени блаженные памяти Петре Могиле основанные, не поколеблятся от противных ветров, только тогда это место, орошаемое кровными каплями Вашей святыни и среди несчастий процветавшее как роза, не прорастит, запустевая, терний и волчцев” [2].

Стефан Яворський, отримавши цього листа від Київського митрополита, негайно виконав прохання Варлаама Ясинського і клопотався перед Петром I за надання Києво-Могилянській Колегії статусу Академії та судової автономії. Невдовзі, 26 вересня 1701 року така грамота була підписана московським царем, і за Київською Колегією остаточно затверджено статус і права Академії. Як підкреслював професор С.Голубев, сталося це головним чином завдяки клопотанню митрополита Стефана

¹ Власовський І. Вказана праця. – С.38-39.

² Там само. – С.36-43; Голубев С. Киевская академия в конце XVII – начале XVIII столетий. – С.9-11.

Яворського.

Таким чином, можна з впевненістю сказати, що зусилля, які докладав Стефан Яворський для зміцнення та розбудови Києво-Могилянської Академії, авторитетного вищого учбового закладу, де він працював і викладав до свого вимушеного переїзду в Москву, мали дуже важливі наслідки. Період від кінця XVII століття і до кінця 1760 років, коли імператриця-німкеня Катерина // своїми “реформами” підірвала становище і роль Академії, вважається періодом її найвищого розквіту. Заслуга Стефана Яворського у цьому незаперечна.

Отримавши від царя Петра I призначення місцеблюстителем патріаршого престолу, Стефан Яворський автоматично отримав титул протектора Московської Слов'яно-греко-латинської Академії. І зовсім не викликає подиву, що митрополит Стефан, людина освічена, що мала неабиякий досвід у науково-викладацькій діяльності, відразу ж заходився здійснювати реформи і в цьому навчальному закладі. Дослідник історії Слов'яно-греко-латинської Академії С.Смірнов небезпідставно відзначав, що “освіченій увазі С.Яворського зобов'язана академія своїм відновленням та поширенням” [1].

Заснована була Слов'яно-греко-латинська Академія в Москві 1687 року братами Йоаникієм та Софронієм Ліхудами, вченими греками. Для Академії під безпосереднім наглядом фаворита царівни Софії Василя Голіцина було побудовано спеціальне приміщення у Заіконоспаському монастирі. В стінах цього навчального закладу об'єднали учнів кількох інших невеличких шкіл, зокрема колишньої друкарської школи та школи Богоявленського монастиря. Окрім того, за особливим царським наказом доручили Ліхудам навчати “до сорока дітей знатних родів, а потім немало з дітей всяких чинів”.

Відкриття Московської Академії супроводжувалося напруженою конкурентною боротьбою двох угруповань – “Західно-Руського” (українського) та грецького. Перше, українське, угруповання було представлено школою вихованця Києво-Могилянської Академії Симеона Полоцького в особі його учня ігумена Сильвестра Медведєва та інших прихильників. Саме Симеону Полоцькому і належала ініціатива створення у Москві вищеозначеної Академії. Якщо не ним самим, то безпосередньо під його впливом був написаний статут (“привілей”) Академії. Але тодішній Московський патріарх Іоаким, (людина малограмотна, колишній військовий, що постригся у ченці), котрий відрізнявся крайнім українофобством, віддав перевагу іншому угрупованню прогреської орієнтації, яке очолили брати Ліхуди. Відкриття Академії саме під їхнім керівництвом означало перемогу над українською партією.

Становище нововідкритої Академії значно відрізнялось від становища Києво-Могилянської Академії. Це була Слов'яно-греко-латинська Школа, яка не мала ні “привілеї”, ні статуту. Викладання велось грецькою мовою. Вчили дітей риториці та філософії відповідно до тодішньої схоластичної системи освіти.

Намагаючись зміцнити своє становище Ліхуди розгорнули справжню ідеологічну війну проти українських церковних діячів, що займали, досить авторитетне положення при царському дворі. Звинувативши учнів Симеона Полоцького у

¹ Смирнов С. История московской словено-греко-латинской академии. – М., 1855. – С.80.

“латинстві” та “неправослав’ї”, вони домоглися усунення, засудження та втрати Сильвестра Медведєва, причому патріарх став на бік греків. Наслідком цього було те, що Московський собор 1690 р. визнав єретичними і заборонив поширювати богословські праці українських вчених як такі, що містять у собі “душорозтлінну отруту латинського зломудрія і новацій”. (Про обставини цієї жорстокої полеміки йтиметься трохи далі).

Але становище братів Ліхудів недовго лишалось таким впевненим. Невдовзі, у 1693 році цих ревних “захисників Православ’я” самих звинуватили у “таємному латинстві” і усунули від керування Московською Академією. З їхнім видворенням з Москви занепала і створена ними Академія [1].

Кілька років Московська Слов’яно-греко-латинська Академія перебувала в занедбаному стані. Ставши протектором Академії, митрополит Стефан Яворський негайно взявся за її відновлення і реформування за зразком Києво-Могилянської Академії. Фактично, його діяльність на посаді протектора стала реваншем “української партії” за поразку 1690 року. У першу чергу Яворський подбав про те, щоб залучити на керівні і провідні посади вихованців з України. Так, ректорами Слов’яно-греко-латинської Академії в різні часи були Палладій Роговський, Рафаїл Краснопольський, Сильвестр Крайський, Феофілакт Лопатинський та інші. Митрополит Стефан особисто призначав ректорів і префектів Академії, вивчав конспекти академічних лекцій, був присутній на академічних іспитах, богословських диспутах та інших публічних академічних заходах. За оцінками дослідників, навчальний процес в Академії завдяки клопотанням С.Яворського був піднятий на надзвичайно високий рівень і нічим не поступався найкращим європейським навчальним закладам подібного типу. Стефана Яворського поправу можна вважати і засновником професійного російського театру, який почав діяти та при Академії. Вистави, що ставилися в цьому театрі присвячувалися найвидатнішим подіям суспільно-політичного життя країни. Студенти Академії та учасники театральних вистав брали участь у святкових церемоніях зустрічі Петра при в’їзді його в місто [2].

Надзвичайною активністю і різноманітністю в цей час характеризується видавничо-просвітницька діяльність митрополита Стефана Яворського. В його прямих обов’язках як місцезблостителя патріаршого престолу входила функція нагляду і керівництва діяльністю Московської типографії. Під керівництвом та при безпосередній участі Стефана Яворського упорядковувалися і видавалися великими тиражами богослужбові требники (відомі видання 1703, 1704 та 1708 років). У 1705 році з ініціативи митрополита Стефана та з дозволу царя Петра I видано і розповсюджено по всім церквам єпархії та патріаршої області видрукувані великим тиражем абетки з тлумаченням Божих заповідей та церковних таїнств для повчання священників, дияконів та інших кліриків. У 1706 році митрополит Стефан розпочинає кропітку та надзвичайно важливу роботу по виправленню слов’янського перекладу Біблії. Ця

¹ Флоровский Г. Пути русского богословия. – С.80-81; Костомаров М. Галерея портретів. – С.210-215; Сменцовский М. Братья Лихуды. – СПб., 1899. – С.71-82.

² Терновский Ф. Митрополит Стефан Яворский // Труды Киевской духовной академии. – 1864. – Т.2. – С.278-279.

робота вимагала чималих зусиль багатьох спеціалістів в галузі мови та богослов'я. Найближчими помічниками Стефана Яворського, організаторами і виконавцями цієї важкої праці стали Новгородський митрополит Іов (людина високоосвічена і досить прогресивно налаштована), ректор Московської Слов'яно-греко-латинської Академії архієпископ Феофілакт Лопатинський, скомпрометовані, піддані опалі, але широко відомі своєю освіченістю греки брати Софроній та Іоанікій Ліхуди. У 1706 році митрополит Стефан викликав Софронія Ліхуда з Новгорода, де той переховувався від переслідувань ворогів, у Москву і затримав його тут для організації грецької школи. Згодом ця школа злилась з Московською Слов'яно-греко-латинською Академією. Трохи пізніше, у 1716 році, в Москву був викликаний і Йоанікій Ліхуд для участі в роботі над перекладом Біблії. Були серед співробітників Стефана Яворського у перекладі Св. Письма і “москвичи” – “справщики” московської типографії монахи Теолог, Феодор Полікарпов та грек Афанасій. Загальне керівництво цією працею покладалося на самого Стефана Яворського. Наскільки дієвою була його участь у перекладі Св. Письма, ми сьогодні не знаємо. Але з виданих Яворським праць, видно, що він теж займався вивченням і порівнянням різних перекладів Біблії.

Так, в одному місці свого капітального богословського твору “Камінь віри” Стефан Яворський пише: “Писаніє многи мають переводы; иный перевод есть греческій, иный перевод Иеронимов, его же держатся римляне, иный лютерскій, иный калвинскій”. В інших своїх творах митрополит Стефан також порівнює різні переклади Св. Письма, відзначаючи: “Соломон в V главе Притчей глаголет: добрии безмолствуют присно. Иный же перевод тако глаголет: безопасная мысль – всегдашнее пирование. В еврейских Библиях: благій сердцем – всегдашнее пирование” [1]. Взагалі Стефан Яворський не ухилявся від науково-критичного дослідження текстів Св. Письма, розвиваючи тим самим вчення Православної Церкви. Все це дало змогу радянським дослідникам життя і діяльності митрополита зарахувати його ледь не до провозвісників “наукового атеїзму”. Говорячи про оцінку Яворським Біблії, дослідники А.Замалеев та В.Зоц зазначали, що “до Стефана Яворського жоден церковний письменник не рішився з такою прямою та визначеністю заявити про суперечності біблійних догматів та законоположень” [2].

На нашу думку, подібні висновки є значним перебільшенням, оскільки слід відрізняти критику “біблійних догматів та законоположень” від наукової критики тексту Св. Письма та різних перекладів Біблії, оскільки це є речі різного порядку. На превеликий жаль, питання про участь Стефана Яворського в перекладі і виправленні Св. Письма лишається ще не дослідженим. Відомо тільки, що робота ця тривала до смерті митрополита у 1722 році. Але опублікованим цей новий переклад Біблії був тільки 1751 року з незначними виправленнями та доповненнями (так звана “Єлизаветинська Біблія”) [3].

¹ Яворский Стефан. Камень веры. – К., 1730. – С.62; Проповеди блаженной памяти Стефана Яворского. – М., 1803. – Т.3. – С.47; Там же. – Т.2. – С.105.

² Замалеев А., Зоц В. Богословы ищут бога. – К., 1980. – С.113.

³ Головащенко Ф. Історія християнства. – К., 1999. – С.101; Терновский Ф. Митрополит Стефан Яворский // Труды Киевской духовной академии. – 1864. – Т.2. – С.280.

Стефан Яворський брав активну участь в роботі Московської типографії. Він перечитує, рецензує, пише вступні статті до творів, які тут друкуються. Він розглядає, доповнює і фактично редагує книгу “Лексикон треязычный речений словянских, еллино-греческих и латинских сокровище”, написану вже згадуваним нами Феодором Полікарповим. Тут, у Москві, Стефан Яворський пише і видає свій богословський полемічний твір “Знамения пришествия антихриста и кончины века” (1703 р.) та підручник з риторики “Риторическая рука” (перекладений з латинської мови тим самим Ф.Полікарповим). На думку відомого дослідника творчості С.Яворського І.Захари, цей “підручник помітно відрізняється від підручників Яворського київського періоду його діяльності. Перед усім він вражає своєю стислістю. При його читанні може здатися, що це не підручник з риторики, а звичайний риторський словник. Незначні розміри, чіткість, легкість думки ставлять цей підручник на одне місце з кращими книгами Росії того часу”. Цей невеличкий і легкодоступний твір, на думку сучасних дослідників, є прямим протиставленням величезним схоластичним опусам з риторики, які готувались для читання лекцій слухачам навчальних закладів [1].

Досить широко підтримку надавав митрополит Стефан Яворський реформаторській діяльності царя Петра I в галузі освіти та зміцненні держави у військовій, економічній та адміністративній сферах. Стефан Яворський, як місцєблєноститель патріаршого престолу активно включається в громадсько-політичне життя країни, мимоволі підтримуючи своїм авторитетом процес формування імперської самодержавної системи. З початком у 1700 році тривалої та виснажливої Північної війни зі шведами, Яворський не залишався осторонь від подій того часу, своєю діяльністю підтримуючи у православних патріотичний дух. Як свідчить нам перший біограф Яворського архієпископ Феоділакт Лопатинський, “во время войны бывшая, уставляше дни пощения, моленія и хождения крестного, в них же сам бываше и молебствоваше, о побіді же к благодаренію” [2].

Стефан Яворський бере активну участь в усіх заходах царського уряду, спрямованих на зміцнення обороноздатності держави. Так, в 1701 році, у відповідності з царським наказом про вилучення церковних дзвонів, митрополит розпорядився видати в царську скарбницю від рязанського катедрального собору 355 пудів 35 фунтів міді та олова для виготовлення гармат та мортір. 10 січня 1702 року в присутності самого Петра I Стефан відслужив подячний молебень та говорив проповідь з нагоди “Ерестферської” перемоги Шереметєва над шведською армією. Фактично, це була перша суттєва перемога російського війська над ворогами після надто невдалого Нарвського походу 1701 року. 31 серпня 1705 р. С.Яворський видав духовенству іменний наказ, яким оголошував збирання з усіх парафіяльних храмів по 1 гривні грошей на допомогу полковим священикам діючої армії. 25 квітня 1711 року Стефан Яворський спільно з архієрейським Собором та Сенатом розробив “обмежувальні правила”, якими значно підвищено вимоги для молодих осіб “духовного стану” і їх прийому в дияконський та ієрейський чини. Цей захід значною

¹ Захара І. Вказана праця. – С.18.

² Терновский Ф. Митрополит Стефан Яворский // Труды Киевской духовной академии. – 1864. – Т.2. – С.264, 271-272.

мірою був спрямований на виконання царського наказу, яким дозволялося брати в армію молодих людей “духовного звання”.

Значне місце серед діяльності митрополита Стефана, спрямованої на підтримку політики Петра I, мали численні проповіді. Чимало з них були присвячені прославленню самого царя Петра. Одна з перших проповідей, що прославляла перемогу російської зброї, була виголошена Яворським 10 січня 1702 року з нагоди вже згадуваної нами “Ерестферської” перемоги, і носила красномовну назву: “Слово привітствующее около Пскова и в Ливонии по поражениях, под Нарвою полученных, и похвальное знаменія царского гербоваго”. У цій проповіді ми бачимо яскраві сліди саме української проповідницької школи, адже це є фактично панегірик Петру I, оформлений як прославлення і оспівування російського державного герба – двуглавого орла, що увінчаний трьома вінцями.

Знаменною стала проповідь митрополита Стефана “Колесница торжественная”, виголошена ним на новорічному молебні 1703 року.

Констатуючи швидкий підйом могутньої Російської держави, проповідник урочисто говорить: “Царство Російское не подобно ли зерну горчичну, еже есть меньше всех сімян? Воспомяните себѣ сего царствія начатки, колика бѣше его малость. Едино зерно горчично, всіх сімян малійшо, едино княженіе, и то дань дающее гордости агарянской. Что же потом? Досталось сіе зерно в руки добрых земледельцев, монархов Россійских, начнут добре орати желізом Марсовым, начнут ниви казанскія, астраханскія, сибирская мечем управляти, многотрудным потом и кровоточными дождями орошати и омакивати. Се зрите мое зерно горчичное, в каково возрасте зеліе”. І у цьому риторичному творі митрополита Стефана відчуваємо деякі елементи “патріотичного мілітаризму”, які ми вже зустрічали в панегіриках кийівської доби, присвячених гетьману Івану Мазепі [1].

Беззаперечним є внесок Стефана Яворського і в будівництві нової столиці Російської держави – Санкт-Петербургу. Митрополит Стефан, фактично, виконуючи своє архієрейське покликання, благословив будівництво цього міста. 3 травня 1706 року, під час закладання кам’яної петербурзької фортеці, він урочисто поклав перший камінь в її підмурок. 14 травня 1708 року він урочисто виголосив промову: “Три сени от Петра святого создання, проповедническим художеством в похвалу преосвященнейшего монарха Петра перваго, самодержца всероссийского показання всенародне в Петербурге 1708 месяца мая”. До певної міри, ця проповідь переслідувала єдину мету – заспокоїти громадську думку, яку хвилювали ті труднощі і людські жертви, котрими здобувалося будівництво “Північної Пальмири” та нових каналів. Стефан Яворський доводив необхідність будівництва Петербурга, корисність створення російського флоту, обґрунтовував переваги морської торгівлі. Прикладами з Св. Письма митрополит доводив, що праведна війна не суперечить християнському закону і що військовий чин заслуговує на повагу та вшанування [2].

Зупиняючись на проповідницькій діяльності Стефана Яворського (вірніше на

¹ Проповеди ... – С157.

² Терновский Ф. Митрополит Стефан Яворский // Труды Киевской духовной академии. – 1864. – Т.2. – С.267-269.

громадсько-політичному її боці, оскільки богословські моменти проповідей митрополита будуть розглядатися в наступному розділі), не можемо не відзначити і того факту, що він не залишився байдужим спостерігачем драматичних подій, пов'язаних з “аферою” гетьмана Івана Мазепи. Змальовуючи моральний стан українського суспільства на початку XVIII століття, історик М.Грушевський писав: “Україна не важилася ворухнутися проти Москви. Старшина покійно прибула до Глухова, тут перед нею з різними церемоніями скинено Мазепу з гетьманства, повішено заочно фігуру його на шибениці й проклято всенародно, потім вчинено вибір нового гетьмана і по волі царській вибрано покійного і плохого полковника стародубського Івана Скоропадського. Духовенство послухно кидало церковну анахему на гетьмана, найбільше заслуженого для української церкви з усіх попередників. Громадянство українське, спішачи скинути з себе підозрінне, свідчило свою вірність цареві і при тій оказії пильнувало урвати що-небудь і собі з тих багатьох милостей, які розливав цар на всю вірну старшину в виді надань мастностей, нових і відібраних від Мазепинців” [1].

Ми вже зупинялися раніше на тих тісних взаєминах, що склалися поміж Стефаном Яворським та гетьманом-меценатом Іваном Мазепою в київський період діяльності майбутнього митрополита. Але тепер за нових умов, волею долі ставши місцеблностителем патріаршого престолу Російської Церкви, присвятивши всю свою діяльність зміцненню авторитету і влади царя-реформатора Петра I, Стефан Яворський був поставлений в тяжкі умови. Він не міг не співчувати Івану Мазепі, але з іншого боку не міг і не висловити підтримки Петру I. До певної міри, вагомий вплив на митрополита Стефана мала й однобока інформація і безпосередній тиск, які походили з боку самого царя Петра. Так, чи інакше, але Стефан Яворський, автор багатьох панегіриків на честь гетьмана Івана Мазепи, був змушений прилучити і свій голос до загального хору його хулителів.

5 листопада 1708 р., після жорстокого погрому, влаштованого російськими військами в колишній гетьманській столиці Батурині, відбулося театралізоване скинення Мазепи з гетьманства з ритуальним повішенням його ляльки. Негайно після цього був виданий царський наказ піддати Мазепу і церковному прокляттю (“анафемствуванню”). Згідно зі сценарієм, розробленим самим Петром I, це дійство мусило відбутися одночасно 12 листопада – у соборному храмі міста Глухова, де зібралися всі українські архіереї, і в Москві, в Успенському кафедральному храмі. Процедурою проголошення анафеми у Москві мусив керувати сам блноститель патріаршого престолу митрополит Муромський і Рязанський Стефан. Йому задалегідь було надіслане особливе розпорядження царя Петра.

Треба відзначити, що виконуючи це розпорядження, розуміючи всю двозначність свого становища, Яворський намагався залишитись об'єктивним (наскільки це було можливо). Слідуючи за царським наказом, 12 листопада 1708 року після літургії в Успенському соборі Московського Кремля, в присутності царевича Олексія Петровича, архіереїв митрополита Крутицького Сильвестра, Суздальського Єфрема, архієпископів Коломенського Антонія і Тверського Калліста, інших царських бояр та

¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С.381-382.

сановників, митрополит Стефан виголошує повчання під красномовною назвою “Трость, вітром колеблема, то есть недостаток, непостоянство и жалостная измена гетьмана Мазепы”, яке, однак починає з похвали колишніх заслуг та благодіянь опального гетьмана, після чого переходить до засудження його відступництва. Яворський закінчив свою промову наступними словами: “Нам, собранным во имя Господа Бога Иисуса Христа и святых апостолов, дано от самого Бога вязати и на небеси! Изменник Иван Мазепа за клятвопреступление и за измену великому государю, анафема!”. Усі інші архієреї за ним тричі проголосили: “Анафема, буди проклят” [1].

Безумовно, у цей же час, виконуючи політичне замовлення Петра I та його сановного оточення, Яворський пише вірш, у якому засуджував Мазепу за відступництво. Цей твір, написаний від імені “Росії”, містить у собі перерахування реальних та уявних провин опального Мазепи і на наш погляд, зовсім не виглядає як твір пафосний. Талант Яворського як поета не сягає у ньому усіх своїх височин, не розкривається з усією своєю силою. Цей вірш за обсягом значно менший від попередніх велеречивих та більш щиріших за своїм духом панегіриків на честь гетьмана-благодійника і не має в собі визначних літературно-художніх якостей.

“Изми мя, Боже, – вопіет Россія
От ядовита и лукава змія,
Его же ждаша адскія заклепы,
Бывша вожда Івашка Мазепы.
Ах, тяжку горесть, терплю, мати бідна,
Утробу мою снідає ехидна!
Кто ми дасть слезы, яко то Рахили,
Да плачу горко в своем смутном ділі!”

Вражає дивна логіка автора цього віршованого “викриття” гетьмана-зрадника: “Мазепа лютий уби моя чада” – говорить “Россія”.

“Горе ти, горе, погибельну сину,
Проліял еси звірски кров премногу,
Яка немолчно гласит на тя к Богу”.

Отже тут маються на увазі жертви каральних акцій російського війська, що загинули внаслідок розгрому і знищення колишньої гетьманської столиці міста Батурина. Воістину, почуття міри зрадило талановитому письменнику Стефану Яворському! Місцями він, навіть, переходить на брутальну лайку. Мазепа для нього подібний до Авессалома, неблагодарного сина Давидового, до “бритвы изошренной”, “вовка ядовитого, овчею лестно кожею прикритого”, “лицеміра”, “сатанинського сина”, “ангела видом, прелістю біса”, “Іуди”, “Каїна” та ін. Повторюючи всі звинувачення та штампи на адресу Мазепи, які поширювала тодішня петровська пропаганда, Яворський звинувачує колишнього свого благодійника та приятеля у невдячності до батьківщини:

“К нему бысть моя матерняя любви,
Той же изостри на мя люти зубы...”

¹ Костомаров Н. Мазепа. – С.259-250.

Аще-бы враг ми поносил сугубо,
 Терпіла-бы казни его любо,
 Но от своего чада прелюбима –
 О коль матери язва нестерпима!
 За моя хлібы, за моя трапезы
 Горкія, враже, даеши ми слезы”.

Дивними здаються звинувачення Мазепи в “измене веры” та оскверненні храмів Божих. Хто, як не Яворський, краще за всіх інших знав побожність гетьмана та його благодійництво по відношенню до будівництва та оздоблення православних храмів. Але, знову, слідуючи за звинуваченнями на адресу Мазепи з боку російської пропаганди, Яворський пише:

“Горе, прокляту тобі лицеміру,
 Како сміл еси измінити віру,
 Юже под крестом и Евангелієм
 Утвердил еси твоим лобызанієм...
 Божие храмы бывша днесь вертепы
 От свійскаго лва и волка Мазепы” [1].

Все, що відбувалося у цей час в Україні, не могло не хвилювати Яворського як патріота і сина свого народу. Що він переживав у цей час у душі своїй, ми не знаємо і, мабуть, навряд чи визнаємо. Але загальну сум’ятицю думок і почуттів його можна відчутти по цим його писанням та проповідям. Становище його як соратника Петра I та місцеблюстителя патріаршого престолу зобов’язувало митрополита Стефана до певних дій. Коли 17 липня 1709 року стало відомо про поразку шведсько-козацького війська під Полтавою, Яворський наказав протягом трьох днів служити урочисті служби в храмах своєї єпархії, що супроводжувалося урочистими дзвонами. Під час читання урочистої реляції про перемогу під Полтавою, він промовляє коротку вітальну промову: “радуйтеся і веселитесь, христоіменитіи людіе, ликуй и торжествуй церков Христова и Православная великороссійская держава!”, у якій називав шведського короля Карла XII Голіафом, Навуходоносором та “апокаліптичним змієм” [2]. Після цього Яворський пише ще цілий ряд вітальних проповідей на честь полтавського переможця, а 18 грудня 1709 року сам особисто зустрічає Петра I при його поверненні до Москви. Цар Петро лишився задоволений промовами та навчаннями митрополита Стефана, який фактично в цей час перетворився на офіційний рупор великодержавної пропаганди царського уряду.

“Всі засоби терору, психічного і фізичного: пропаганду, обіцянки, погрози, цивільні церемонії й церковні обряди, зневагу і знущання, кари й найжорстокіші торттури і страти, меч і вогонь, – все кинула Москва в 1708 році проти гетьмана Мазепи та його однодумців, а разом і проти всіх прагнень українського народу до волі й незалежності”, – такими словами характеризував історик О.Оглоблін стан

¹ Науменко В. Стефан Яворский в двойной роли хвалителя и обличителя Мазепы // Киевская старина. – 1885. – Т.13. – С.172-175.

² Проповеди... – С.141-143.

України в кінці 1708 року [1].

Оглядаючи цей період життя митрополита Стефана Яворського, не можна не зауважити ще один важливий момент. В той час, коли він проголошував свої патетичні промови на честь царя-переможця Петра I, саме до нього звернувся з листом один з найталановитіших учнів по Києво-Могилянській Колегії, найближчий сподвижник та прихильник гетьмана Івана Мазепи, генеральний писар Пилип Орлик. Довгий час він єдиний був утаємничений в політичні плани Мазепи, залишився вірний йому до кінця, а після смерті свого покровителя, у 1710 році був обраний гетьманом у вигнанні.

Лист Пилипа Орлика до митрополита Стефана Яворського датується липнем 1721 р. і є для нас надзвичайно цікавим джерелом, що розкриває справжні причини, цілі та обставини “відступництва” Мазепи. Безумовно, П.Орлик знав про те, що Стефан Яворський, колишній приятель та прославитель Мазепи, був змушений виголошувати анафему опальному гетьману та вихвалити чесноти царя-переможця Петра I, за наказом якого чинилися усі звірства та розправи в Україні. Але, розуміючи становище митрополита, він не засуджує його за це. Пилип Орлик вважає за потрібне пояснити улюбленому вчителю свою позицію і справжню причину драматичних подій 1708 року. Лист сповнений надзвичайної поваги та шанобливості до Стефана Яворського. Так, зокрема, Пилип Орлик писав: “Ясне в Богу преосвященніший милостивый отче Митрополите Резанській, мой велце милостивый в Духу Святом отче, пастиру и добродію!.. До Вашей Святыни имію яко ученик до учителя, яко (аще и не достоин уже нарешися) сын до отца, яко овца до пастыра, тім дерзновенній прибігаю до Вашей Святыни, им благонадежнійшій могу быть, что Ваша Святыня, яко премудрійшій мой учитель, благоразумні и наставивши мя, яко отец блудному сыну объятія свои отеческія отверзеши...”

Цей лист, який датується 12 липня 1721 року, на сьогодні є найповніше історичне джерело, котре дає нам уявлення про еволюцію гетьманових планів та намірів, що, зрештою, і привели до Мазепиного відступництва. Адресуючи цього листа Яворському, Пилип Орлик намагався виправдати себе за участь у виступі Івана Мазепи, оскільки в цей час сподівався здобути реабілітацію з боку царя Петра I, але, з іншого боку, намагався об’єктивно пояснити й причини, що призвели до цього виступу, зокрема – дії самого царя та його царедворців по відношенню до України. Адресуючи цього листа митрополиту Стефану, Пилип Орлик просив його про допомогу і заступництво перед царем. Як стверджує О.Субтельний, ці надії не були раптовими, адже Стефан Яворський раніше неодноразово допомагав іншим “мазепинцям”, які спокусившись на царську обіцянку амністії повернулись в Україну, але замість обіцяної “милості” зазнали репресій і були заслані до Сибіру [2].

Нам сьогодні невідомо, чи відповів Стефан Яворський на лист Пилипа Орлика. (Що митрополит отримав цього листа, відправленого з Польщі, свідчить те, що він і донині зберігається у Московському центральному держархіві давніх актів). Мабуть таки ні, оскільки в цей час Яворський був дуже хворий і знаходився під серйозною

¹ Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т.2. – С.71.

² Субтельний Орест. Мазепинці. – К., 1994. – С.158, 221.

підозрою в антипетровських настроях, і подібне листування могло його ще більше скомпрометувати в очах всесильного самодержця. Так чи інакше, але можна говорити про приховані симпатії та співчуття Стефана Яворського до гетьмана Івана Мазепи та його послідовників. Чи не під впливом драматичних подій 1708-1709 років запала в душу митрополита та зернина неприязні до московського царя, що згодом переросла в гнівні звинувачувальні проповіді проти нього, і, зрештою, вилилась в гріккі слова престарілого Стефана Яворського: “В пошуках правди блукаючи світом, хотів я її шукати тут, в Москві, а мені дехто сказав, що здалека минула це місто, знати, що боялася або кнута, або плахи, або каторги...” [1].

Проживаючи в Москві, преосвященний Стефан не забував і про рідну для його серця Україну. Кінець XVII – початок XVIII століття в Гетьманщині був періодом духовного та освітньо-культурного ренесансу. Саме в цей час відбувається масове кам’яне будівництво храмів та навчальних закладів, центрами якого стають гетьманська столиця Батурин, духовний осередок українства Київ та великі полкові міста. Зароджується новий архітектурний стиль, відомий під назвою “Мазепинське бароко”. Звичайно, законодавцем моди був сам гетьман Іван Мазепа, який охоче жертвував гроші на будівництво нових училищ та церков. Намагалися не відставати та наслідувати приклад гетьмана-мецената й інші можновладці.

Цілком схвалюючи благодійницьку діяльність І.Мазепи, з яким його зв’язували давні теплі взаємини, С.Яворський і сам вирішив збудувати в Україні великий православний храм. Найкращим місцем для будівництва він обрав велике полкове місто Ніжин, яке славилася своїми церквами та освіченим духовенством. До того ж ніжинським протопопом у той час був брат Стефана Павло Яворський, якому й доручено наглядати за будівельними роботами.

Як пізніше писав у Своїй грамоті цьому монастирю його фундатор, “Всемиловитый Господь Бог, подаде ми на сердце во еже на хвалу Его святую стяжание свое истощити и воздвигнути храм в честь воплощения Сына Божия, сиречь храм Благовещение Пресвятыя, чистыя и преблагословенныя, славныя Владычицы нашея Богородицы и Приснодевы Марии, Благодатию Божию помоществуемый яхся предлежащаго ми дела и понеже брат мой родной Павел Яворский бысть протопоп Нежинский, изволися в Богоспасаемом граде Нежине храм он Богородичен устроити.”

У 1702 році Стефан Яворський викупив власним коштом за 1300 крб “доброю монетою” двори ніжинських міщан, що прилягали до сучасної вулиці Гоголя біля Соборного майдану, і розпочав будівництво величного храму в ім’я Благовіщення Пресвятої Богородиці [2]. Для його спорудження він запросив відомого московського архітектора Григорія Устинова.

В одному з листів до свого брата, Ніжинського протопопу, у 1705 році Стефан

¹ Чижевський Д. Історія української літератури. – С.299.

² Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – К., 1893. – Т.ІІІ. – С.160; Яворський Стефан. Грамота Нежинскому Благовещенскому монастирю // Маслов С. Грамота Стефана Яворского Нежинскому Благовещенскому монастирю. – С.37.-39; ЦДІАК України, ф.145, оп.1, од.зб.59, арк.1-3; од.зб.66, арк.1-2.

Яворський писав:

“Пречестный отче, протопопе Нежинский, мне по Духу Святому и по плоти любимый брате! На то у нас стало намерение о строении Церкви святой дело. Уговорил я сего подрядчика Григория Ивановича Устинова, человека подлинно певного и в малярном деле, и в архитектуре искусного, дабы он по образцу тому, на котором и вы, и я, и он подписался, построил церковь, а я оному платить должен отрубом седьм тысяч рублей, а на ваши украинские деньги тридцать и пять тысячей. Запаса или легумену мы должны дать по росписи и договору... И уже он подрядчик Григорий Иванович взял у меня на задаток тысячу рублей, а у вас в Нежине имеет две тысячи рублей... Железо и дрова, которые, аще будут от кого нам дарованыя, так же известь, тое все оценивши, отдать реестром... Вам теде предлежит самому прилежным образом имети Бога и предстательство Богородично на помощь. Опасно аще бы не всуе толикое иждивение пошло. Хочет он фундамент додавати з кирпича и глаголет быти дельно. Я ему дал на волю, однако ж аще земля явится могуща. Лучше бы до Трехтемирова вдаться и у преосвященного, либо у самого ясновельможного (тобто у гетьмана Івана Мазепи) просити, чтоб позволили сколько байдаков камня твердого. Бо оттуду возили на фундамент Церквам братской и Николской, хотя бы сотце рублей и прибавить, которые я готов дати. Легумену, которую обещал дать ясне вельможный добродей (гетьман Іван Мазепа), одыщите сею парою: бо о том сам мне говорил, когда ту был недавно на Москве, потом де могу отъехать на войну...” [1].

Як видно з цього листа, Стефан Яворський клопотався про будівництво храму і з цією метою просив допомоги у гетьмана Івана Мазепи, тоді ще повноважного володаря України, зокрема, в питаннях доставки в м.Ніжин каміння на фундамент соборного храму та виплати будівельникам “легумену”, тобто частини платні у вигляді харчових запасів.

Будівництво великого п'ятибанного храму вимагало, звичайно, кваліфікованої копіткої роботи і тривало 14 років. Але місцеві “муровщики” під керівництвом досвідченого архітектора успішно справились і з складним завданням. Зведений за канонами російсько-візантійського мурування величний храм в основі мав форму квадрата із заокругленими кутами. Його увінчували п'ять масивних бань із золоченими хрестами, які трималися на склепіннях, що у свою чергу спиралися на чотири великих стовпи. Внутрішній простір храму прикрашав грандіозний семиярусний іконостас, який, за свідченнями сучасників, був не гіршим від іконостасу Успенського собору Києво-Печерської Лаври. Стіни у вівтарі були розписані монументальним олійним живописом.

Кожен, хто сьогодні проходить вулицею Гоголя (м.Ніжин), де її перетинає вулиця Стефана Яворського, не може не замилуватися могутнім об'ємом соборного храму Благовіщенського монастиря. Це барокова споруда, яка в загальних формах наслідує українську національну традицію будівель симетричної побудови, а, з іншого, має вигляд квадрата з округленими кутами і близька до російських споруд, того ж собору Донського монастиря у Москві. П'ять бань ніжинського храму теж розташовані за московським зразком – одна центральна і чотири бані по кутах будови. Усередині

¹ Филарет (Гумилевский). Вказана праця. – Т.ІІІ.–С.163-164.

храму й досі вражає синтез живопису (хоч розписи кілька разів поновлювалися) і архітектури – сліди пензлів лежать на площинах гігантських дугоподібних пілонів. Вівтарна частина була оздоблена живописом, який належить до найкращих зразків староукраїнського наддніпрянського монументального мистецтва. Крім релігійних сюжетів на теми страстей Христових, Страшного суду, Старого Завіту, Апокаліпсису, Вселенських соборів, семи таїнств, композицію прикрашали портрети князя Володимира, Петра I, Олексія I, Стефана Яворського, Дмитрія Туптала та ін. Сіро-жовті живописні композиції посилюють звучання архітектурних форм. Живопис сьогодні ледве простежується. Рука часу безжально стирає зі стін темпераментні народні типажі, експресивні зображення пейзажів, веж.

За час будівництва храму в історії України відбулися події, що позначалися на долях багатьох людей. Спроба Івана Мазепи за допомогою шведського війська вирватися з міцних обіймів російського царя-реформатора закінчилася поразкою гетьмана та розгромом шведів під Полтавою у 1709 році. Ця драматична подія та репресії, що обрушилися після того на українську старшину, багатьох примусили шукати засобів, щоб виправдати себе перед швидким на розправу царем-переможцем. Так і Яворський, який раніше писав велеречиві панегірики на честь І.Мазепи, був змушений у листопаді 1708 р. проголосити йому анафему у Московському Успенському соборі. А в новозбудованому ніжинському монастирі його фундатор розпорядився спорудити своєрідний пам'ятник на честь Полтавської баталії: в іконостасі Благовіщенського собору вмістили ікону з тріумфальним портретом царя Петра.

Іван Костенко (Чернігів)

ІНСТИТУТСЬКА СВЯТО-ОЛЕНСАНДРІВСЬКА ЦЕРКВА В НІЖИНІ

Як відомо, Ніжинську Гімназію вищих наук князя Безбородька відкрили у 1820 році. Але при ній не було церкви і гімназисти відвідували грецьку Всіхсвятську або Спасо-Преображенську. Це було незручно, особливо у непогоду. Тому 1 серпня 1822 року ректор Гімназії І.С.Орлай написав почесному попечителю навчального закладу графу О.Г.Кушелеву-Безбородьку листа із проханням відкрити церкву у приміщенні навчального закладу.

З подібним клопотанням звернулися й у Священний Синод, який дозволив у Гімназії вищих наук “устроить церковь в приличном зале во имя святого Александра” (священномученик Олександр із міста Підни у Македонії проповідував вчення Христа і просвіщав еллінів).

Церкву освятили 14 березня 1824 року, в день народження графа О.А.Безбородька. У спеціальному журналі урочисто зафіксували день відкриття церкви й залишили свої підписи директор гімназії, Іван Орлай, законовчитель протоієрей Павло Волинський, професор політичних наук Михайло Білевич, старші професори Парфеній Нікольський, Кирило Мойсеев, Казимир Шапалинський, молодші професори Семен

Андрущенко, Іван Ландражин. Із вихованців серед підписантів – Яновський (майбутній письменник Микола Васильович Гоголь).

У 1836 році Свято-Олександрівська церква частково згоріла і ліцеїсти були змушені тимчасово відвідувати Успенську. Відновлена інститутська церква була тільки у 1870 році. 1 серпня цього ж року чернігівський і ніжинський архієпископ Варлаам, соборний протоієрей і благочинний отець Чернявський із настоятелем храму отцем Захарієм Шморгуновим і духовником отцем Артемоном Коломійцевим вдруге освятили храм.

У 70-80-х роках XIX ст. церква збагатилася оздобленням і прикрасами. Тоді оновили ризницю, черниці Введенського дівочого монастиря пошили ризу, золотар Нефедов власним золотом і сріблом заново оздобив Євангеліє, єпископ Серапіон подарував ікону Божої матері, дружина магістра богослов'я, протоієрея А.Ф.Хойнацького – Києво-печерську ікону Успіння Божої матері, відомий краєзнавець А.І.Кулжинський – біле газетове покривало, вихованці ліцею брати Іван та Антон Войцеховичі пожертвували великий бархатний килим та ін. Церкві пожертвували також 26 ікон, які передав Лицею граф О.Г.Кушелев-Безбородько. Їх детально описав у книзі “Институтская Свято-Александровская церковь в городе Нежине” (Чернігів, 1877) уже згадуваний А.Ф.Хойнацький. У 1875 році збудували дерев'яну дзвіницю й оновили іконостас, який, за свідченням А.Ф.Хойнацького, був дуже красивим, величним і оригінальним.

У Свято-Олександрівській церкві традиційно відзначали усі урочистості навчального закладу: день заснування Гімназії, зміну статусу закладу, храмові свята, у яких брали участь почесний попечитель граф О.Г.Кушелев-Безбородько, а після його смерті – попечитель граф А.А.Мусін-Пушкін. Бував тут і міністр освіти граф Д.І.Толстой. Тут же проходили щорічні поминальні відправи за засновниками графами І.А.Безбородьком, О.Г.Кушелевим-Безбородьком, померлими професорами і студентами.

Усі законовчителі і священники інститутського храму були високоосвіченими людьми. Зокрема, автор книги про інститутську церкву А.Ф.Хойнацький закінчив Волинську духовну семінарію і Київську духовну академію, був магістром богослов'я, дійсним членом Московського товариства любителів духовної освіти, членом церковно-археологічного товариства Нестора-літописця. Церковний староста, як правило, мав учене звання професора.

Хористами церкви були вихованці вищої школи, церковним хором керували А.В.Добіаш, а згодом Н.І.Домородський.

Церква була розміщена у південному флігелі інституту (у 1920 роках там містився музей, а тепер це клуб). Вона мала троє дверей. Перші, найближчі, вели у вівтар. Другі, парадні, у саму церкву, треті – у притвор. Сама церква складалася із чотирьох залів, поділених між собою арками. Передвівтарна зала з арками, які до неї прилягали, була оздоблена під штучний мармур темно-жовтого кольору. У такий же тон пофарбовані амбразури у вікнах. Стіни – мигдального кольору.

На стелі у церкві – розписи: у вівтарі “Дух святий”, у вигляді красивої кайми різні атрибути ветхозавітного і новозавітного богослужіння із чотирма медальйонами по кутках, на яких зображено Ноя, що приносить жертву після потопу, Авраама, який

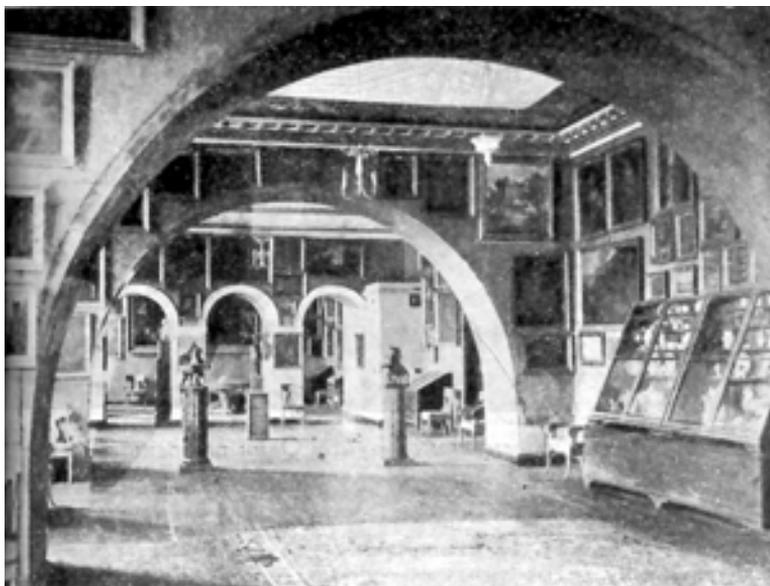
принносить у жертву свого сина Ісаака, Мойсея, коли він приймає від Бога скрижалі Завіту, Давида із музичним інструментом.

У центрі храму висіла старовинна люстра на 6 свічок, оздоблена кришталевими інкрустаціями-подарунок графа О.Г.Кушелева-Безбородька.

Тут було понад 30 ікон. Особливою шаною користувалася ікона “Святі Кирило й Мефодій”, взята у золоту раму. Цю ікону подарував колишній стипендіат Кирило-Мефодіївського братства у Санкт-Петербурзькому університеті І.Н.Михайловський. Ікону Олександра Невського написав учитель гімназії, Художник Р.К.Музиченко-Цибульський. Батьки покійного професора математики ліцею Івана Забугіна подарували ікону “Муки Спасителя” у срібній і золотій оздобі. Особливу мистецьку вартість мала ікона “Спаситель вручає ключі святому апостолу Петру” школи Миколи Пусена.

Крім того, велику цінність мали також ризниця та церковне начиння. Усе воно було зроблено із золота і срібла, інкрустовані благородними металами.

У церкві також були книги для богослужіння, видані у Києві у XVIII-XIX ст. а також “Евангелие большое Московской печати 1796 года” у срібній та позолоченій оправі, отримане від графа О.Г.Кушелева-Безбородька, різні речі та ритуальні реквізити, подаровані професорами, студентами, жителями міста та губернії. На жаль, у післяреволюційні роки Свято-Олександрівську церкву закрили і всі цінності розтягли і знищили.

В 1920-х роках у приміщенні інститутського храму Св.Олександра Воїна розміщувався зал церковних старожитностей Ніжинського окружного музею

Володимир Симоненко (Ніжин)

ДОЛЯ НІЖИНСЬКОГО УСПЕНСЬКОГО ХРАМУ

Наявність зручних торговельних шляхів і місцевих греків зробили у XVII-XVIII століттях у Ніжині економічне чудо. Полкове місто перетворилося у найкрупніший торговий центр Лівобережної України. Мешканці Ніжина бачили на своїх ярмарках англійські сукна, саксонський фарфор, шовкові французькі тканини та інші принади торговельного світу. Ніжин навіть випередив Київ по своїх торговельних зв'язках з Москвою.

У нашому місті протягом XVII-XVIII століття йшло інтенсивне будівництво монументальних споруд – великих кам'яних церков, що своєю красою і величчю вражали кожного.

Із захопленням про це писав відомий автор історії Ніжинського Благовіщенського монастиря протоієрей А.Ф.Хойнацький: “Не багато знайдеться у нас в Росії, а тим більше в Малоросії повітових міст, які могли позмагатися з Ніжином по кількості святих храмів. З якого боку ви не під'їжджали б до Ніжина, ці храми відкриваються поглядом за 10-15 верств, вражають своєю чисельністю і благолеп'єм”.

Навіть тепер дивують темпи будівництва цих монументальних споруд. У 1716 році був побудований Благовіщенський монастир, у 1733 році – Троїцька церква, у 1752-му – Івано-Богословська, у 1761-му – Успенська церква, у 1765-му – Покровська.

Особливо величний вигляд мала Успенська церква, яку називали кращою з ніжинських церков. У XIX столітті до неї із західного боку прибудували дзвіницю. З розповідей і архівних документів відомо, що це була досить велика будівля, бо поділялась на два приміщення – холодну та теплу церкви. Старожили стверджують, що розписи та оздоблення в них був величнішими, ніж у Миколаївському соборі або в церквах Благовіщенського монастиря.

Зараз судити про це важко, але зберігся документ, в якому йдеться про те, що Всеукраїнський соціальний музей імені Артема (Харків) у 1927 році взяв на облік унікальні мистецькі речі з церков Ніжина, до яких належали розписи Ніжинської Успенської церкви другої половини XVIII століття, ікони Ісуса Христа та Богородиці, “Архангел Гавриїл з'являється пастуху” та інших.

XIX століття. У цей період в Успенській церкві відбуваються події, що стали окрасою її історії. Тут вінчався випускник Ніжинського Ліцею кн. Безбородька уславлений байкар Л.І.Глібов з дочкою протоієрея цієї ж церкви о Федора Бордоноса. 15 жовтня 1860 року цей протоієрей хрестив в Успенському храмі немовля Миколу – сина чиновника Ніжинської поштової станції Семена Захаровича Самокиша та його дружини – Марії Дмитрівни. І не думав тоді тесть відомого байкаря, що зустрічається зі знаменитістю – майбутнім художником-баталістом, автором багатьох відомих картин (зокрема, героїчного полотна “Бій Кривоноса з Вишневецьким”, що навіки прославить славне минуле нашого волелюбного народу).

Жовтневу революцію православне духовенство зустріло насторожено, бо більшовики не приховували свого негативного ставлення до священнослужителів. Сталінський кат Лазар Каганович, який у 1925 році очолював Комуністичну партію

більшовиків України, вважав релігійні громади легальними вогнищами контрреволюції.

Виключення навіть з лав комітету незаможних селян за відвідування церкви йшло такими швидкими темпами, що навіть пленум комітету незаможних селян Ніжинщини 18 травня 1925 року виступив із такою заявою: “Виключення з організації КНС за активну участь у виконанні релігійних обрядів-це невірна точка зору по цьому питанню, бо самою неосвіченою, відсталою, а звідси і релігійною є біднота, яку треба виховувати, а не виключати”.

Сталін, який проголосив тезу про загострення класової боротьби у період побудови соціалізму, наприкінці, 20-х років посилив тиск на релігію. Це одразу відчули на собі ніжинські церкви.

Вже у січні 1927 року окружний адміністративний відділ категорично заборонив священику Успенської церкви на свято Хрещення йти хресним ходом до річки Остер. Замість релігії, віри в милосердного Христа, Сталін створював культ власної особи, що призвело до шаленого цькування духовенства, його фізичного знищення та руйнування храмів.

І ось влітку 1934 року над старовинним Ніжином почали лунати вибухи під лемент і голосіння віруючих. Дивлячись на Успенську церкву, вони чекали, що Бог врятує і не дасть, щоб здійснилося нечуване богохульство. Та другий вибух – і в повітря злетіли дзвіниця і п'ятибанна церква. У 1959 році танк доруйнував рештки стін Успенської церкви. Краща з ніжинських церков була остаточно знищена...

Успенська церква в Ніжині (1761 р.) Фото початку ХХ ст.

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ НІЖИНСЬКОЇ

Сергій Зозуля (Ніжин)

НІЖИНСЬКІ КОРЕНІ РОЗЕНБАУМІВ: КІЛЬКА ШТРИХІВ СІМЕЙНОЇ ІСТОРІЇ

Співака, композитора Олександра Розенбаума багато хто вважає “своїм”. Його пісні про Афганістан близькі тим, хто пройшов пекло громадянської війни в далекій азійській країні; військові пісні не залишають байдужими ані ветеранів війн минулого сторіччя, ані сучасних кадровиків; навіть теперішні “нові” бізнесмени різного прошибу вбачають у оспівуванні чоловічих чеснот відображення власного способу життя. І звичайно ж, “своїм” Олександра Розенбаума вважають пітерці, за надзвичайну любов і пієтет у піснях про російську північну столицю. Між тим, на цьому “вогнищі слави” руки можуть погріти не тільки мешканці Санкт-Петербургу.

Генеалогічні корені родини співака, зрештою – як і більшості єврейських родин пострадянського простору, охоплюють доволі широку географію. Материнська лінія губиться в Білорусі серед родоводу гомельських міщан Ловянових і Міляєвих, а також на Півдні України – серед одеських Рабиновичів [1]; корені дружини Олени Савшинської – десь у Прибалтиці серед родоводу ризьких євреїв Лубоцьких [2]. Батьківська лінія бере початки від новгородсіверських Розенбеймів, які наприкінці XVIII ст. з’явилися в тодішньому центрі намісництва, ймовірно із західних земель колишньої Речі Посполитої [3]. З утратою Новгородом-Сіверським адміністративного значення на початку XIX ст., а відтак і економічної привабливості, прапрапрадід Олександра Розенбаума Ханін переїхав до Чернігова; інші нащадки Ельї Розенбейма – найстаршого з відомих представників цієї лінії – ще певний час проживши в Новгороді-Сіверському, приблизно за півсторіччя потому переселилися до більш

¹ 12 єврейських семей Петербурга. – СПб., 1998. – С.341-343, 349.

² Там само. – С.349.

³ Про це можна судити з трансформування прізвища Розенбейм у Розенбаум, що могло відображати різночитання його німецької та єврейської (їдишу) транскрипції. Можливо також, зміни у прізвищі були пов’язані з військовою повинністю, від котрої євреї переселенці на певний час звільнялися. В такий спосіб перший із чернігівських Розенбаумів міг відвести загрозу призову від себе або своїх дітей, оскільки євреїв призивали не за особистою чергою у списку, а за чергою у списку сімей.

економічно привабливих місць, дехто – до Ніжина [1].

Однак, незважаючи на досить інтригуєче для жителів Ніжина твердження, дід співака Шмар'я-Мовша народився в 1894 р. в Чернігові [2] і був представником старшої лінії Розенбеймів/Розенбаумів. А от уже його молодший син Яків народився в Ніжині наприкінці 1923 р. в будинку родича по материнській лінії Лева Шлелевича Рубановського [3]. Сталося це після того, як наприкінці 1919 р. теща Шмар'ї-Мовши Сіма Рубановська забрала свою доньку Ципору з чоловіком і немовлям – старшим братом Я.Ш.Розенбаума Семеном – до Ніжина, рятуючи їх у такий спосіб від негараздів громадянської війни [4].

Метричний запис про народження Я.Ш.Розенбаума

- ¹ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 679, оп. 10, спр. 1308, арк. 245 зв., 277 зв.; спр. 1261, арк. 520. Починаючи від Ханіна (сина найдавнішого відомого з Розенбеймів – Ельї) ця представники цієї частини лінії Розенбаумів зазначаються як чернігівські міщани; нащадки його брата Мордуха, зокрема онука останнього Шмерка, залишилися за соціальним статусом новгородсіверськими міщанами.
- ² Відділ Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. Р-61, оп. 1, спр. 1350, арк. 6. Ця дата, як і дата народження його майбутньої дружини Ципори Рубановської встановлена за записами про народження їх сина Якова.
- ³ ВДАЧОН, ф. Р-61, оп. 1, спр. 1350, арк. 6. Цей будинок і досі стоїть на колишній вул. Богдано-Хмельницькій (зараз – Лашенка), практично не зазнавши змін зовні. Змінився лише номер – з №14 на №16 (у післявоєнний час частину садиби віддали під забудову ще однієї приватної оселі).
- ⁴ Частина біографічних матеріалів із історії сім'ї Розенбаумів записано від Г.А.Рубановської, вдови двоюрідного діда О.Я.Розенбаума Семена Ісаковича, яка зараз проживає разом із сім'єю своєї онуки в Чернігові.

Чернігівські Розенбауми, починаючи від діда Я.Ш.Розенбаума Лейби-Моїсея Нехельєвича [1], займалися посередницькою торгівлею в досить великих об'ємах, про що говорить факт належності останнього до гільдійного купецтва [2]. На ниві комерційної діяльності й зав'язалися контакти з представниками одного з відгалуджень потужної родини ніжинських міщан Рубановських, що з'явилися в Чернігові Рубановські з'явилися не так давно – на межі XIX-XX ст. Родина Рубановських цікава вже тим, що практично всі її представники були торговцями одного профілю: більшість з них з покоління у покоління займалися виключно м'ясним промислом. За спогадами Г.А.Рубановської, вдови Ісака Гілельовича (Ілліча) – сина засновника чернігівської “філії” сімейного бізнесу Рубановських, географія м'ясозаготівель охоплювала територію майже всієї тодішньої Чернігівської губернії і північну частину Полтавщини. Що, до речі, підтверджується географією шлюбних зв'язків родини. Так, дід І.Г.Рубановського Нохим-Давид Янкелевич свою доньку Ресю видав у 1870 р. за пирятинського міщанина Хаїма-Залмана Краснопольського (через два роки, після смерті Ресі, він висватав іншу доньку Нохима-Давида – Юдог'ю) [3], його ж донька Шера-Бейля в 1865 р. Вийшла заміж за жителя містечка Борзни Арона Жутовського [4]; до Пирятина в 1889 р. переїхала племінниця Н.-Д.Я.Рубановського Фейля-Роза Іцківна [5]; торгові інтереси простежуються і в шлюбах сестер Ісака Гілельовича Нехами з батуринським торговцем Олександром Аптерманом у 1924 р. [6] та Ципори (або Ципи) в 1894 р., що поріднив Рубановських із Розенбаймами, ставши своєрідним скріпленням їх комерційного союзу [7].

Про походження і час появи Рубановських і Ніжині достовірно майже нічого невідомо. Як і Розенбаумів, їх появу на території Чернігівщини можна пов'язувати з включенням до складу Російської імперії західних частин Речі Посполитої, з території Піденно-Західної Волині (Рівненщина) чи Прикарпаття. Право на такий висновок дають записи з метричних книг ніжинських синагог, де прізвище Рубановських до початку 1860-х років писалося на польський манер “Рубановські” [8]. До того ж, ще одна сім'я сучасних чернігівських євреїв Рубановських, яка не має спільних родинних коренів із сім'єю чоловіка Ганни Адамівни, має походження з території теперішньої Рівненської області. Біографічних даних про першого відомого із Рубановських Янкеля досі не виявлено, проте, найдавніші документально засвідчені з цієї родини особи – сини Янкеля Лейба, Нохим-Давид і Хаїм – народилися ймовірно вже в Ніжині

¹ Про більш ранішу в часі професійну діяльність Розенбаумів/Розенбеймів твердити немає можливості через брак достовірної інформації.

² 12 еврейских семей Петербурга... – С.349.

³ ВДАЧОН, ф. 679, оп. 19, спр. 457, арк. 13, 53 зв.

⁴ Там само, ф. 679, оп. 20, спр. 11, арк. 103 зв.

⁵ ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 1258, арк. 587.

⁶ ВДАЧОН, ф. Р-61, оп. 1, спр. 1352, арк. 94.

⁷ Там само, ф. Р-61, оп. 1, спр. 1350, арк. 6.

⁸ Напр. см.: ВДАЧОН, ф. 679, оп. 20, спр. 9, арк. 76.

в 1810-1820-х роках, оскільки їх старші діти Іцко Лейбович, Йосель Нохимович [1] та Давид Хаїмович, що достовірно народилися в Ніжині, зазначені вже як діти ніжинських міщан [2].

На відміну від Розенбаумів, комерційна діяльність Рубановських охоплювала не тільки посередницьку торгівлю. На початку ХХ ст. представники цієї родини “живим” товаром уже не торгували, – більш вигідним стало продавати перероблене м’ясо та м’ясоковбасні вироби. В 1910-х роках у Ніжині неподалік від будівлі банку функціонувала скотобійня та завод із переробки тваринних кишок, що належав Коновалову, своякові Евеля Лейбовича Рубановського [3]. Сам же Е.Л.Рубановський утримував м’ясну лавку на території Торгової (або Соборної) площі (сучасного Базару). Задля розвитку свого бізнесу він у 1901 р. вступив у Ніжинське товариство взаємного кредиту (НТВК) з правом на кредит у 100 руб. В 1915 р. справи були настільки успішними, що потреба у кредитуванні відпала і він вийшов зі складу товариства [4]. Спільно зі своїми дружинами м’ясні лавки на Торговій площі Ніжина мали також Абрам Давидович Рубановський (лінія Хаїма Янкельовича), дядько І.Г.Рубановського Абрам Нохимович та його ж племінник Іцко Іцкович [5]. Щоправда, останній у 1911 р. м’ясну торгівлю лавку лишив дружині, оселився біля залізничної станції й “перепрофілювався” на гужові вантажні перевезення [6]. Значно зросли обсяги м’ясозаготівель і, відповідно, об’єми продажу. Так, для збільшення продовження родинної справи, син Меєра-Лейби Лейбовича Рубановського Арон у 1910 р. вступив до НТВК з правом на кредит у 500 руб. під заставу векселів свого батька [7]. Вже на той час А.М.Рубановський за комерційною потребою змушений був більше часу проводити у Вільно задля забезпечення збуту свіжого і переробленого м’яса. Очевидно, за два роки обсяги торгівлі зросли настільки, що він вирішив узагалі переселитися до Вільно і в травні 1912 р. вийшов із членів товариства

¹ У номінуванні євреїв по-батькові є суттєва складність: єврейські чоловічі імена (і жіночі також) часто були подвійними, а інколи й потрійними. В офіційних (наприклад, метричних) документах ім’я батька визначали зазвичай за першим іменем. Щоправда інколи використовували інші частини складного чоловічого імені. Частіше за все це було пов’язано з найбільш уживаною частиною імені в побуті, в родинному спілкуванні, найближчому оточенні тощо (що, в свою чергу, могло бути викликаним наявністю кількох членів місцевої єврейської громади з ідентичними іменами). В даній розвідці подано сучасну транскрипцію номінативу по-батькові (-ович,-евич,-евич,-івна,-івна); в документах установ Російської імперії він [номінатив по-батькові] утворювався шляхом утворення присвійного іменника від імені батька з написанням після слова “син” або “донька”. Сучасне написання стало практикуватися з початку ХХ ст., переважно по відношенню до статних і поважних у суспільстві осіб. У документах клерикального походження (в т.ч. метричних книгах) до останнього вживалася стара форма по-батькові.

² ВДАЧОН, ф. 679, оп. 19, спр. 457, арк. 13; оп. 20, спр. 9, арк. 77, 77 зв.

³ Там само, ф. 1221, оп. 1, спр. 1442, арк. 7.

⁴ Там само, ф. 1221, оп. 1, спр. 1442, арк. 5.

⁵ Там само, ф. 1221, оп. 1, спр. 1072, арк. 5; спр. 1380, арк. 5.

⁶ Там само, ф. 1221, оп. 1, спр. 1380, арк. 5.

⁷ Там само, ф. 1221, оп. 1, спр. 2291, арк. 1.

[1]. Про розмір капітала А.М.Рубановського (а відтак і про обсяги комерційної діяльності) може свідчити факт, що декларуючи відсутність власної нерухомості, при переїзді спільний із батьком будинок було продано майже за 7 тис. руб. [2] Загалом, за свідченнями Г.А.Рубановської, тільки “чернігівська філія” Рубановських (спільно з компаньйонами Розенбаумами) відправляла до Москви, Санкт-Петербургу та Вільно до десятка залізничних вагонів м’яса щотижня.

Іншою ніжинською гілкою родоводу Розенбаумів є представники не менш потужної ніжинської єврейської родини Тарнопольських. Її походження визначити дещо простіше. Для євреїв, особливо переселенців, часто вживаним для утворення прізвищ використовувалася назва місцевості проживання. Відтак, назва міста, зафіксована в прізвищі предків О.Я.Розенбаума, допомагає локалізувати місце проживання когось із попередників ніжинських Тарнопольських: Тернопіль або Тернопольщина. Написання ж прізвища за польською назвою цього міста “Tarnopol” – аргумент на користь ймовірного часу переселення: кінець XVIII – початок XIX ст., що, знову ж, пов’язано з поділом Речі Посполитої. В усякому разі достовірно можна говорити про Єреха-Іделея – сина найстаршого з документально засвідчених у Ніжині з Тарнопольських Ізраїля [3] – як про місцевого жителя. В 1837 р. сина ніжинського міщанина Шльоми (сина Єреха-Іделея) Янкеля мали забрати на військову службу [4]. Не вдаючись у детальне аналізування наслідків рекрутського призову того часу для долі як призовника, так і його родини [5], зазначимо, що для того аби до представника сім’ї Є.-І.І.Тарнопольського дійшла черга на призов у рекрутських списках, найстарший із сім’ї мав прожити за місцем призову не менше 10-15 років. Цілком природньо, що сім’я Єреха-Іделея зробила все, щоб уникнути фактичної втрати члена родини. Спочатку Я.Ш.Тарнопольський виявив бажання перейти у православ’я (євреїв-неофітів за імперськими законами звільняли від військової служби), але запізно – це треба було зробити до початку призову [6]. Потім майже півроку ухилився від служби. Не допомогло й клопотання родичів у міської влади. Навіть за розпорядження голови Ніжинської міської думи Макарова про звільнення Янкеля Тарнопольського від призову і перенесення черги на наступну в списку єврейську родину [7], йому довелося відслужити десять років. Тільки в 1847 р. за жалобою дядька Ошера і його дружини Фруми до Чернігівського цивільного губернатора Янкеля було визнано непридатним до військової служби й повернуто додому [8].

¹ Там само, ф.1221, оп.1, спр.2291, арк. 5.

² Там само, ф.1221, оп.1, спр.2291, арк. 2 зв.

³ ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 5527, арк. 14.

⁴ Там само, ф. 128, оп. 1, спр. 5527, арк. 1.

⁵ Всі “принади” 25-річного перебування в російській армії при Миколі І гарно виписані як у науковій, так і в художній літературі (хоча б на прикладі Т.Г.Шевченка). Варто лише нагадати, що в цей час йшла перша чеченська війна. Додатково зауважимо, що для патріархальної єврейської родини, попри їх беззаперечну родинну солідарність, це було втратою робочих рук і, частково, годувальника.

⁶ ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 5527, арк. 23.

⁷ Там само, ф. 128, оп. 1, спр. 5527, арк. 14 зв.

⁸ Там само, ф. 128, оп. 1, спр. 12740, арк. 1, 2, 4.

Побутовість цього епізоду з життя родини очевидна, однак, його значимість, крім такої ж побутової цікавості, полягає в тому, що з документів можна достеменно визначити персоналії перших із ніжинських Тарнопольських, а відтак, визначити основні лінії родоvodu. Останнє вкрай важливо через їх надзвичайну багаточисельність [1].

Одним із синів брата О.Є.Тарнопольського Шльоми – і, до речі, рідним братом згаданого Янкеля – був Юда (або Юдка), постать якого для родоvodu Розенбаумів є ключовою. Його старша донька Сіма стала своєрідною зв'язною ланкою між Тарнопольськими та Розенбаймами: в 1889 р. батько видав її за ніжинського міщанина Гілея Нохимовича (або Давидовича) Рубановського [2]. Юда Шльомович прожив усе життя в Ніжині, займався торгівлею – утримував кілька галантерейних крамниць, за обсягом капіталу був зарахований до гільдійного купецтва, про що з великою повагою і пієтетом згадують його нащадки [3].

Для Тарнопольських дрібна галантерейна і бакалійна торгівля була основним видом заняття. В цьому плані найбільш помітними були постаті двоюрідних братів Ю.Ш.Тарнопольського Ошера та Менделя Шмульовичів (Соломоновичів). На зламі XIX-XX ст. вони разом зі своїми дружинами утримували в Ніжині кілька дрібних крамниць і торгових лавок, зокрема дружина Ошера Бейля володіла мучно-бакалійними лавками на Козирівці та Торговій площі [4]. У 1900 р. Мендель Тарнопольський, під гарантії векселів брата та його дружини вступив до НТВК з правом кредиту на 200 руб. [5] Після смерті Ошера Шмульовича Тарнопольського в 1909 р. Мендель об'єднав капітал родини покійного брата з власними та капіталом тестя Моїсея Сегала, що дозволило йому отримати кредит від НТВК в 1915 р. на 500 руб. [6] Це дало можливість відкрити на Гоголівській вулиці крамницю готового суконного одягу [7], де реалізувалася переважно продукція власного швейного ательє

¹ На відміну від Рубановських, єдине походження для всіх ніжинських Тарнопольських достеменно визначити поки не вдалося. Велика ймовірність того, що в Ніжині проживали представники ще кількох гілок цієї родини, можливо більш ранньої родинної спільності; водночас вони могли репрезентувати братів, дядьків Єреха-Іделя та їх сім'ї, щодо родинної приналежності інформації поки-що немає.

² ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 1258, арк. 598.

³ 12 еврейских семей Петербурга... – С.349. Крім спогадів Я.Ш.Розенбайма, про приналежність до гільдійного купецтва та поважність у Ніжині Ю.Ш.Тарнопольського зазначає Г.А.Рубановська (за свідченнями свого чоловіка) та Маня Тарнопольська – вдова Рувима Нохимовича (Наумовича), двоюрідного онука Юди Шьомовича.

⁴ ВДАЧОН, ф.1221, оп.1, спр.1377, арк. 4.

⁵ Там само, ф.1221, оп.1, спр.1377, арк. 1-1 зв.

⁶ Там само, ф.1221, оп.1, спр.1377, арк. 5, 7-7 зв.

⁷ Там само, ф.1221, оп.1, спр.1377, арк. 9.

[1]. Про значний обсяг торгівлі може свідчити факт, що, незважаючи на суттєве подорожчення тканин під час I Світової війни, крамниця і ательє М.Ш.Тарнопольського продовжували успішно функціонувати [2].

Однак, серед Тарнопольських культивувалися не тільки заняття комерцією. До цієї родини належить кілька помітних у Ніжині представників інтелектуальних професій. Визначний мистецький діяч Ф.Д.Проценко в своїх спогадах згадував про скрипача Янкеля Тарнопольського з організованого Б.П.Вержиківським у 1920 р. симфонічного оркестру [3]. Цим скрипачем був наймолодший син Ю.Ш.Тарнопольського, котрий у 1914 р. був мобілізований на фронт [4], а після громадянської війни повернувся до своєї родини в Ніжин. Двоюрідний онук Юди Шльомовича Лейба Нохимович був чи не першим із Тарнопольських, хто отримав медичну освіту. В 1921 р. він вступив до Ніжинської фельдшерсько-фармацевтичної школи (наступниця фельдшерсько-акушерської школи П.А.Буштета та попередниця сучасного медичного училища),

Я.Ш.Розенбаум – один із кращих лєнінградських лікарів

¹ Цікаво, що жив Мендель Шмольович із сім'єю після смерті брата Ошера в його великому кам'яному будинку на вул. Липіврізькій; а в будинку поруч у той же час жила сім'я Ізраїля Ельевича Розенбаума – сина племінника Лейби-Моїсея Розенбаума. До речі, поруч із будинком на вул. Богдана Хмельницького (сучасної Лашенка), де народився Я.Ш.Розенбаум, на розі вул. Широкої (сучасної Богдана Хмельницького) розміщувався будинок Нохима-Арона Тарнопольського, двоюрідного онука Юди Тарнопольського. Не кажучи вже про цілий єврейський квартал з двох Покровських (сучасних Боженка та Енгельса) та Купецької (сучасної Жовтневої) вулиць, де і Тарнопольські, і Рубановські, й інші ніжинські євреї жили поруч; і де, власне, жив Ю.Ш.Тарнопольський у власному будинку по вул. на розі вул. 1-ої Покровської та Купецької, знаходився будинок Давида Гілельовича Рубановського – брата матері Я.Ш.Розенбаума.

² Мень М. До історії єврейської громади // Євреї в Ніжині. Науковий збірник. – Ніжин, 2001. – С. 30.

³ Проценко Ф.Д. Мистецькі спомини. – Ніжин, 1993. – С.56.

⁴ ВДАЧОН, ф. 1113, оп. 1, спр. 10, арк. 25 зв.

Бабуся Блома, дідусь Мойсей, мама Циля Іллінічна та батько Самуїл (Шмар'я) Мойсейович

Прадідусь Юда Гарнопольський із доньками Симою та Поліною

яку закінчив у наступному році [1] і далі працював за фахом фельдшера. Чудову освіту отримав син Менделя Шмульовича Самуїл.

Після закінчення чоловічої гімназії та соціально-економічному відділу Ніжинського інституту народної освіти [2], він з 1923 р. почав працювати в Ніжинській колегії адвокатів. Закінчивши в 1925 р. Київський інститут народного господарства С.М.Тарнопольський отримав професію адвоката і до ліквідації в УСРР округів працював юристом-консультантом Ніжинського окрвиконкому, потім на тій же посаді в райвиконкомі [3]. З квітня 1930 р. почав викладати в Ніжинському технікумі радянського будівництва, а отримавши другу вищу освіту в Київському фінансово-економічному інституті, в 1931 р. перейшов викладати економічну географію до Ніжинського інституту соціального-виховання (сучасний гоголівський університет) [4], де працював на кафедрі економіки під орудою українського вченого-економіста проф. М.П.Руткевича. С.М.Тарнопольський працював у інституті одночасно з плеядою відомих учених: філологом і культурологом, членом-кореспондентом АН СРСР проф. В.І.Резановим, літературознавцем проф. Є.О.Неданкевичем, античником і суспільствознавцем проф. К.Т.Штеппою, істориками проф. М.Н.Петровським тощо.

Багато в чому визначальною в історії проживання в Ніжині представників родоводу Розенбаумів стала межа 1920-1930-х років. Пропрацювавши всього рік на посаді доцента, С.М.Тарнопольський опинився серед “проскрибованих” викладачів, що були звільнені з інституту за результатами партійної “чистки”, – непідходящим виявилось соціальне походження: син крамаря-власника,; крім того, не виявив “критичності” (читай – “не доносив”) до керівництва кафедрою тощо [5]. Не кажучи вже про батькову торгівлю, що безсумнівно була націоналізована. Як, напевне, й лавки Ю.Ш.Тарнопольського.

Революційні перипетії, життя із забороненою грошей і торгівлі за “військового комунізму”, нанесли непоправного удару по родинній комерції, а відтак – і по життєвому укладу Рубановських. І хоча за непу дрібна торгівля потроху ожила, “м’ясний бізнес” Рубановських набув нових рис. Скотобійні, кишковопереробний завод, як і інші заклади дрібної промисловості з приватних стали колективними у вигляді кооперативів, артілей. Колишні ж власники часто займали в них керівні посади різного рівня. Так було в Ніжині з тютюновими фабриками братів Айзенбергів та Золотницького, шкіряним заводом Фабрикантів тощо [6]. Приватні м’ясозаготівлі змінилися на державні заготівельні контори. В одній із таких у Ніжині працював дядько Я.Ш.Розенбаума Давид Гілельович Рубановський. За іронією долі для нього продовження сімейного бізнесу стало фатальним: липневого вечора 1928 р., повертаючись додому з роботи із значною сумою грошей, він був убитий і

¹ Там само, ф.Р-6187, оп.1, спр.185, арк. 1, 3.

² Там само, ф.Р-6121, оп.2, спр.3445, арк. 2.

³ Там само, ф.Р-6121, оп.2, спр.3445, арк. 2 зв.

⁴ Там само, ф.Р-6121, оп.2, спр.3445, арк. 1.

⁵ ДАЧО, ф. П-1669, оп. 1, спр. 200, арк. 44-45; ВДАЧОН, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 497, арк. 22.

⁶ Див.: Мень М. До історії... – С. 31, 34-35.

пограбований невідомими за кілька сот метрів від власного будинку [1]. За свідченнями Г.А.Рубановської, в 1931 р. в Чернігові було заарештовано батька її чоловіка Ісака Гілельовича (Ілліча), конфісковано будинок. У таких умовах двоє з його дітей та батько Гілель Нохимович померли під час голодомору в 1931-1932 р. Такий перебіг подій не міг не вплинути на рішення батька Я.Ш.Розенбаума з сім'єю переїхати з Ніжина до тодішнього Ленінграду [2]. Як виявилось – назавжди.

Насьогодні ні Рубановських, ні Розенбаумів у Ніжині немає. Під час наступу військ вермахту в 1941 р. багато єврейських – і не тільки – сімей рятувалися евакуацією. Однак, у Ромнах на залізничній станції весь обоз із евакуантами, серед яких були всі ніжинські Рубановські, знищив нацистський десант [3]. Після евакуації з Тарнопольських у Ніжині залишився тільки Юда Шльомович, який не забажав покидати рідне місто і свій будинок [4]. Але окупацію він не пережив, розділивши долю кількох тисяч ніжинських євреїв: або був розстріляний відразу після окупації міста, або помер у гетто поблизу Козельця. До останнього часу в Ніжині єдиним представником родини Розенбаумів по лінії Тарнопольських була Маня Тарнопольська – вдова Рувима Нохимовича (Наумовича), онука брата Юди Шльомовича Ізраїля; поки на початку 1990-х років із Санкт-Петербурга не переселилася Неля Іллівна (Ельївна) Васильєва, онука сина Ю.Ш.Тарнопольського Ізраїля-Неуха [5].

У цілому, історія Ніжина аж ніяк не обділена яскравими постатями – митцями, вченими, громадськими й політичними діячами як минулого, так і сьогодення. Проте, відкриваючи кожне нове ім'я, що тією чи іншою мірою дотичне до плину життя в цьому місті, з більшою повнотою намагаєшся зрозуміти умови і обставини життя, в котрих жили сучасники тих чи інших подій з історії древнього тисячорічного міста, до певної міри корегується розуміння подій минулого тощо. Досі ні родоводи відомих ніжинців, ні їх сімейна історія ще не були об'єктом спеціального вивчення. Між тим – це один із пріоритетних напрямів у сучасній історичній науці, оскільки він допомагає персоніфікувати безликі цифри, дати, оживити сухий фактаж історичного дослідження.

Родина Розенбаумів досить відома, але про її ніжинські корені досі було відомо в більш-менш загальних рисах лише близьким родичам О.Я.Розенбаума, що володіли уривками з усної сімейної історії. Доповнення таких відомостей із одного

¹ ВДАЧОН, ф. Р-61, оп. 1, спр. 1406, арк. 13.

² 12 єврейських семей Петербурга... – С.349.

³ Ці свідчення записані зі слів Мані Тарнопольської, яка була подругою доньки Давида Гілельовича Рубановського Бели і яка разом зі своїм чоловіком була серед цих евакуантів. Але на залізничній станції в Сумах вони загубилися, що й зіграло фатальну роль. Сучасні чернігівські Рубановські повернулися до цього міста після закінчення німецько-радянської війни.

⁴ 12 єврейських семей Петербурга... – С.349.

⁵ Щоправда, нині в Ніжині живуть ще кілька Тарнопольських. Донькою одного з них є Жанна Юрївна Блок (за другим чоловіком, за першим – Пінтусевич), всесвітньо відома українська спортсменка, чемпіон світу зі спринту. Але її родинні зв'язки з Розенбаумами досі не встановлені.

боку уривками з усної сімейної історії сучасних родин Рубановських і Тарнопольських, а з іншого – документальними джерелами, дало можливість пролити світло на питання про час і місце походження ніжинських гілок родовету Розенбаумів, визначити найбільш ранніх їх репрезентантів, визначити родословні лінії – а відтак, і ступінь родинних зв'язків як усередині кожної з родин, так і з представниками інших родин. Викладені моменти з біографій кількох яскравих членів родин Рубановських і Тарнопольських у даній розвідці вписані до сімейної історії Розенбаумів, але це не заважає використовувати їх при дослідженні часу і місця їх проживання: соціальної, економічної, національно-культурної історії Ніжина, Чернігівщини, Українського Лівобережжя ХІХ – першої третини ХХ ст. в цілому, історії єврейства в Україні тощо.

Сім'я О.Я.Розенбаума: донька, онук, зять, теща, мати,
тесть, брат і батько.

Праворуч уверху – Я.Ш.Розенбаум із синами Олександром
і Володимиром.

Праворуч унизу – Семен Іллч Рубановський

IV. Янкель-Юсиф (1886) [44]	Естер-Ліба (1913) [101]	[дівчина]	Немає
IV. Магус-Гірша (1865) [46]	Моїсей (1889) [102]		Немає
[X (?): (?) Мера (?)]			
IV. Елья-Іцко (1868) [47]	Моїсей (1897) [103]		Немає
[X (?): (?) Сара (?)]			
IV. Меср-Шмуїл (1870) [56]	Сара (1906) [104]	[дівчина]	Немає
	Ісак (1906) [105]		Немає
IV. Хаїм-Янкель (1862) [61]	Сіма (1888) [106]	X 1913: Лемперт Моїсей-Мордух (1888)	Немає
[X (?): (?) Сулька (?)]	Рохла (1888) [107]	[дівчина]	Немає
	Ципа (1898) [108]	X 1918: Лях Хаїм-Мордух-Файвиш (м.Калош Ковенської губ.)	Немає
IV. Арон-Лейзер (1882) [66]	Гашер (1907) [109]		Немає
[X (1906): Дубавицька Ніхама (1873)]			
IV. Давид (1887) [69]	Сара-Ребека (1912) [110]	[дівчина]	Немає
[X (1911): Дейч Рохіль-Лея (1881)]	Аврам-Нахман (1915) [111]		Немає
	Моїсей (1924) [112]		Немає
IV. Ісак (1890) [71]	Семен (1921) [113]		V.
IV. Давид (1891) [72]	Моїсей (1919) [114]		Немає
[X (1912): Агре Сара-Рівка (1898)]	Бела (1924) [115]	[дівчина]	Немає
IV. Лев (1894) [78]	Есфірь (1924) [116]	[дівчина]	Немає
[X (?): (?) Сося (1899)]			
IV. Рувим (1898) [79]	Нюся (1928) [117]	[дівчина]	Немає
[X (1924): Гельфанд Віра (1901)]			
IV. Давид (1902) [80]	Зіна (1925) [118]	X (?): Шапіро Григорій (1922) (м.Сан-Дієго, США)	Немає
[X (1924): Ліпкіна Гіся (1904)]			
IV. Аврам (1873) [83]	Перль (1902) [119]	[дівчина]	Немає
[X (?): (?) Лея (?)]			
IV. Меср-Шмуїл-Моїсей (1871) [89]	Мольєр (1896) [120]		Немає
[X (?): (?) Ліба-Двойра (?)]	Моїсей-Вольф (1896) [121]		V.
	Аврам (1899) [122]		Немає
V. Семен (1921) [113]	Катерина [123]	X 1978: Черняк (?) (м.Чернігів)	Немає
[X 1947: (?) Ганна (1925)] (не єврейка)			
V. Моїсей-Вольф (1896) [121]	Діна (1914) [124]	[дівчина]	Немає

ТАРНОПОЛЬСЬКІ

I. Ошер (бл. 1740) [1]	Ізраїль (бл. 1760) [2]		II.
II. Ізраїль (бл. 1760) [2]	Хацкель (бл. 1790) [3]		II.
II. Хацкель (бл. 1790) [3]	Єрех-Ідель (1779) [4]		III.
	Рувим (1813) [5] X 1876	Латинська Ліба (1827) (2 шлюб)	Немає
	Моїсей (бл. 1820) [6]		III.
	Вовья (бл. 1825) [7]		III.
		Юда-Лейба (1827) [8]	III.
	Іцко (1828) [9]		III.
	Мойша (ок.1830) [10]		III.
	Хая (1835) [11]	X 1960: Ліберман Іосель (1822) (2 шлюб)	Немає
III. Єрех-Ідель (1779) [4]	Ошер (1791) [12]		IV.
[X (?): (?) Фрума (?)]	Шльома (1802) [13]		IV.
	Ошер-[...] (бл. 1810) [14]		Немає
	Залман (1827) [15]		IV.
	Шмуль [Соломон] (1833) [16]		IV.
III. Моїсей (бл. 1820) [6]	Хаїм (1847) [17]		IV.
	Генья (1852) [18]	X 1873: Купер Юда (1851)	Немає
	Песья-Года (1852) [19]	X 1870: Лемперт Меср (1847)	Немає
	Естура-Рахель (1854) [20]	X 1875: Тарнопольський Елья (1838)	Немає
	Залман (1857) [21]		IV.
	Нилома-Елоїза (1860) [22]	X 1883: Лольвиш Герш (1857) (м.Макулинка Могильовської губ.)	Немає

III. Вовья (бл. 1825) [7]	Ізраїль-Лейба (1862) [23]		IV.
III. Юда-Лейба (1827) [8]	Нафтоній (1850) [24] X 1877	Цинман Броха (1851)	Немас
	Волька (1852) [25]		IV.
III. Іцко (1828) [9]	Файвин (бл. 1860) [26]		IV.
	Хая (1853) [27]	X 1902: (?)	Немас
	Лея (1860) [28]	X 1880: Ремешницький Мордух-Аврам (1860) (м.Слонім Гродненської губ.)	Немас
III. Мойша (Ок.1830) [10]	Нехама-Злата (1859) [29]	[дівчина]	Немас
IV. Ошер (1791) [12]	Залман (бл. 1810) [30]		V.
	Шмухей (бл. 1820) [31]		Немас
	Елья (1838) [32]		V.
IV. Шльома (1802) [13]	Янкель (1820) [33]		Немас
	Гімела (1830) [34]	X 1866: Рябий Моїсей-Давид (1826)	Немас
	Гітля (1831) [35]	X 1, 1861: Баграчевський Зуся (1829)	Немас
		(м.Чернігів)	
		X 2, 1882: Халецький Елья (1801)	Немас
		(м.Чернігів)	
	Ізраїль (1833) [36]		V.
	Юда (1850) [37]		V.
IV. Залман (1827) [15]	Хася (1844) [38]	X 1860: Зуговські Янкель-Нота(1839)	Немас
	Мендель (1855) [39]		V.
	Ошер (1857) [40]		V.
	Ідель (бл. 1860) [41]		V.
	Геля (1862) [42]	[дівчина]	Немас
IV. Шмуль [Соломон] (1833) [16]	Шмуїл-Ізраїль (1865) [43]		V.
	Маня (1858) [44]		V.
	Фейга (1859) [45]	X 1880: Хайкін Аврам (1855)	Немас
		(м.Рідні Могильовської губ.)	
	Ошер (бл. 1860) [46] X (?)	(?) Бейля (?)	Немас
	Сара (1861) [47]	X 1886: Самойловський Іцко (1859)	Немас
		(м.Остер)	
	Мендель (1866) [48]		V.
	Гілен (1868) [49]		Немас
	Мера (1870) [50]		Немас
	Арон (1872) [51]		V.
	Хірума // [52]	[дівчина]	Немас
	Герша (1876) [53]		Немас
	Моїсей (1878) [54]		Немас
	Двейра (1880) [55]	X 1904: Плоцький Герша-Лейба (1877) (м.Борзна)	Немас
	Аншей-Арон (1882) [56]		Немас
IV. Хаїм (1847) [17]	Нехама-Еспула (1869) [57]	[дівчина]	Немас
[X 1868: Сенінова Сіма (1850)]	Перла (1871) [58]	[дівчина]	Немас
	Цніель-Берк (1874) [59]		Немас
	Лейба (1882) [60]		Немас
	Зелда (1886) [61]	[дівчина]	Немас
	[...] (1889) [62]		Немас
IV. Залман (1857) [21]	Моїсей (1885) [63] X 1912	Шульман Рася (1888)	Немас
[X 1879: Тарнопольська Сара (1861)]			
(див. список Тарнопольських [73])			
IV. Ізраїль-Лейба (1862) [23]	Хаїм (1885) [64]		Немас
[X 1884: Гам Гіля (1865)]	Маша (1887) [65]	[дівчина]	Немас
	Блома (бл. 1890) [66]	[дівчина]	Немас
	Ріва (1891) [67]	[дівчина]	Немас
IV. Волька (1852) [25]	Моїсей (1893) [68]		Немас
[X 1877: Донська Фейга (1853)]			
IV. Файвин (бл. 1860) [26]	Ізраїль-Іцко (1882) [69]	(?) Іта (?)	Немас
[X 1894: Тарнопольська Юдася (бл. 1870)]	Хана (1897) [70]	[дівчина]	Немас
V. Залман (бл. 1810) [30]	Двейра (1899) [71]	[дівчина]	Немас
	Герша (1842) [72]		VI.

VI. Герша (1842) [72] [X 1862: Рісковська Хава-Маша (1842)]	Залман (1863) [125] Хаїм-Давид (1864) [126] Лейба (1866) [127] Ізраїль-Мендель (1868) [128] Янкель (1870) [129] Шейна-Гелья (1872) [130] Менахем-Ман (1874) [131] Гданій (1876) [132] Шмуїл (1877) [133] Хацкель (1880) [134] Хая (1885) [135] Моїсей (1888) [136] Елья (1912) [137]		Немає Немає VII. Немає Немає Немає Немає Немає Немає Немає Немає Немає Немає
VI. Моїсей (1887) [82] [X 1912: Плісецька Геня (1891)]			
VI. Мендель (1876) [85]	Елья (1894) [138] Лейба (1904) [139] Аврам-Саул (1908) [140] Рувим (1911) [141] Софія (1908) [142] Елья (1910) [143] Аврам (1914) [144] X (?) Соломон (1917) [145] Ісак (1910) [146] Фейга (1912) [147] Ейдля-Сіма (1912) [148] Елья (1915) [149] Ася (1911) [150] Нехама-Злата (1926) [151] Роза (1918) [152] Шая (1924) [153] Аврам (1925) [154] Юлія (1926) [155]	Ліпкович Естер (1892) [X 1918] Могилевська Маня (1923) [X 1946] [дівчина] (?) Олександр (?) [дівчина] [дівчина] [дівчина] X (?): Плаксін (?) (СПб, Росія) [дівчина] [дівчина]	Немає Немає Немає Немає Немає Немає Немає Немає VII. Немає Немає VII. Немає Немає Немає Немає Немає
VI. Іцко [Ісак] (1881) [91] [X 1908: Кремер Хана (1884)]			
VI. Шльома (1884) [92]			
VI. Ізраїль-Неух (1886) [93] [X (?): (?) Хася (?)]			
VI. Елья (1898) [97] [X 1893: (?) Есфірь (1896)]			
VI. Михаїл (1902) [98] [X (?): (?) Наталія (?)]			
VII. Лейба (1866) [127]	Давид (1892) [156] Неля (1942) [157]		Немає Немає
VII. Елья (1915) [149]		X (?): Васильєв (?)	Немає

Пояснення до списків:

- Колонка 1:** порядковий номер покоління, починаючи з найдавнішого відомого представника гілки
- Колонка 2:** ім'я (рік народження) [порядковий номер у списку гілки] [X – одруження першим шлюбом (X 2, X 3 – другим, третім тощо; (?) – яким шлюбом невідомо); рік одруження, прізвище та ім'я дружини, рік її народження]
- Колонка 3:** ім'я дитини (рік народження) [порядковий номер у списку гілки]
- Колонка 4:** для доньки: X – одруження першим шлюбом (X 2, X 3 – другим, третім тощо); рік одруження, прізвище та ім'я чоловіка (рік його народження) (місце його проживання); для сина (зі відсутності інформації про дітей): прізвище та ім'я дружини (рік її народження) (яким шлюбом вийшла заміж – якщо не вказано, то першим) [рік одруження]; вказівка на стать дітей, про одруження яких інформація відсутня, надана для полегшення користування списками через складність визначення статевої приналежності суто за іменем
- Колонка 4:** порядковий номер покоління, до котрого можна перейти за порядковим номером у списку гілки (за наявності інформації про дітей)

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

НАШІ ВИДАТНІ ЗЕМЛЯКИ

ІВАН ГЕОРГІЙОВИЧ СПАСЬКИЙ (1904-1990)

Від упорядників

В минулому 2004 році виповнилося 100 років від дня народження Івана Георгійовича Спаського, відомого вченого-нумізмата, одного з організаторів Ніжинського окружного історичного музею, невтомного красзнавця, археолога та мистецтвознавця, згодом - беззмінного хранителя фондів відділу нумізматики Державного Ермітажу у Санкт-Петербурзі. Віддаючи шану нашому славетному землякові, редакція "Ніжинської старовини" пропонує до уваги читачів підбірку матеріалів, присвячених його світлій пам'яті.

Іван Георгійович Спаський народився 24 лютого (8 березня) 1904 року в місті Ніжині, в родині місцевого священика. Його батько Георгій Спаський був настоятелем ніжинського Миколаївського собору і користувався заслуженою повагою серед ніжинців. Людина надзвичайно високої культури, отець Георгій Спаський виховував своїх дітей у краєвих традиціях старої інтелігенції, прищеплював їм високу духовність, щирю любов до минулого та культури рідного народу. Неабиякі педагогічні здібності священика були визнані і громадськістю Ніжина: у 1895 р. його запросили на посаду заочного вчителя до Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька.

Постать батька назавжди залишилась для дітей яскравим прикладом сумлінного виконання своїх обов'язків та громадянської мужності.

Надзвичайно великого розголосу в Ніжині набув сміливий вчинок протоієрея Георгія Спаського під час одного з найдраматичніших періодів громадянської війни. Влітку 1919 року, коли до Ніжина вдерлися деморалізовані загони денікінської армії, в місті спалахнув жорстокий єврейський погром, під час якого загинуло близько 200

чоловік. У той час, коли на вулицях чинилися жахливі насильства, отець Георгій проявив справжнє християнське милосердя і сховав у своєму будинку 30 єврейських родин. Коли ж розлютовані п'яні погромники намагалися увірватися до будинку, в дверях їх зупинив старенький священик. Отець Георгій тихо, але впевнено промовив, що вбивці увійдуть в дім тільки через його труп. І трапилося диво: погромники відступили...

Самовідданість ніжинського священика була визнана навіть запеклими безбожниками. І коли у червні 1921 року ніжинці проводжали Георгія Спаського в останню путь, навіть газета місцевих більшовиків "Червоне село" вмістила зворушливий некролог, який закінчувався такими словами: "І незалежно від сану, що його носив покійний, кожний, хто його знав, щиро повторить слова напису на одному з вінків від євреїв: вічна пам'ять поборнику справедливості, захиснику пригноблених".

Подружжя Спаських прагнуло дати своїм дітям фундаментальну гуманітарну освіту. У 1914 році Іван Спаський став учнем ніжинської класичної гімназії, що діяла при історико-філологічному інституті. Учбовий процес в гімназії мав чимало спільного з інститутом. Світогляд учнів формувався під впливом таких яскравих педагогів, якими були директор І.Козловський, професори: грецької мови І.В.Добіаш, історії М.М.Бережков, літератури В.І.Резанов та інші.

Діти Спаських добре засвоїли батьківську науку. Під час Першої світової війни старша донька Євгенія працювала сестрою милосердя у шпиталі для поранених вояків, здобула вищу освіту у Петербурзі, а після революції стала науковим співробітником Київського сільськогосподарського (етнографічного) музею. У 1925-27 рр. Євгенія Спаська приклала багато зусиль до збирання та вивчення етнографічних матеріалів на теренах Чернігівщини та Полтавщини, зокрема - про гончарство та золотарство в Ніжині. Зацікавився музейно-збиральницькою роботою й Іван Спаський. Невдовзі ця цікавість перетворилася на полум'яну пристрасть, стала справою усього життя.

У 1921 р. І.Г.Спаський успішно закінчив радянську школу, на яку було перетворено класичну гімназію, і вступив до Ніжинського інституту народної освіти (ІНО). Це був нелегкий час. І хоча безглузда політика більшовиків змінилася "відлигою" непу, матеріальне становище студентів було дуже важким. Можна лише дивуватися, з якою справді героїчною наполегливістю вони продовжували штурмувати наукові височини.

В цей час надзвичайно велику роль в науково-дослідницькій та педагогічній роботі колективу Інституту відіграла справжня перлина інституту - Фундаментальна бібліотека. Зі сцени актового залу навчального закладу линули чудові українські пісні у виконанні Інститутського хору, яким керував відданий ентузіаст Ф.Д.Проценко. Студентський любительський театр ставив справжні опери. В цю атмосферу творчої діяльності з головою поринув і студент Іван Спаський, котрий власноруч виготовляв ескізи ефектних декорацій та освітлення до вистави "Запорожець за Дунаєм". Все це відіграло важливу роль у формуванні майбутнього вченого. Пізніше, у 1970 р., відповідаючи на запитання анкети "Чим Вам запам'ятався Інститут?", Іван Георгійович відзначив: "Гарна гуманітарна підготовка, пречудова бібліотека, прекрасний хор під керівництвом Ф.Д.Проценка".

Ваня Спаський з мамою, 1911 р.

Протоіерей Георгій Спаський

Ваня Спаський з сестрою Євгенією. 1914 р.

Ліворуч – Ваня Спаський (на руках у няні).
Поруч – брат Вася. 1905 р.

Іван Спаський – студент Ніжинського ІНО

Ще учнем старших класів школи Іван Георгійович Спаський прилучається до музейної роботи, бере участь в діяльності архівно-музейної секції при Ніжинському відділі народної освіти, якою керував талановитий педагог О.С.Грузинський. Це захоплення супроводжувало Спаського і протягом усього періоду навчання. У 1925 р. випускнику Інституту Івану Спаському було видано довідку за підписом ректора, в якій, зокрема, відзначалось: "Сумлінно працював в напрямку музейної та історико-філологічної справи, проявив власну ініціативу в описуванні, зберіганні та дослідженні різноманітних пам'яток старовини на Ніжинщині, і особливо - в галузі народного мистецтва. Перед закінченням

курсу він обрав собі тему проектної роботи "Організація шкільного музею".

1925 рік став знаменним у житті молодого вченого. Видатні педагоги В.І.Резанов та О.С.Грузинський високо відзначили здібності свого вихованця. За їх поданням Вчена Рада Інституту вирішує направити І.Г.Спаського на подальше навчання до Ленінградського університету.

У 1928 р., закінчивши Інститут мовознавства та матеріальної культури при Ленінградському університеті, І.Г.Спаський повертається до Ніжина, де в цей час створюється Окружний Історичний музей. Він бере активну участь у складанні та впорядкуванні музейної колекції, а згодом - стає першим штатним завідувачем музею.

Відкриття Ніжинського окружного Історичного музею співпало з періодом "українізації" і було видатним явищем в духовному житті Ніжина. В основу експозиції було покладено унікальну нумізматичну колекцію, збірку картин з Лицею князя Безбородька, зібрання оригінальних рукописів М.В.Гоголя, що належали Історико-філологічному Інституту. Згодом колекція поповнилася іншими цікавими музейними речами. Величезну кількість експонатів етнографічного та археологічного характеру власноручно зібрав І.Г.Спаський. Любов до своєї справи та гарні організаторські здібності молодого завідуючого, котрий, до речі, був і єдиним штатним працівником з мізерним окладом в 39 карбованців, перетворили музей на справжній осередок культури.

На посаді завідуючого Ніжинського окружного музею І.Г.Спаський працював до 1930 р., коли його переведено науковим співробітником до Харківського археологічного Інституту. В цей час він у складі археологічної експедиції досліджує Донецьке городище, вивчає стародавні пам'ятки в зоні Дніпробуду. У 1932 р. І.Г.Спаського запрошують працювати до відділу нумізматики Державного Ермітажу в Ленінграді.

Але наближалися страшні часи сталініцини. Хвиля жорстоких репресій проти інтелігенції прокотилася по країні. Заарештували та відправили на заслання до

Казахстану старшу сестру Євгенію Спаську. У січні 1934 року за сфабрикованим безглуздим доносом заарештували 30-літнього вченого Івана Спаського. Сталінські опричники з Лубянки, стряпаючи чергову "слідчу справу", відзначилися параноїдальною за розмахом фантазією. Як люб'язно повідомила в одному з листів до авторів публікації донька І.Г.Спаського Лада Іванівна Вуїч, її батька звинуватили у приналежності до фашистської "Руської національної партії", що буцімто діяла в стінах Ермітажу. "Суть "криміналу" полягала у тому, що Іван Георгійович брав участь у переправленні "партії зброї" для української філії цієї організації під виглядом створення тимчасової виставки середньовічної холодної зброї у Харківському Історико-художньому музеї. Доля та наукова кар'єра молодого талановитого вченого була перекреслена одним розчерком пера. Слідство, допити, вирок, безсонні ночі у камері, заслання у далекому Казахстані - все промайнуло, наче дурний сон...

Лиха доля не обминула й улюблене дітище Івана Георгійовича - Ніжинський музей. Репресії проти української інтелігенції охопили цілі кафедри, інститути, науково-дослідні установи... У 1934 р. за наказом наркома освіти УРСР В.Затонського Ніжинський окружний історичний музей було закрито, а його безцінні колекції пограбовано та розпорошено. Мотивація була звичайною для тих часів: зміст музейної експозиції визнали "насиченим націоналістичною та шовіністичною пропагандою".

Звільнився Іван Георгійович Спаський у 1938 р. Тривалий час перебував на раптовими заробітками, бо колишнього "політичного злочинця" на роботу за фахом не брали. З великими труднощами вдалося влаштуватися театральним художником у місті Череповці (ось коли знадобилися навички роботи у студентському театрі). З перших днів війни І.Г.Спаський воював на Північному Фронті, був поранений, нагороджений медалями. Після війни, у 1946 р., повернувся до Ленінграду. З великими перешкодами, завдяки заступництву відомого вченого-сходознавця І.А.Орбелі, тодішнього директора Ермітажу, Іван Георгійович знову влаштувався на роботу до відділу нумізматики.

Молодому вченому все прийшлося починати спочатку. У 1948 р. він успішно захищає кандидатську дисертацію, а вже за "хрущовської відлиги" - докторську. З того часу І.Г.Спаський стає провідним фахівцем в галузі руської монетної системи X-XVII століть. У грудні 1956 р. військовий трибунал переглядає його справу і припиняє її за відсутністю складу злочину. А у 1964 р., у зв'язку з 60-річчям, І.Г.Спаського нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

В цей час Іван Георгійович плідно працює над упорядкуванням каталогу та створенням стаціонарної експозиції з історії російських дореволюційних нагород. З під пера видатного вченого виходить чимало наукових статей та монографій, серед яких особливий інтерес становлять такі, як "Дукачі та дукати України" (за матеріалами, зібраними на Ніжинщині у 1920-х рр.), "Русская монетная система", "К 1000-летию русской монетной чеканки" (остання, написана у співавторстві з М.П.Сотниковою, присвячена монетам часів Київської Русі і, незважаючи на дещо спірне застосування терміну "російська" до монетної системи Києво-Руської доби, є водночас найповнішим дослідженням відомого Ніжинського скарбу давньоруських

срібників початку XI ст., знайденого у 1852 р. на передмісті Ніжина Магерках). Беззмінно, до виходу на пенсію, працював І.Г.Спаський старшим науковим співробітником відділу нумізматики Ермітажу. Його учні й досі продовжують розробляти започатковані дослідником проблеми. А в душі Іван Георгійович так само залишався вірним сином Ніжина, дбайливо збирав та зберігав краєзнавчі матеріали, щедро ділився ними з Ніжинським краєзнавчим музеєм, при нагоді відвідуючи місто свого дитинства та юності.

Але важкі роки випробувань наклали свій відбиток на долю та здоров'я вченого. 4 листопада 1990 року з Петербурга надійшла гірка звістка про передчасну смерть Івана Георгійовича Спаського.

Сьогодні ми пропонуємо до уваги наших читачів два матеріали, що належать перу Івана Георгійовича Спаського. Це історичний нарис про Ніжин та його старожитності, написаний у 1927 році, та чернеткова записка "Ніжинські кам'яниці", що містить опис найдавніших цивільних будівель Ніжина. На жаль, значна частина ніжинських кам'яниць XVIII-XIX ст., що їх згадує І.Г.Спаський, на сьогодні є втраченими. Матеріали уперше друкуються мовою оригіналу за машинописами, що зберігаються в Науковому архіві Ніжинського краєзнавчого музею. Упорядники висловлюють щиру подяку колезі І.Г.Спаського по Ермітажу М.П.Сотниковій за надані фотоматеріали з особистого архіву вченого.

Иван Георгиевич Спасский

НЕЖИН

Окружной город Нежин с населением в 37.345 чел. (в 1926 г.) расположен у пересечения М(осковско)-К(иевско)-В(оронежской) жд. с линией Новобелица – Прилуки, на низких берегах пересохшей речки Остер, заключенной в черте города в узкий канал. На левом берегу лежит старая часть города и нынешний центр его. Здесь находится большинство учреждений. Окружной Исполком, почта, местные отделения банков, новая электростанция, водопровод, табачная фабрика, перерабатывающая в махорку часть местного сырья, типография, редакция газеты “Новое село”, столовая ЦРК, агротехническая и акушерская профшколы, клубы, кинематограф, летний театр, стоящий в глубине Шевченкового сада (зимнего театра в городе нет). Здесь же расположена и огромная рыночная площадь с тюрьмою в центре и густо обставленная со всех сторон церквами, которых здесь на редкость много: только в этом районе их 12, остальные виднеются несколько дальше. От площади берет начало главная улица – Гоголевская. Дальше от центра и ближе к вокзалу находится пивоварный завод и строится новый обозный завод, рассчитанный на выпуск 12 000 ходов в год. Вблизи самого вокзала – маслозавод и недавно построенный засолочный пункт “Червоний жовтень”, ежегодно отправляющий из Нежина сотни вагонов небезизвестных нежинских огурцов. Часть продукции его экспортируется за границу. На правом берегу реки (называемом Новым местом), соединенным с городом четырьмя деревянными мостами, простирается обширное болото, в летнюю пору зарастающее

высоким тростником; за ним белеют колонны ампиричного звання інститута Народного Образования, несколько испорченного поздней перестройкою. Позади него лежить огромный інститутський парк з прудом посередині. Около 800 студентів навчається в інституті, при нем же маєтся науково-дослідницька кафедра історії культури.

В лівому крилі нижнього етажера розміщен місцевий музей ім. Гоголя. В той же часті міста знаходиться мед.профшкола; ближче к Чернігівському виїзду, на Московській вулиці розташована хірургічна лікарня, вблизи от неї краще збудоване в місті «Богоугодне заведення». За виїздом, из-за густих деревьев старого грецького кладбища піднімається висока труба тільки що побудованого цегляно-клинкерного заводу.

С востока и запада, по течению реки, к городу примыкает предместье - на левом берегу Мигалевка и Авдеевка, на правом – Воробьевка и Магерки. Достаточно немного углубиться в любое из них, и глазам предстанут плетни, огороды, хаты под соломенными кровлями. (Здесь почти целиком сохраняется деревенский уклад жизни). Последние хаты Мигалевки стоят на берегу мелководного и зарастающего озера Нежин. В городе много зелени, почти возле каждого дома есть фруктовый сад. От центра к станции протянулся длинный тополевый бульвар; в город можно доставиться на извозчике или на расхлябанном булыжными мостовыми автобусе. На базарной площади есть две гостиницы и неподалеку городская станция железных дорог, где можно взять билеты на любой поезд. Промышленность не имеет значительного веса в экономике города; строительство крупных предприятий началось лишь после Октября. Кустарная промышленность главным образом, бондарное, сапожное, кирпичное и замирающее гончарное производство. В течении года бывает здесь пять ярмарок местного значения.

Местоположение города в цепи старых городищ, протягивающейся по всему течению Остра и случайные находки предметов велико-княжеской эпохи, позволяет предположительно отнести возникновение поселения ко времени Владимира Святого, начавшего город строить по Остру, и придают значение стремлению историков отождествить с современным Нежином летописную Нежатину Ниву, Нежатин или Унежеж. Если один из этих пунктов является древнейшим Нежином, то более достоверные сведения о существовании города все же относятся не далее как к концу XVI-го столетия. В 1625 году Нежин получает от Сигизмунда III грамоту на Магдебургское право, которое затем подтверждается рядом последующих правителей, вплоть до Елизаветы Петровны. В середине и во 2-ой половине XVII века, в эпоху революции 1648 года и борьбы за Украину между Польшей и Россией, Нежин переживает ряд потрясений: в 1648 году в городском замке, лежавшем внутри земляного городского вала, спасаясь от козаков, затворились шляхта и евреи, но не выдержали осады и были уничтожены. В 1659 г. московское войско под предводительством Ромодановского подходит к городу, преследуя сторонников Выговского; в том же году переяславский полковник Цюцюра со своими козаками, при помощи местного населения врывается в город и уничтожает пять хоругвей (отрядов) польских жолнеров. По изгнании с гетьманства Выговского, полковой город Нежин попадает в число пяти украинских городов, куда назначены московские воеводы. В 1663-м году здесь происходила Черная рада выборы гетьмана при участии

не только козаков, но и крестьян; в возникшей драке один из претендентов – Сомко, едва не был убит запорожцами - сторонниками Брюховецкого; козаки Сомка, разочаровавшись в исходе выборов, разгромили свою старшину. В том же году новый гетьман отмечал в универсале бедственное положение Нежина, последовавшее от военных действий. В 1668 г. при попытке Брюховецкого порвать зависимость от Москвы, козаки целое лето держали в осаде замок с затворившимся там воеводой. Осенью опустошенный и погоревший город был окончательно сожжен Ромодановским, пришедшим с войском на помощь осажденным. В следующем году город отстраивается, но еще и в 1672 году нежинцы, по выражению одного документа, “в перфекцию войти не могут”. Несмотря на все эти бедствия, жизнь в городе не прекращалась; вероятно, положение города на стыке трех миров – Польши, Москвы и Степи имело свои преимущества, искупавшие все неудобства. В городе издавна существовало 8 (восемь) ремесленных цехов; к концу столетия здесь усиливается греческая колония. Греческий капитал, эмигрируя с родины, где примитивный строй турецкого государства препятствовал его росту, в своем движении на север оседает в Нежине. Учитывая положение города на большой из Киева на Москву дороге, близость к границам и относительную безопасность, греки избирают Нежин опорным пунктом в своей торговой деятельности, создают здесь богатую общину со своим самоуправлением, судом и церковью, получают ряд льгот от правительства. Их капитал дает Нежину возможность в течении некоторого времени успешно конкурировать с Киевом своими торговыми оборотами. Кроме греков появились в Нежине и немцы, персы, турки, румыны; еврейское население жило обособленно в двух районах города. Воспоминания о прежней роли Нежина живут в некоторых названиях: районы обоих выездов из города по Московской дороге называется Ковалевками; по старой памяти и теперь здесь вытягиваются ряды кузниц, вблизи той же дороги в Новом месте расположены целых 6 фурманских улиц, некогда населенных извозчиками, точно так же как на гончарной жили (и сейчас живут) гончары, а на Бондарской – бочары. В конце (XVII) столетия построено старейшее из Нежинских зданий – Николаевский собор, а в 1721 году Богоявленская замковая церковь. Говорят, что на стене притвора в ней когда-то было изображение коменданта города на коне, окруженного женщинами в козацких шапках: существует легенда о нападении на Нежин шведов в 1709 году, отраженном неустрашимыми нежинскими женщинами нарядившимися для этого случая в мужские костюмы и шапки. Существовала легенда и о “граде Китеже”: согласно ей Нежин-озеро скрыло когда-то в себе целый город при набеге татар.

Свидетельством богатства города в XVIII в. является большое количество каменных домов и около 10 церквей, построенных в этот период. Завоевания конца XVIII на юге и установление крепких границ на западе, лишили Нежин его прежних преимуществ; его значение перешло к другим городам, и он остался лишь уездным городом Черниговского наместничества (с 1782 года). В 1789 году здесь торжественно открылось народное училище, в честь чего три дня палили из пушек; в 1897 и в 1898 году город сильно пострадал от пожаров, должно быть тогда сгорел и замок, “построенный по Вобанову манеру”, передавши свое название церкви; городской вал был уничтожен, следы его остались кое-где в городе.

В XIX ст. город мирно существовал от ярмарки до ярмарки; торговал табаком и солениями; была здесь и табачная фабрика и один медно-литейный завод, изготовлявший, главным образом, оборудование для помещичьих винокурен и колокола для церквей. Мирное существование нарушалось лишь эпидемиями холеры да жестоким погромом в 1881 году. В начале столетия была благоустроена река-спущена в обложенный бревнами канал; на берегу ее в 1820 г. открылась построенная на средства украинских магнатов Безбородок Гимназия Высших наук; с 1821 по 1828 год здесь учился Николай Васильевич Гоголь. Гимназия последовательно преобразовывалась в Лицей, затем в Историко-филологический институт с классической при ней Гимназией; после революции – в педагогический институт Народного образования. Во второй половине столетия мимо города прошла железная дорога.

В эпоху первой революции в Нежине уже существовали революционные организации С-Д, С-Р, Бунда; около 1907 года была здесь подпольная типография, где печатались прокламации на русском и украинском языках. В 1917 году во время отступления в городе пылали водочные заводы и лавки на базаре. В 1918 г. немцы и гетьманцы изо дня в день расстреливали партизан, не дававших им покоя и однажды чуть не захвативших город. В 1919 г. Нежин громили деникинцы, в 1921 г. кружили вокруг города махновцы; в городском сквере стоит памятник на могиле погибших тогда милиционеров. Начиная с 1926 года Нежин усиленно строится: построена электростанция, большой кирпично-клинкерный завод, засолочный пункт, где а горячую пору работает до 1 000 чел., проложен водопровод, строится вазовый завод, построены мосты и т.д.

Осмотр города следует начинать с музея: осмотревши рукописи Гоголя, художественный и исторический отделы, и ознакомившись здесь с планом Нежина XVIII ст., хорошо отправиться на базар, к замковой церкви. Это старый центр города. Около низкой красной стены церкви, неподалеку от которой располагаются со своим ярким товаром гончары, можно найти живописные уголки.

Неподалеку, на возвышении стоит единоглавая Покровская церковь своеобразной барочной архитектуры (1765 г.) В другом конце площади - Николаевский собор XVII в., интересный как архитектурой, так и прекрасным резным иконостасом (барокко). Перед собором, на месте бывшего здесь рынка, разбит сквер с памятником Гоголю. Рядом с собором - характерные кварталы узких тенистых улочек и переулков со старинными греческими домами, двумя греческими церквями нач. и конца XVIII в. Особого внимания в Нежине заслуживает летняя церковь мужского монастыря, построенного Стефаном Яворским (1716 г.) Она имеет резной иконостас нач. XVIII в., чрезвычайно любопытную позднюю роспись стен первой пол. XIX в., где изображен ряд частных лиц – Стефан Яворский, Петр I и Александр I, а так же несколько бытовых стен - венчание, крещение и др., персонажи которых одеты в костюмы нач. XIX века. Роспись делали нежинские мастера Ф. Стефановский, Я. Левенец и Цехновские. В конце Гоголевской ул. там где сейчас ОИК, в XVIII в. находился выезд из города и за ним огромная ярмарочная площадь; на ней теперь бульвар, сады агрошколы и Шевченковский; здесь же электростанция, открытая в XI годовщину Октября. Вторая подобная площадь находится в другом конце города, по ту сторону

реки; говорят, там происходила Черная рада. Несколько дальше - греческое кладбище с интересными надгробиями XVIII в. С кладбища, желая ознакомиться с окраинами, можно пойти по Черниговской и Широко-Магерской улицам. За Магерками, ближе к полю, у берега Остра, находится довольно живописная местность "Круча".

IV) В 48 км. к югу от Нежина у ст. Ичня лежит местечко Ичня, когда-то сотенное местечко Прилуцкого полка, это типичное поселение для южной части округа, более родственное Полтавщине, чем Чениговщине. Уже в ХУІІІ в. славилась она своими гончарными изделиями, и сейчас там работает несколько хороших мастеров, делающих отличную глиняную посуду (миски, барила, оленей, петухов).

Проезд по железной дороге не очень удобен, так как нужно делать пересадку в Бахмаче. В нескольких километрах от Ични находится... бывшее имение Тарновских – "Качановка" с прекрасным домом, парком, прудами, руинами и т.п. В свое время здесь проживали художники, поэты, музыканты. Есть дуб Тараса Шевченко, беседка Глинки и т.п.

В 13 км. к северо-западу от Нежина и в 3 км. от села Плоского находится в лесу древнее славянское городище, довольно хорошо сохранившееся. В его высоких валах роют норы барсуки и лисицы. В 1918 году здесь был штаб партизанского отряда Крапивянского, действовавшего против немцев. Неподалеку лесные хутора, где можно достать пищу и заночевать.

1927 год.

НЕЖИНСКИЕ КАМЕНИЦЫ

Находятся по большей части в центральной части города, поблизости от базарной площади, отдельная группа – за рекой в "Новом месте" (старое название заречной части города) отдельные старинные каменные сооружения разбросаны по всему городу.

По типу – лавки, торговые помещения и одновременно склады, жилые дома, административные здания. Имеются отдельные комплексы, в особенности вблизи Греческой улицы.

Здания по большей части с подвалами, железными решетками в окнах и железными ставнями, железными дверями. У многих зданий эти непременные принадлежности уже утрачены. Где сохранилась старая основа кровель, характерна большая крутизна их, что вероятно стоит в связи с расчетом на покрытие гонтом и соответствующим устройством перекрытия. Для жилых домов характерен декор фасадов с как бы подвешенными наличниками к фризу, охватывающему все здание над окнами. Таков был декор "Черновского дома" (угол Лицейской и Судейской ул.), сохранившийся только в дворовой части и стесанный на уличной.

1. Московская улица. Двухэтажный дом уездного училища, учрежденного в 1780-х гг. со стороны двора сохранился портик. Часть здания (с южной стороны) пристроена в 19 в.
2. Неподалеку на ул. Фрунзе (бывш. Спасская) около Спасской церкви во дворе детского сада Родионовых небольшая каменичка типа коморы, с подвалом, в плане, кажется, квадратная.

3. На углу Преображенской и Фурманской – двухэтажная, в плане квадратная каменица, одна из лучших в городе, видимо типа жилье-склад: жилье вверху, внизу – склад. Занята под жилье. Когда-то в ней была полицейская часть. Окна, кажется растесаны, испорчены. На углах пилястры, выступающий по фасаду портик.
4. В конце Московской улицы, за площадью старое “Греческое подворье” (примыкающее к кладбищу). Вероятно сооружение самого начала 19 в.
5. Коммунальная ул. (бывш. Графская). На той же стороне, что институт, в конце улицы во дворе усадьбы Гржимайло, длинная одноэтажная каменица, кажется перекрыта коробовым сводом, с подвалами. Кажется, сохранился декор фасадов.
6. Около Греческой церкви: дом казначейства, большой двухэтажный, с прямой лестницей, ведущей (без маршей) на второй этаж. Теперь контора Райсоюза – 18 век.
7. Рядом на улицу выходящие два дома – одно бывшее помещение церковной сторожки, решетки в окнах с железными ставнями;
8. Второй – на углу Греческой и Гоголевской ул., в плане – глаголем.
9. В ограде Греческой церкви – склады.
10. Судейская ул. Поблизости от Греческого училища – бывший церковный дом, в плане покоем. Видимо, конец 18 в. Сохранил решетки и мощные железные ставни; через переулок от него сильно перестроенное явно старинное здание с растесанными окнами, одноэтажное, с подвалами.
11. Ближе к базару – здание Александровского греческого училища, начала 19 в. Построено на покато́м к реке месте, со стороны Гребенковской (теперь Боруховой) ул. выглядит двухэтажным. В плане – глаголь, воротная арка прорезывала здание с Судейской улицы. Над воротами очень долго сохранялась вывеска с греческой надписью “Гелленики ту Александру схоле”, когда пришел за ней – сторож на днях порубил.
12. Во дворе Троицкой церкви каменица типа склада-коморы, квадратная. В железной ограде кузнечной работы надпись о сооружении.
13. Угол Лицейской и Судейской – дом Чернова. Комфортабельный дом прекрасной планировки, с большим, светлым залом, просторным портиком, в котором красиво расположена дубовая лестница, внутри портика в закругленных углах полукруглые ниши для статуй, окна отделаны дубом внутри, и двери тоже. Декор выше упомянут. При приспособлении под жилье были разломаны сохранявшиеся в перепутанном виде, но отличные изразцовые печи (что удалось собрать – в музее). С юга пристройка, тоже 18 в. В ее стене внутри ход на чердак. Уровень полов выше ступеньки. Среди комнат жилого типа – одно помещение с кирпичным полом, кольцами и крюками в стенах. В этой части нижний этаж жилого типа, а основной – складского, с решетками в окнах и железными ставнями. Говорили, что в нижнем этаже пристройки некогда размещалась ткацкая мастерская. Легенда: водятся черти, после того, как настоятель монастыря Виктор Черняев проклял место, т.к. владелец обещал подарить дом монастырю, но потом раздумал. (О Викторе – см. А.Ф.Хойнацкий. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. Нежин. 1906.) Перед революцией

здание занимала казарма 44 артил. бригады, раньше же, говорят, была почта и почтовый двор. Когда-то принадлежал греку Кромиде. Упомянется в записках путешественников. (См. М.Н.Бережков. Письма московских путешественников о Нежине нач. 19 в.)

14. По Судейской ул. второй дом от угла ул. Стефана Яворского в три окна. Стоит на мощном фундаменте старинной каменицы на глубоком подвальном помещении из двух покоев. Ход в погреб перестроен, заложены окна. Каменица разобрана в 80-х гг. В этом же дворе в 1923-1924 г. был обнаружен фундамент старинного здания, сложенный из кирпича литовского типа (одна сторона выпуклая, с продольными и косыми следами пальцев, и масса зеленополивных и неполивных изразцов; тянет к 17 веку.
16. Далее за ул. Стефана Яворского, в школьном дворе маленькая каменица жилого типа, рядом с нею длинная, сильно перестроенная (бывший “Дом трудолюбия”). На другой стороне улицы пекарня, устроенная в старинном кирпичном доме.
19. Против Окружного суда (здание начала 19 в., перестроено, его прорезывали три проема через весь дом). Во дворе дома доктора Самойловича старая каменица на 2 комнаты.
20. По ту же сторону, что Суд, следующая усадьба – по-видимому, старинное здание костела, с круглой абсидой, перестроено в двухэтажное. Рядом каменный жилой дом, видимо перестроенный из старого.
21. На Стефано-Яворской ул. каменица во дворе монастыря, 18 в. Лавки, ограда – 19 в., рядом с монастырем длинная каменица (усадьба Глезера), окна сильно растесаны, здание старое.
23. На Земской улице дом двухэтажный Шаулы, носовского пана, перекрытие на сводах, верхний этаж вероятно сильно перестроен.
24. По той же стороне дом Величковского – на подвале разобранной каменицы. Рассказывали, что при разборке были обнаружены замурованные два скелета.
25. Против – большой двухэтажный дом. Под опавшей штукатуркой видно, что к старой каменице приложена новая кладка.
26. Гоголевская ул. Большой двухэтажный дом женской гимназии, – перестроен из здания 18 в., достроен. Напротив аптека – перестроенная каменица. На месте Гоголевского сада когда - то находилось длинное здание с галереей – кофейня. Есть на плане города в музее, о ней – у Бережкова.
29. На Богословском переулке (параллельно Земской) небольшая каменица низенькая. Возможно – и церковный дом, близко не видел. В ограде собора – отличной архитектуры брама на Гоголевскую улицу. Лавки все перестроены, раньше были с крытыми галереями, в годы моего детства сохранялись со стороны базара. На церковном дворе было несколько очень интересных дверей из лавок - обшитые толстым железом с выбитым на нем орнаментом – месяцы, звезды.
32. Дом 18 в. Городская управа (старая, к ней пристроена новая, с пожарной. Бывший магистрат. В музее есть фото до перестройки (в серии видов Нежина). Неподалеку – дом Горячкиных, вероятно нач. 19 в. Близ Успенской церкви – старое здание почты – вероятно 18 в. Каменная ограда со стороны Думского

переулка. Церковний дом на Думском – перестроєнна каменіца.

34. Нічого не мог узнать о доме Кушакевичей – рядом два двухэтажных здания.

На Глебовской – дом Глебова, дерев'яний. Дерев'яний дом Чернова неподалеку с превосходными кафельными печами. На “Горбу” – дом Григора, каменіца двухэтажная.

На Миллионной, каменіца в самом начале улицы, справа (Дом Медведева). Дальше, во дворе черновской усадьбы одноэтажная каменіца удлиненой формы.

Двухэтажный дом против женского монастыря – была женская монастырская школа-пансион. Закрыта в 1871 г. и занята под госпиталь (Русско-турецкая война).

На Гребенковской улице недалеко от базара двухэтажный дом в глубине двора – 18 в.

В музее была калька плана города, на которую наносились старые каменіцы. В одном доме на Васильевской была кафельная печь, на одном изразце нарисована типичная каменіца!

(НКМ ВФИ №1342, Переписка И.Г. Спасского)

Микола Котляр (Київ)

ТРИДЦЯТЬ РОКІВ РАЗОМ З УЧИТЕЛЕМ

Вже майже півстоліття він дивиться на мене з фото на моєму письмовому столі: молодий, чубатий, усміхнений, яким я ніколи його не бачив, і не побачу вже більше ніколи. А посмішка та сама – ледве помітна і задумлива, такою вона була, коли Іван Георгійович відзивався на слова і відповіді колег та учнів... Хтось з видатних мислителів минулого, здається, Генрі Адамс, мовив: “Вплив учителя є вічним”. Ну, мовить хтось, що у цих слова особливого? Не скажіть. До вчителів ставляться по-різному, найчастіше саме так, як вони на те заслуговують. Серед нас, учнів І.Г.Спаського, ставлення до нього було не те що просто шанобливе, але, не посоромлюсь сказати, благоговійне. І величезний його вплив, особистості і вченого, всі ми відчували тоді і, – я переконаний, і нині.

При першому знайомстві він не справляв враження видатного вченого, мислителя, найбільшого у світі спеціаліста у своїй галузі науки. Він був скромним у житті, але впевненим у собі, своїх працях. До речі, Іван Георгійович не терпів високих епітетів на свою адресу. Якось, прочитавши у моїй статті слово “видатний” стосовно нього, він навіть розгнівався і закликав мене бути скромнішим... Вже після його кончини я написав, для видання в Стокгольмі, книжку про давньоруські монетні гривні (це було останнє наукове доручення, що його мені дав Іван Георгійович) і присвятив її “Великому російському нумізматові І.Г.Спаському”, зробивши це не без остраху та ніяковості: наче він міг, як і раніше, присадити мене.

Це був мужчина середнього зросту, худорлявий, добре збудований, спритний у руках – і досить сильний для його конституції та віку. Обличчя було просте, слов'янське – такі бувають у майстрів найвищої кваліфікації. Але воно дивовижним

чином преображалось, коли він починав говорити або просто слухати вас: вражали рух думки, різноманітні емоції (в залежності від того, що ви таке придумали або написали) освітлювали його обличчя, що виражало живий і щирий інтерес до співбесідника, ким би він не був. Головним мірилом для Івана Георгійовича було ставлення людини до науки – і, певна річ, її здібності і безкорисне прагнення працювати в ній.

Та повернись до питання про вічний і постійний вплив учителя. Всі роки, що їх доля щасливо дозволила мені провести біля Івана Георгійовича, він був найвищим авторитетом і суддею у всіх моїх наукових справах. Та хіба лише в моїх? Я носив йому рукописи своїх статей і книжок і тоді, коли був ще дуже зеленим науковим працівником, і тоді, коли став доктором наук і давно вже мав власних учнів. Поза сумнівом, він був для всіх нас – своїх офіційних і неофіційних учнів – ще й совістю, мірилом порядності у житті й науці вченим, котрий був просто нездатним піти на компроміс у справах науки (втім, питання про компроміси у житті й діяльності Вчителя просто не могло виникнути, це і так було усім ясно).

І нині я продовжую вимірювати свої вчинки і твори по ньому: як би вчитель поставився до них? Він з огидою зневажав і відкидав кон'юнктурщину, якою була засмічена історична наука 50–80-х років, – але ж такого сміття у ній тепер стало незмірне більше! Все своє життя я намагався слідувати таким його словам, але коли зараз оглядаюсь на десятки своїх книжок і сотні статей, не можу із щирим серцем твердити, що повністю виконав заповіт мого Вчителя. І прагну прищепити цю святу істину вже своїм учням і колегам.

Спливло більше сорока років з того знаменного для мене дня, коли я переступив священний поріг Ермітажу й зустрівся з Іваном Георгійовичем. То була середина жовтня 1960 р. Він призначив мені побачення у близькому до парадного входу до музею Великому Фельдмаршальському залі, розуміючи, що новачку буде зовсім не просто знайти не такі вже й примітні двері Відділу нумізматики на третьому поверсі Зимового палацу. Утім, це була вже друга наша зустріч. Перша відбулася навесні того року в Києві, коли я випадково дізнався, що в малому конференц-залі Академії наук України виступить лєнінградський учений Спаський і розповідь про нумізматику України. Людей зібралось небагато; але ті, хто прийшли, з цікавістю вислухали його розповідь і подивились діапозитиви (серед них були і дукачі). якими вона супроводжувалась. Мене Іван Георгійович просто вразив простотою, доступністю і яскравістю викладу, – всім тим, що звичайно буває властиво справжньому вченому, котрий уміє дохідливо розповідати про найскладніші речі. І захопив своєю справою.

Після лекції я підійшов до Івана Георгійовича і несміливо спитав, чи не міг би я займатися нумізматиною під його керівництвом. Він привітно поставився до мене, вислухав звичайну у подібних випадках історію про хлопчаче захоплення колекціонуванням монет та ін. І запропонував написати йому влітку: можливо, у нього з'явиться місце в аспірантурі й він подбає про те, щоб мене допустили до іспитів. Так от я знову зустрівся з ним у Великому Фельдмаршальському залі, приїхавши складати іспити. Склавав я їх на четвірки, можливо, далось взнаки хвилювання і сама обстановка величезного кабінету заступника директора Ермітажу по науці професора В.Ф.Лєвінсона-Лєссінга (де відбувались іспити) вражала, палацові

меблі, гобелени на стінах та ін. Мені, спасибі, запропонували місце в заочній аспірантурі. Прощаючись зі мною у листопаді 1960 р., директор Ермітажу професор Михайло Іларіонович Артамонов пообіцяв через рік перевести мене до стаціонарної аспірантури - і дотримав слова, як я розумію, не без турботи Івана Георгійовича.

Влітку наступного, 1961 р. я узяв належну мені як аспірантові-заочнику, додаткову відпустку і приїхав до Ленінграда. І провів цей місяць разом з Іваном Георгійовичем у фондах, розбираючи монети різних колекцій, що не встигли ще потрапити до основного зібрання Відділу. То була школа – найкраща з усіх можливих. Тоді я здобув навички праці з матеріалом, уявлення про основні монети обігу на Україні в середньовіччі, вислухав імпрізовані (для єдиного слухача!) лекції про грошовий обіг на території України доби феодалізму і про багато іншого. Все це й визначило мою долю в нумізматиці.

Сам Іван Георгійович був великим трудівником – на відміну від більшості наукових працівників (і не лише нумізматів чи археологів), котрі з перебігом часу, а ще й, здобувши наукові ступені, доручають “чорнову” працю молодшому персоналові. Для Івана Георгійовича чорної роботі не існувало. Він, вчений із світовим ім’ям, визнаний авторитет і вчитель, глава єдиної в Радянському союзі наукової школи, нарешті, доктор наук, щоденно працював з монетним матеріалом; зважував, описував, складав каталоги тощо. І тільки після втомливого і довгого робочого дня, повернувшись додому, брався за власну науку.

Пригадую, Іван Георгійович не раз говорив мені, що для нього не існує більшого задоволення, ніж, прийшовши з роботи, засісти за свої папери, книжки і старовинну друкарську машинку “ундервуд”. Каюсь, за молодістю років я тоді не усвідомив посправжньому цих слів, – адже він дуже втомлювався у Відділі нумізматики, йому б просто відпочити, повернувшись з Ермітажу, а він... І лише через кілька років почав відчувати щось подібне: радість спілкування з матеріалом, джерелами матеріальними (серед них скарбами і монетами) і писемними.

Досі переконаний у тому, що науці навчити не можна, так само, як неможливо зробити людину вченим. У моїй практиці нічого подібного не траплялось, хіба що щастило часом посприяти здібній і працелюбній людині посправжньому зайнятись дослідженнями. Маю хіба що кілька удач, не більше. Це ж саме я неодноразово чував від своїх друзів і колег, людей з високими вченими ступенями і академічними званнями, від лідерів наукових шкіл...

А от Іван Георгійович якимось незбагненим чином міг навчити, принаймні відкрити і розвинути в учневі дослідницьку жилку. У всякому разі, своїми, хай, мабуть, скромними здобутками у кількох галузях історії я (і ще кілька інших вчених) повністю зобов’язаний йому. Як він це робив? Найрізноманітнішими методами і способами. Іван Георгійович був тонким психологом, майстерно враховував особливості характеру, психології й емоційного складу учня. До одних можна було застосувати більш жорстокі методи навчання й виховання, з іншими вони б не принесли успіху.

Пригадую, як я з душевним хвилюванням приніс йому свою першу статтю. Іван Георгійович прочитав ці кілька сторінок, потім узяв гостро заточений олівець і квадратними дужками позначив усі зайві слова, так відсотків сорок, і, дивовижна річ,

стаття неспізнано змінилась, зробилась неспізнано смішною, стрункішою, стало зрозуміло, що хотів висловити у ній недосвідчений автор. Та зовсім не завжди все відбувалось так спокійно й ідилічно. У справі мого виховання одним з головних інструментів Учителя були іронія і прагнення чітко показати неспроможність деяких моїх міркувань. На берегах машинопису у великій кількості виникали зауваження; іронічні, часом саркастичні, гнівні й навіть образливі, – це якщо б я був здатний ображатись на Івана Георгійовича. До того ж я був переконаний у його абсолютній об'єктивності й справедливості, добром у бажанні допомогти мені виховати з мене справжнього дослідника.

Іван Георгійович з безпечністю й щедрістю Моцарта розсипав свої ідеї й думки, і не лише перед своїми учнями, а й перед будь-яким колегою, в якому він бачив зацікавленого слухача і читача. І цим багато хто користувався, безсоромно видаючи придумане ним за своє, – маю на увазі винайдений ним метод розбирання монет за штемпелями, – і не досягаючи жодною мірою при цьому наукових результатів, що хоч би віддалено нагадували досягнення Івана Георгійовича.

Коли я писав свою другу дисертацію, як і раніше, показував йому всі розділи й параграфи, а він повертав їх мені пописаними своїм убористим почерком, – і як же багато важливих думок містили його помітки! І як багато ставили вони переді мною проблем не лише наукового, а й морально-етичного плану! Неминуче багато з написаного Іваном Георгійовичем на берегах рукопису і на доданих до тексту аркушиках вплинуло на мою працю, хоча я й прагнув бути максимально чесним перед Вчителем і перед самим собою.

А він вчив чесному й вищюю мірою серйозному ставленню до справи. Насамперед, до джерела, яке він ставив понад усе. Повазі до праці попередників, до наукової літератури – та хіба можливо розповісти про все це на небагатьох сторінках спогадів?! Спливло кілька років після захисту докторської дисертації, і я поступово почав переходити до іншої галузі історичної науки-історії Давньої Русі. Втім, нумізматикою, історією грошового обігу середньовіччя продовжував займатись і далі. І, так само, як в молодості, я показував свої праці Іванові Георгійовичу – і, як колись, одержував від нього безліч порад і зауважень, що зробили б честь будь-якому авторитетному спеціалістові з давньоруської історії. Тому що він був істориком у справжньому й найвищому розумінні цього слова, володів воістину безмежними знаннями, йому була приступна будь-яка область медієвістики.

Немає потреби доводити очевидну істину: він був дійсно великим вченим, з яким, переконаний, у галузі нумізматики, історії грошового обігу середньовіччя і нового часу не міг би зрівнятися ніхто у світі – ні в ХІХ столітті, ні в ХХ-му. Його внесок до світової й вітчизняної науки є загальновідомим.

Нагадаю про вивчення Іваном Георгійовичем монет і грошового обігу Росії ХVІ-ХVІІ століть, коли величезна маса монетних типів і варіантів була систематизована, хронологізована і розставлена у послідовності карбувань – при тому одним із головних засобів була винайдена ним методика розбирання монет за штемпелями.

На жаль, не досить оцінений внесок Івана Георгійовича до вивчення давньоруських златників і срібляників, незважаючи на те, що ним (за допомогою М.П.Сотникової) створений корпус цих монет, що втілює його думки та ідеї, написані

статті, в яких оригінальне витлумачені причини появи перших давньоруських монет, техніка їхнього виробництва, роль в суспільно-політичному житті й обігу Східної Європи. Настає, здається, час, ґрунтуючись на методиці, результатах та ідеях Івана Георгійовича продовжити вивчення давньоруських монет. Та для цього необхідний дослідник великого таланту і можливостей. Поки що я такого, на жаль, не бачу.

Уродженець Ніжина, Іван Георгійович все життя пам'ятав про свою Україну і зворушливо любив її. Він чимало уваги приділив українським сюжетам. Необхідно згадати його праці про “золоті” царя Олексія Михайловича нагороди для гетьмана Хмельницького та його війська після укладення Березневих статей 1654 р. Всесвітню відомість здобули його праці про “ефимки”, клеймовані царськими штемпелями західноєвропейські таляри, покликані об'єднати грошові ринки України й Росії.

Особливе місце в його творчості багато років посідали дукачі – жіночі прикраси, виготовлені з великих монет (або такі, що імітували їх), які носили на Україні аж до 30-х років минулого століття. Познайомившись з рукописом книжки Івана Георгійовича про дукачі, видавництво Академії наук УРСР запропонувало видати її і здійснило свій намір 1970 р. (“Дукати і дукачі України”. Київ. “Наукова думка”). Видання здійснили на максимально можливому для тих років Художньому й поліграфічному рівнях (хочеться згадати добрим словом ентузіаста і майстра своєї справи, Художнього редактора С.П.Квітку). Воно викликало величезний інтерес і схвалення істориків, етнографів і численних любителів старовини. Приємно згадати, що і я сприяв цьому виданню.

Одним із віддзеркалень величезного внеску Івана Георгійовича до науки може служити надзвичайно шанобливе ставлення до нього численних зарубіжних колег, котрі приїздили до Ермітажу. Дехто з них, а то був цвіт світової нумізматики, намагались пояснити співробітникам Відділу нумізматики, яке щастя і користь працювати разом з таким вченим. Не можна сказати, що більшість працюючих у відділі цього не розуміла, у всякому разі, всі йшли до Івана Георгійовича зі своїми темами і проблемами, всі одержували корисні поради, всім він щедро (сам не розуміючи, мабуть, “своєї щедрості”) віддавав свої знання і досвід, підкидав ідеї... І, разом із тим, дехто якимось буденно ставився до нього, звикнувшись із тим, що в Ермітажі працює вчений найвищого світового рівня.

Формально його учнями були лише кілька співробітників Відділу нумізматики, але фактично всі ті, хто хотів і намагався займатись наукою у Відділі, ставали його вихованцями. Якимось в одному високому міжнародному зібранні, у відповідь на елеїні слова одного з радянських колег про існування начебто кількох наукових нумізматичних шкіл у нашій країні, я різко кинув: “Ні, у нас існує лише одна школа – школа І.Г.Спаського”. Ці слова були зустрінуті схвально. Продовжую так думати і по цей день.

Утім, наукові заслуги Івана Георгійовича заслуговують на особливий розгляд, на неспішне і ґрунтовне вивчення, написання серйозної праці про нього як вченого. Хочу ж згадати його на роботі і в побуті, в домашніх умовах і в гостях у моєму домі.

На роботі у Відділі нумізматики він з'являвся чи не раніше від усіх. Хіба що зобов'язаний відчиняти Відділ черговий міг часом випередити його. Так було завжди - і тоді, коли він, перебуваючи вже в солідному віці і високому науковому званні

доктора наук, міг користуватися привілеями стосовно додержання трудової дисципліни. Іван Георгійович навіть рідко брав так звані бібліотечні дні, справедливо вважаючи, що найкраща бібліотека з нумізматики стоїть саме тут, у Відділі. Увесь свій робочий час він проводив у невпинній праці, відволікався хіба що для наукових бесід з учнями (та й то ненадовго) і якихось невідкладних паперових справ (довгий час він був головним охоронцем найбільшої у світі монетної колекції Відділу). Під час обідньої перерви він на десять-п'ятнадцять хвилин виходив до загальної кімнати, випивав чашку чаю з принесеним із дому бутербродом чи булочкою і повертався до себе.

Варто сказати, що чаювання у Відділі займали незмірно більше часу, ніж той, який відводив для себе Учитель. То був милий клуб, в якому обговорювались різні справи, бувало, й виробничі. Багато хто засиджувався годинами. Але Іван Георгійович нікому й ніколи не робив зауважень – він виховував співробітників своїм прикладом, навіть не задумуючись над цим. Не знаю, як кому, а мені завжди було незручно, коли він заставляв мене за жвавою бесідою зі склянкою чаю в руках... Хоча аспірантові, а потім науковцю, котрий протягом багатьох років приїздив з Києва у наукові відрядження, здавалось би, дозволялось трохи більше, ніж «своїм» співробітникам.

Тоді Іван Георгійович мешкав у двох кімнатах комунальної квартири у будинку Ермітажного театру. Там жила також співробітниця Ермітажу, відомий мистецтвознавець-античник О.І.Вошініна. У цьому будинку, тільки в іншій його частині, мешкав і я, в аспірантському гуртожитку музею, місце в якому добув для мене Вчитель. Квартира Івана Георгійовича і його дружини Лідії Георгіївни була облаштована дуже скромно, здебільшого випадковими старими меблями, але виглядала затишно. Затишок забезпечувала особлива атмосфера, створювана господарями, і безліч книжок... Утім, частим гостем Учителя я зробився далеко не відразу, і не на цій, а на двох інших, що послідовно змінювали одна одну, квартирах.

Іван Георгійович і Лідія Георгіївна були щирими і гостинними. Вони любили людей, а до учнів ставились особливо по-дружньому, годували їх, чим Господь послав, жваво цікавились їхніми справами. Спочатку бентежачись, а з часом усе частіше, я відвідував їхній гостинний дім, в якому панувала щира простота, невимушеність інтелігентної бесіди, з'являлись все нові й нові книжки, головним чином, з мистецтва і літератури. Подружжя купувало силу книжок, їх постачала також донька – Лада Іванівна, в ту пору науковий співробітник музею О.С.Пушкіна в Москві.

Звичайно ми з дружиною Мариною (це коли ми приїздили вже з Києва, і це продовжувалось більше чверть століття) приходили до квартири Спаських, під вечір, а то й пізніше. Що б там не було, ми прагнули приїхати в середині червня, на білі ночі, невтомно бродити вулицями і набережними, бувати в музеях, на концертах і на спектаклях, яких тоді (так само, як і зараз) бувало в Ленінграді багато. Не раз ми дзвонили Іванові Георгійовичу, вийшовши з театру чи концерту, десь після 23 годин, і чули у відповідь: “Приходьте, будемо вечеряти!”

Вечеряли в їхньому домі звичайно пізно. Іван Георгійович засиджувався за своїм столом далеко за північ, але не пізніше десятої ранку він незмінно з'являвся в Ермітажі. У нього була жартівлива теорія: науковим працівникам корисно їсти на ніч

– мовляв, кров відливає від голови до шлунку, голова відпочиває, а, це приносить добрий сон... У всякому разі, нам доводилось вечеряти в домі Спаських пізніми вечорами, а то й уночі. Пригадую великий круглий стіл, навколо якого ми всі сиділи... Він живий і нині, стоїть у останній прижиттєвій квартирі Івана Георгійовича в Саперному провулку, недалеко від Московського вокзалу. І тепер, коли ми буваємо у Лади Іванівни, все той же круглий стіл збирає нас навколо себе.

Іван Георгійович і Лідія Георгіївна були невибагливі до їжі, любили прості харчі. Іван Георгійович часом був не проти того, щоб випити чарку горілки, але посправжньому любив добре червоне сухе вино. Його улюбленим сортом було грузинське “Мукузані”, по-старому № 4. Прямуючи до нього в гості, я на всякий випадок запасав таку пляшку. І тепер, коли бачу в крамниці це вино, мені робиться дуже і дуже сумно...

Пам’ятаю, як ми часто милувались коротким заходом сонця у білі ночі з величезних вікон їхньої квартири на Дворцовій набережній, неповторною грою світла й тіні, феєричними хмарами над Петропавлівською фортецею, яких більше я ніколи і ніде не бачив у світі, а потім усі разом йшли гуляти по Дворцовій, а далі по Англійській та інших набережних і площах. Повертались під ранок, коли вже яскраво світило сонце, і тільки розведені мости змушували чекати можливості перейти Неву (коли їх знову зведуть) і рушити додому, на Крестовський острів тоді, коли більшість громадян вже відправлялась на роботу.

Іван Георгійович був чудовим оповідачем, треба було тільки попросити його щось таке розповісти. Він любив згадувати дитинство у Ніжині, саме це чудове, по цю пору маленьке, затишне і красиве містечко, свого батька, високоосвіченого священника і законовчителя в Гімназії, маму, опору дому, велику майстриню варити варення і особливу пастилу з яблук. Розповідав він і про чернігівське село Вертіївку, в якому ще у роки його дитинства і юності працювали майстри-золотарі, котрі виготовляли дукачі, а дівчата й жінки із задоволенням їх носили. У нас у домі зберігається подарований Іваном Георгійовичем моїй дружині дукач і кілька ниток коралів, що, як він любив казати, у Ніжині називали “добре намисто”.

Він багато разів бував у мене в Києві, сам один і з Лідією Георгіївною. Від нас він здійснював свої далекі та близькі подорожі, все більше на Чернігівщину. Одного разу він проплив на малесенькому пароплаві річкою Десною з Києва до Чернігова, всю ніч просидів на палубі і слухав, за його виразом, “грім співів солов’їв”. Той пароплавчик незабаром по тому замінили бездушні “ракети”, а тепер рух пасажирських суден Десною зовсім припинився: мілко, небезпечно для навігації й, найперша річ, – фінансово не вигідно.

Іван Георгійович подружився з моїм батьком Федором Васильовичем, його однолітком, людиною діяльною і активною. Батько був директором приміського радгоспу і охоче возив Івана Георгійовича показувати господарство, влаштовував рибалку з юшкою, інші сільські радощі. Вчителеві все це дуже подобалось, він брав участь у всіх починаннях такого роду. Іван Георгійович докладно й емоційно розповідав батькові про роки, проведені в таборі і на засланні, а це з його боку був знак особливого довір’я. І тато це оцінив.

Кілька разів ми їздили до Ніжина, його рідного міста. Оглянули старовинний

будинок Лицею князя Безбородька, в якому ще до революції розмістився Історико-філологічний Інститут, один з кращих учбових закладів Російської імперії гуманітарного профілю. Цей Інститут, зведений до статусу педагогічного, закінчив й Іван Георгійович. Підходили до його будинку, в якому розмістилась якась установа, мало не дитячий садочок. Звісна річ, відвідали Ніжинський краєзнавчий музей, в якому був куточок почесного громадянина міста Ніжина І.Г.Спаського: книжки, якісь речі та ін. Іван Георгійович знімаків, особливо його збентежив теплий прийом у музеї.

Великою радістю і честю для мене був приїзд Івана Георгійовича до Києва на захист моєї докторської дисертації на початку грудня 1972 р. Тоді над Києвом і околицями висіли густі тумани, і ми непокоїлись, – раптом літак з Ленінграда не зможе приземлитись. Але саме у день його приїзду туман раптом піднявся, визирнуло сонечко, і ми з радістю зустріли Івана Георгійовича в аеропорту в Борисполі. У процедурі захисту він не взяв участі, сидів, слухав і усміхався, коли справа йшла до завершення. Того року ВАК категорично заборонив післязахисні банкетні зібрання гостей влаштувати в моїй маленькій квартирі, в кілька прийомів. Іван Георгійович був веселий, після першого прийому сидів на кухні, де ми з Мариною Володимирівною мили посуд, і жартував, що ось йому, людині нетверезій, ніяк не можна довірити витирати тарілки, бо неодмінно поб'є...

Мені пощастило побувати на двох його ювілеях: 70-літньому, що урочисто відзначався в Ермітажному театрі, і 80-річному, що пройшов більш камерно. 1973 року зібрались друзі, учні, колеги, було безліч адрес і вітань. У Театрі влаштували наукову сесію, на якій було прочитано кілька доповідей. Свою, на тему: “Українські сюжети у творчості І.Г.Спаського”, я чомусь не опублікував, про що страшенно жалкую. Та й текст загубився в моєму архіві.

...Івана Георгійовича немає з нами вже майже п'ятнадцять років. Та, як і раніше, він залишається серед нас. І це не просто фраза. Про нього постійно згадують його учні, друзі, колеги, співробітники Відділу нумізматики Ермітажу, в його працях шукають – і знаходять! – відповіді на різні важкі й актуальні питання. Все це засвідчила урочиста конференція на честь 100-річчя І.Г.Спаського, проведена 11-12 березня 2004 р., як і колись, в Ермітажному театрі. Я пишаюсь тим, що був серед доповідачів.

Отже, він живе з нами і серед нас. На моєму столі постійно лежить його книжка “Русская монетная система”, своєрідна біблія вітчизняної нумізматики. Ну, як тут не пригадати розхожого виразу “світло погаслої зірки”? Пробуючи оцінювати спадщину Вчителя, його реальну присутність серед нас, все ж таки хочеться вдатися до цієї вдивовижу точної метафори, – хай навіть Іван Георгійович і не любив гучних слів!

Дмитро Гордієнко (Київ)

М.В.ЛЕВЧЕНКО: СПАДЩИНА ТА ДОСВІД УЧЕНОГО В СЕНСІ ВІДРОДЖЕННЯ ВІЗАНТИНІСТИКИ В УКРАЇНІ

Ювілейні віхи в 2005 р.: 115 років від дня народження;
90 років із часу закінчення Ніжинського історико-філологічного
інституту; 50 років із дня смерті

Уже понад два століття в науковому світі існує візантиністика як окрема галузь науки. В цілому ряді держав існують різноманітні центри та інститути з історії Візантії, виходять візантинознавчі часописи.

Говорити про сучасну українську школу візантиністики на сьогодні не доводиться, хоча у вітчизняній медієвістиці з'явилися серйозні студії з цього напрямку науки, передусім – мистецтвознавчі, оскільки киево-руське мистецтво було кривно пов'язаним із візантійським [1]. Однак, із входженням України до світової спільноти постає питання і про створення національних наукових шкіл зі світової історії і, зокрема, історії Візантії, з історією якої тісно пов'язана історія України. Адже давньоукраїнська держава – Русь – входила до Візантійської співдружності націй (за визначенням Д.Оболенського), відтак Україна належить до держав із “візантійською спадщиною”.

Підвалини візантиністики в Україні були закладені ще в дожовтневі часи. З Україною пов'язана діяльність визначних візантиністів: Ю.Кулаковського (Київський університет Св.Володимира), акад. Ф.І.Успенського (Новоросійський університет), еп. Порфирія (Успенського) (Київська Духовна академія), а також Митрофана Васильовича Левченка, 115 років від дня народження і 50 років зі смерті якого і виповнюється цього року.

М.В.Левченко не працював у жодному українському навчальному закладі; його наукова діяльність пов'язана переважно з Ленінградом. Але вже саме прізвище вченого засвідчує його українські корені. Мабуть, не випадково майбутній глава радянської візантиністики був вихованцем чи не найбільш українського вузу – Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька (далі – НІФІ), де видатними професорами, відомими вченими: М.М.Бережковим, І.Г.Турцевичем, І.І.Івановим, В.І.Петром, Ф.В.Режабеком, І.І.Семеновим, Г.А.Максимовичем та іншими, окрім широких знань і зацікавленості в різних галузях історичної науки, починаючи від археології і закінчуючи сучасністю, М.В.Левченку була прищеплена любов до науково-дослідної роботи взагалі та історії Візантії зокрема.

М.В.Левченку доля судила стати основоположником російської радянської візантиністики. Його досвід як організатора нової наукової галузі і навчальної програми є, безумовно, цінним для української науки, а відтак, навіть через 50 років по смерті вченого, може бути цілком плідним для відродження і розвитку української

візантиністики.

Майбутній візантиніст народився в 1890 р. у місті Суджі Курської губернії, де і провів всю свою юність. Там він закінчив духовне училище і Курську духовну семінарію.

У 1915 р. М.В.Левченко закінчив НІФІ, де отримав філологічну та історичну освіту. Філологічна освіта історика значною мірою сприяла досліднику залучити до досліджень ряд нових писемних джерел. Ще в студентські роки М.В.Левченко проявив зацікавленість історією пізнього Риму і Візантії. Тому, незабаром, після закінчення інституту, він, на той час уже молодий учитель Курської гімназії, був направлений до Петроградського університету для підготовки до професорського звання. В університеті М.В.Левченко займався під науковим керівництвом професорів М.І.Карєєва і М.І.Ростовцева. В цей час він присвятив себе вивченню загальної історії і, особливо, вивченню пізнього Риму. Проте, події 1917 р. перервали його наукові заняття.

1918 року М.В.Левченко повертається в Суджу, де обирається членом міської ради та її виконкому – був призначений завідувачем Відділу народної освіти. Однак, попри велику зайнятість, він ніколи не переривав своїх студій із історії та літератури. Навіть відправляючись у відрядження, він брав із собою поеми Овідія і Горация.

У 1930 р. М.В.Левченко – директор педагогічного технікуму – був направлений до аспірантури Ленінградського інституту історії, філософії, літератури і лінгвістики. 1934 року він захищає дисертацію з новітньої історії. Але вже 1933 р. М.В.Левченко був зарахований до Державної академії історії матеріальної культури (далі – ДАІМК), де займався вивченням історії аграрних відносин Візантії V – VII ст. Як результат, у 1935 р. в журналі “Проблемы истории докапиталистических обществ” з’явилася його стаття “К проблеме аграрных отношений в Византии в VI – VII вв.”. Власне, з цієї праці і починається М.В.Левченко як візантиніст.

У зв’язку з реорганізацією ДАІМК, М.В.Левченко перейшов у 1938 р. на роботу в Інститут історії Академії наук СРСР, де в 1939 р. він організовує групу з історії Візантії, яка стала центром ленінградської візантиністики.

У 1940 р. М.В.Левченко був призначений завідувачем Ленінградського відділення Інституту історії АН СРСР і перебував на цій посаді до 1944 р.

Поряд із науково-дослідною роботою, М.В.Левченко приділяє значну увагу педагогічній діяльності. За ініціативою М.В.Левченка і Н.В.Пігулевської, на кафедрі історії середніх віків історичного факультету Ленінградського державного університету (далі – ЛДУ) було запроваджено ряд курсів із історії Візантії і розпочато підготовку аспірантів. Також у 1940 р. на кафедрі класичної філології філологічного факультету було відкрито візантійський відділ із метою вивчення і дослідження середньогрецької мови і візантійської літератури. Окрім професора М.В.Левченка, до викладання візантиністики були заохочені найкращі спеціалісти: чл.-кор. АН СРСР П.В.Ернштедт, Я.М.Боровський, О.Е.Ліпшиц та ін. Вже 1940 року цією групою був підготовлений “Византийский сборник”, який мав стати першим кроком на шляху створення постійного візантинознавчого журналу. Однак, через початок війни, збірник побачив світ лише в 1945 р.

Війна розпорошила ленінградські кадри візантиністів по різних містах країни.

Зимом 1941 року М.В.Левченко евакуювався до Казані, а потім – до Ташкенту. В евакуації він продовжував читати лекції в Ленінградському, Ташкенському і Казанському університетах, до того ж, у Ташкенському він був деканом історичного факультету.

У 1944 р. під керівництвом академіка Є.О.Космінського було організовано об'єднану московсько-ленінградську групу візантиністів. М.В.Левченко став її активним учасником.

Незабаром під орудою М.В.Левченка відновила свою діяльність самостійна ленінградська група візантиністів. Із метою підготовки молодих кадрів, за ініціативи і під керівництвом М.В.Левченка, в 1945 р. вперше в СРСР була організована кафедра візантиністики при ЛДУ. До роботи на кафедрі М.В.Левченком були залучені такі відомі спеціалісти, як член-кор. АН СРСР Н.В.Пігулевська, член-кор. АН ГрузРСР Л.А.Мацулевич, відомі дослідники О.Е.Ліпшиц, А.В.Банк, О.Е.Гранстрем, С.В.Полякова та ін. Колективом кафедри під керівництвом М.В.Левченка в короткий термін були розроблені не лише висококваліфіковані курси з історії та культури Візантії, багато з яких читалося вперше, а й ряд посібників і підручників для студентів. Завдяки таланту й енергії М.В.Левченка вдалося за декілька років перетворити кафедру на один із найбільших центрів візантиністики в СРСР. При кафедрі було розпочато й підготовку аспірантів-візантиністів. М.В.Левченком було підготовлено цілу групу молодих візантиністів – майбутніх вчених зі світовим ім'ям: Р.А.Наследова, Г.Л.Курбатов, В.С.Шандровська, І.Ф.Фіхман, К.М.Юзбаш'ян та ін. По закінченні аспірантури деякі з учнів М.В.Левченка захистили дисертації на ступінь кандидата історичних наук.

За активної участі кафедри в 1947 р. було відновлено видання часопису “Византийский временник”, який став основним друкованим органом радянської візантиністики (нині – російської). М.В.Левченко став членом редколегії, а потім і відповідальним редактором часопису. Відтак, в останні роки життя колишній ніжинський студент став і фактичним лідером всієї радянської візантиністики.

22 січня 1955 р. після довгої важкої хвороби серця М.В.Левченка не стало. За свою працю він був нагороджений двома орденами “Знак пошєта” та двома медалями: “За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг.” і “За оборону Ленинграда”.

Наукова спадщина М.В.Левченка досить значна, особливо як для одного із засновників радянської візантиністики [2].

У російській візантиністиці, завдяки працям акад. Ф.І.Успенського і учнів В.Г.Васильєвського, склалась певна традиція – переважний інтерес до внутрішньої, соціально-економічної, особливо аграрної, історії Візантії, а також до проблем русько-візантійських відносин. У рамках цієї традиції працював і М.В.Левченко.

Уже в своїх ранніх роботах із аграрної історії Візантії М.В.Левченко переглядає ряд висновків, що склалися в російській візантиністиці, про соціально-економічні відносини у візантійському селі IV – VI ст. та суттєво доповнює висновки В.Г.Васильєвського і Ф.І.Успенського.

Тоді ж М.В.Левченко приступив до створення загального нарису історії Візантії. Попередньо ця праця задумувалася для науково-популярної серії, однак, у результаті,

вона стала першим марксистським підручником із історії Візантії [3]. Книжка швидко отримала широку популярність, вона була перекладена на французьку і болгарську мови. Напередодні Другої світової війни М.В.Левченко захистив цю працю як докторську дисертацію. В даній книзі вперше були чітко охарактеризовані основні етапи розвитку візантійського суспільства і пропонувалася нова (марксистська) періодизація історії Візантії. Була покладена основа концепції генезису феодалізму у Візантії, яка нині є загальноприйнятою в російській візантиністиці.

У роки війни, в умовах відсутності наукової літератури, необхідної для дослідницької діяльності, М.В.Левченко працює як дослідник-філолог – він перекладає з грецької твори візантійських авторів. Результатом цієї праці стала книжка “*Агафий. О царствовании Юстиниана*” [4].

М.В.Левченко значну увагу приділяв критичному аналізу вітчизняної і зарубіжної історіографії. Цінним внеском у науку стала стаття “Шарль Диль и его значение в византиноведении”, де була дана критична оцінка наукової спадщини відомого французького візантиніста.

Не обминув увагою М.В.Левченко і роль Церкви та духовенства в економічному і політичному житті Візантії, результатом чого стала стаття “Церковные имущества в Восточной Римской империи V – VII вв.”

В останні роки життя М.В.Левченко звернувся до дослідження історії візантійського міста. Він приходить до висновку про безпідставність уявлення щодо буцімто повної задавленості міського самоуправління центральною владою у Візантії IV – V ст. В іншій своїй статті “Венеты и прасины в Византии V – VII вв.” М.В.Левченко вперше показав, що і в постюстиніанівський період партії цирку продовжували відігравати значну роль у політичному житті Імперії.

Як провідний візантиніст свого часу, М.В.Левченко створив перший систематизований нарис радянської візантиністики [5].

Результатом багаторічної праці в галузі русько-візантійських відносин і чи не найголовнішою працею життя стала фундаментальна монографія М.В.Левченка “Очерки по истории русско-византийских отношений” (1956), що вийшла друком уже по смерті автора.

Ще в 1947 р. на засіданні ювілейної наукової сесії університету М.В.Левченко виступив із доповіддю про основні проблеми русько-візантійських відносин. Відтак, наступні роки життя були присвячені ним висвітленню даного питання, результатом чого був ряд статей, які лягли в основу “Очерков...”. Зазначена праця вченого стала першою в радянській візантиністиці, де було подано синтетичну картину русько-візантійських зв’язків. У монографії вперше в науці розглядався розвиток зовнішніх відносин в тісному зв’язку з внутрішньою історією обох держав. Важливо, що в “Очерках...” вперше було введено до наукового обігу низку цінних візантійських джерел із історії Русі. До безперечних позитивів праці варто віднести також колосальний фактаж, уміщений у струнку, логічно побудовану систему розвитку відносин Русі і Візантії. Написана живо, доступною для широкого читача мовою, ця праця стала настольною книжкою для багатьох поколінь істориків. І незважаючи на вихід нових монографій у подальші роки, присвячених русько-візантійським відносинам (В.Т.Пашуто, Г.Г.Літаврїна, О.В.Назаренка та ін.), дана праця

М.В.Левченка і на сьогодні не втратила своєї наукової цінності, надто для становлення української візантиністики. Фактично, вона стала тим фундаментом, на якому побудовано всю сучасну науку з історії русько-візантійських відносин.

Отже, саме завдяки М.В.Левченку, Ленінградський державний університет став одним з найбільших центрів радянської візантиністики, яким він залишається і донині. Говорячи про внесок М.В.Левченка в розвиток візантиністики, варто відзначити, що це передусім відновлення університетської візантиністики в кращих традиціях російської науки – зосередження переважної уваги на проблемах внутрішньої соціально-економічної історії Візантії та русько-візантійських відносин; розробка вченим навчальних курсів і навчальної літератури, підготовка висококваліфікованих кадрів-візантиністів; організація перших усесоюзних конференцій із проблем візантиністики, а також відродження та організаторська робота з випуску часопису “Византийский временник”.

Усі ці наукові й організаційні набутки вченого є гарною школою для відродження візантиністичної науки в Україні.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Александрович В. Візантія і мистецька культура княжої України: моделі взаємовідносин // Вісник Львівського ун-ту: серія історична. – 1999. – Вип. 34. – С.55-72; Нікітенко Н. Свята Софія Київська: історія в мистецтві. – К., 2003. – 326 с.; Никитенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. – К., 2004. – 416 с.; Марголіна І. Кирилівська церква в історії середньовічного Києва. – К., 2001. – 208 с.
2. Див.: Список трудов М.В.Левченко // Византийский временник, 1956. – Т.VIII. – С.388-390.
3. Левченко М.В. История Византии. Краткий курс. – М.-Л., 1940. – 263 с.
4. Агафий. О царствовании Юстиниана”. – М.-Л., 1953. – 220 с.
5. Левченко М.В. Византиноведение в СССР // Учёные записки ЛГУ. – 1949. – № 14. – С.216-236.

Вулиця Мільйонна (сучасна Овдіївська), на задньому плані – Введенський жіночий монастир.
Фото кінця XIX – початку XX ст.

НИЖИНСЬКА СТАРОВИНА

КРАЄЗНАВЧА МОЗАІКА

Герентьсва Олена (Київ)

ГРЕЦЬКІ КУПЦІ БРАТИ ЗОСИМАДІ ТА “ЕЛЛІНСЬКА БІБЛІОТЕКА” (1804-1815)

Серед відомих грецьких родин, то залишили помітний слід в історії грецької діаспори в Україні була родина купців Зосимадів. Культурно-освітня та благодійна діяльність купців неодноразово привертала увагу істориків. Вихідні з Греції, рятуючись від репресій з боку османської влади, переїхали спочатку до Ліворно, потім до Москви і, нарешті, до Ніжина, де стали членами Ніжинського грецького братства.

Брати Зосимади прагнули поліпшити своє матеріальне становище за рахунок купецької справи і, використовуючи можливості, що відкрилися для них, швидко розбагатіли. Їхня благодійна діяльність сприяла збереженню грецької культури й поширенню новогрецької мови та освіти.

Видатною справою братів Зосимадів в галузі освіти було фінансове забезпечення перевидання праць давньогрецьких класиків, що здійснювалося грецьким просвітителем Адамантісом Кораїсом (котрий через переслідування турецького уряду був змушений більшу частину життя провести у Парижі). Біля джерел “Еллінської бібліотеки” стояв один з братів Зосима – Михайло [4, 580]. Контакти А. Кораїса з братами Зосимадами почалися ще задовго до того, як вони стали співпрацювати в підготовці “Еллінської бібліотеки”. Зустріч грецького просвітителя із Зосимадами відбулася на ґрунті Новогрецького Просвіщення: любов до батьківщини та щире прагнення визволення Греції від османського ярма привернули їх один до одного.

Визначну роль в організації перевидання праць давньогрецьких класичних авторів відіграли зв'язки друзів А.Кораїса, серед яких був Ф.Спаніолакис, котрий проживав у Ліворно. Активна діяльність останнього в області книговидавництва сприяла тому, що виникла ідея створення спеціального видання, до якого могли б увійти праці давньогрецьких класиків. О.Василіу висловив ідею перевидання праць давньогрецьких авторів під загальною назвою “Еллінська бібліотека”. [6, 114]

Ініціаторами цього унікального видання стали видатні просвітителі Михайло Зосима, Адамантіс Кораїс та Олександр Василіу. Головною метою видання вони вважали просвіщення греків. Історії створення “Еллінської бібліотеки” присвячена

стаття близького друга А.Кораїса А.Заскалакі, що була надрукована в журналі “Логос Ерміс” [2,700-701]. А.Кораїс довгий час вагався, чи варто брати на себе відповідальність за видання “бібліотеки”, вказуючи на великі витрати, хоча й бачив тверде бажання Михайла Зосима взяти на себе усі фінансові витрати. Про це він писав своєму другові Олександру Василіу в листопаді 1804 року. Але останній зумів переконати А.Кораїса прийняти остаточне рішення видавати “Еллінську бібліотеку” [6, 118].

3 жовтня 1804 року за допомогою О.Василіу, який в цей час працював у Відні, було видане “Звернення” про початок випуску “Еллінської бібліотеки” [3, 1]. Воно стало вступним словом до першого тому видання і називалося “Προδρομος” (грецькою мовою – предтеча, передвісник). В цьому зверненні А.Кораїс обґрунтовував актуальність і необхідність перевидання класичних творів давньогрецької літератури, підкреслюючи, що ці книги допоможуть при вивченні грецької мови. Він радив грекам-батькам купувати видання “Еллінської бібліотеки”, щоб виховувати і навчати своїх дітей на кращих творах давньогрецької літератури. Звернення про випуск книг було передане братам Зосимадам

Підготовка першого тому “Еллінської бібліотеки” здійснювалося при тісному співробітництві Адамантиса Кораїса з Олександром Василіу. А.Кораїс підготував доповнення, коментарі і виправлення текстів, необхідні при виданні давніх текстів, щоб вони були зрозумілими сучасному читачеві. “Вступ” був готовий вже у грудні 1803 року, а в січні наступного року твори, що увійшли до 1 тому під назвою “Вступ до “Еллінської бібліотеки”, були надруковані в Парижі. Цей том містив твори Клавдія Іллінау, Геракліда Понтійського, Миколи Дамаскіна з додатками та коментарями А.Кораїса. Видавці “Еллінської бібліотеки” поділяли погляди видатного давньогрецького мислителя Платона: “Освічена Людина – це правильна Людина”.

Як тільки перший том побачив світ, його почали розсилати в Грецію та грецьким закордонним громадам. Були видані окремі примірники у розкішних обкладинках. Вони призначалися для передачі відомим грекам. Брати Зосимади одержали ящик розкішно виданого 1 тому. Михайло Зосима направив кілька екземплярів нововиданої книги в своє рідне місто Яніну для бібліотеки школи, у якій він колись навчався.

Другий том “Еллінської бібліотеки” був виданий у серпні 1807 року під назвою “Виступ і послання з доповненнями й коментарями про грецьку освіту та мову, видане на пожертвування братів Зосимадів. Частина 1. Париж, 1807 р.” У вересні цього ж року А.Кораїс надсилає цей том в закордонні грецькі громади для широкої презентації видання. У II-й том увійшли праці Сократа. Про цей том французький професор Боссонаде написав таку красномовну рецензію: “видання творів Сократа – це справжній здобуток мистецтва” [3, 98-99]. Давньогрецький мислитель Сократ вважався в грецькому світі родоначальником загальної освіти.

На кошти братів Зосимадів була видана “Іліада” Гомера – безсмертний твір поета, що стоїть біля витоків грецької літератури. Наприкінці 1808 року був опублікований двотомник творів Плутарха.

В роботі над підготовкою видання виникали певні труднощі, пов’язані у першу чергу із затримкою коштів. Несвчасне надходження грошей від Михайла Зосимаса примусило А.Кораїса призупинити на деякий час видання книг. Він зміг відновити

роботу тільки тоді, коли оплатив друкарські витрати, узявши гроші в борг на ім'я Зосимадів. Невдовзі він узявся за підготовку до видання твору Полієна “Військові хитрощі”. Ця праця складалася з 8 книг, у яких описувалися діяння полководців та інших осіб під час Парфянської війни. В описах військових дій Полієн спирався на грецькі та римські джерела, чим і була особливо цікава ця книга.

Співробітництво А.Кораїса з М.Зосимою було нерідко сповнене образами і непорозуміннями. Відносини між видавцями “Еллінської бібліотеки” були напруженими. Михайло Зосима неодноразово повідомляв А.Кораїсу, що через хворобу та брак часу він висилає гроші із запізненням. Але для грецького просвітителя це не було виправданням, оскільки справа, яку вони задумали, вимагала постійної фінансової підтримки. А.Кораїс часто спізнювався з оплатою типографських послуг. Нерідко він друкував чергові томи “Еллінської бібліотеки”, позичивши гроші в борг. Постійні хвилювання викликали в А. Кораїса проблеми із здоров'ям. Через затримку фінансування у А.Кораїса був борг на 8 тис. франків, а М.Зосима не відповідав на прохання надіслати необхідні для видання і оплати типографських послуг гроші. 1807 року їхні взаємини були настільки напруженими, що А.Кораїс думав про те, щоб розірвати стосунки із Зосимадами і припинити видання “Еллінської бібліотеки” [6, 132-136].

У 1809 році А.Кораїс у своєму листі до приятеля О.Василіу повідомляв, що одержав від Михайла Зосима листи, у яких грецький купець повідомив, що з 8 тис. заборгованих франків він може вислати тільки 2 тис., і пояснює своє тривале мовчання серйозною хворобою [6, 137]. Про тяжку хворобу Михайла Зосима А.Кораїс навіть не підозрював і недооцінював, що грецький купець-меценат неодноразово говорив про це. І не тільки хвороби, але також активні зайняття Михайла Зосима торговими та дипломатичними справами не давали останньому можливості повною мірою приділяти час питанням видання “Еллінської бібліотеки”. Незважаючи на величезне навантаження в роботі, грецький купець намагався виконати свою обіцянку і постійно фінансував видання книг. 1 липня 1809 р. у віці 47 років Михайло Зосима помер у Ліворно і був похований на цвинтарі грецької громади цього міста.

Грецький поет Андреас Кальвас, що перебував у той час в Ліворно, сповістив про смерть М.Зосима в Грецію. Він був занепокоєний, що робота над виданням “Еллінської бібліотеки” може бути припинена. Позиція А.Кораїса була досить твердою. Його не стільки схвилювала смерть Михайла Зосима, як цікавило фінансове забезпечення видання “Еллінської бібліотеки”.

Співробітництво просвітителя А.Кораїса з купцем М.Зосима дало поштовх для активної просвітительської діяльності багатьох меценатів, що проживали в закордонних грецьких громадах. Грецький історик Гудес писав, що “якби не було братів Зосимадів, то неможливим би було видання “Еллінської бібліотеки”. [1, 25] Припинення надходжень коштів з боку Зосимадів було важким ударом для А.Кораїса. Однак, випуск видання не припинився. На зміну Зосимадам прийшли інші меценати-купці, співвітчизники з острова Хіос. Нерідко використовуючи свої особисті збереження, А.Кораїс продовжив випуск “Еллінської бібліотеки”.

Це унікальне просвітницьке видання мало величезне значення. Воно сприяло розвитку класичних наук й поширенню освіти не тільки в Греції, але й в Європі,

зробило значний внесок в розвиток новогрецької літературної мови та у справу звільнення Греції від османського ярма.

Брати Зосимади вели скромний спосіб життя, намагалися усі сили віддати служінню високим ідеалам. У них не було спадкоємців, і свій величезний капітал вони віддали на благо церкви і грецького народу. Грецькі купці, брати Зосимади, надали велику матеріальну допомогу в поширенні грецької культури в Україні та Росії. Приклад служіння справі просвіщення поневоленої батьківщини, поданий братами Зосимадами, викликав своєрідне змагання серед багатих грецьких купців тодішньої Російської імперії. Вони теж почали жертвувати свої капітали на благодійні цілі, національно-просвітницьку діяльність. Без фінансової підтримки Зосимадів не змогли б побачити світ чимало праць А.Кораїса, Н.Теотокіса, Є.Булгаріса та інших просвітителів. Тільки за рахунок коштів братів Зосимадів було видано близько 60 книг, котрі поширювалися безкоштовно серед грецької молоді, яка прагнула до освіти [5, 100-104]. Коштами братів Зосимадів було відкрито чимало грецьких навчальних закладів. На кошти купців-меценатів грецька молодь одержувала освіту в європейських університетах. В цілому, без жертвовної діяльності братів Зосимадів грецьке суспільство не змогло б отримати відповідної освіти і виявилось б недостатньо ідейно підготовленим до національно-визвольної революції 1821 року.

ЛІТЕРАТУРА

1. Γουδα Αναστ. Παράλληλοι Βίοι. Τομ. Γ. – Αθήνα, 1870.
2. Δασκαλάκη Αλ. Ο Κοραΐς και Κοδρικάς. – Αθήνα, 1966.
3. Θεριανού Διον. Αδαμαντίος Κοραΐς. Τεργεστή, 1890.
4. Κομμα Κον. Ιστορία Ανθρώπων Πραξεων τομ. 1.Β – Βιεννη, 1832.
5. Μπεττή Σ. Ηπειρωτική ευποιεμα. – Γιαννίνα, 1982.
6. Μπεττή Σ. Οι Ζωσιμαδες. – Ιωαννίνα, 1990.

Онищенко Надія (Ніжин)

НІЖИНСЬКІ ДРУЗИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У Ніжин Тарас Шевченко приїхав у 1846 році, подорожуючи Україною разом з Олександром Афанасьевич-Чужбинським. Його привабила можливість побачитися з Іваном Сошенком. Так, принаймні, вважає дослідник Петро Жур. Але спогади сучасників Шевченка переконують нас у тому, що вже відомий тоді поет і Художник знав про ніжинську літературну школу. Адже саме ніжинці відіграли виняткову роль у його житті – викупили з кріпацької неволі.

Подія, як ми знаємо, відбувалася в Петербурзі. І це дає привід для деяких росіян вважати, що саме вони дали волю малоросійському митцю.

Справді, все почалося у Літньому саду. Українець з Богуслава, учень Петербурзької академії мистецтв Іван Сошенко помітив убогого молодика, який змальовував античну статую. Першим відзначивши малярський хист Тараса, він до кінця життя не міг змиритися з його поетичним даром. Це Сошенко відкрив

Шевченку шлях до освіти і почав клопотатися про врятування обдарованого хлопця.

“У цей час я був добре знайомий з відомим малоросійським письменником Євгеном Гребінкою, – розповідав він пізніше М.К.Чалому. – От з ним я насамперед і порадився, як же допомогти нашому землякові. Гребінка щиро поставився до моєї пропозиції, почав часто запрошувати Тараса до себе, давав йому читати книжки, переказував різні відомості. Потім уже я представив Тараса конференц-секретареві Академії мистецтв В.І.Григоровичу з великим проханням визволити його з жалюгідного становища.

З Гребінкою Тарас почав іноді бувати у придворного живописця Венеціанова, який разом із Григоровичем познайомив його з В.А.Жуковським.

Випускник Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька Євген Гребінка, автор творів про українську минувшину, зокрема, “Нежинский полковник Золотаренко”, не міг не знати і про ніжинське походження петербурзького Художника Олексія Венеціанова.

Матеріали Ніжинського грецького братства та Магістрату, які зберігаються в Чернігівському облдержархіві, свідчать про те, що прапрадід Венеціанова Іван Прока, прадід Федір, дід Георгій, вихідці з Греції, Емпірської провінції містечка Богдарії, від тамошнього Почесного дворянського роду, з яких дід Георгій (Юрій) Федоров Венеціанов, користуючись від російського самодержця привілеями, дарованими Ніжинському грецькому братству, прибув на проживання в місто Ніжин... Тож саме Юрію Федоровичу Венеціанову та його сину Гаврилі Юрійовичу, вправним грецьким купцям, ми завдячуємо тим, що поєднали вони наше місто з ім'ям великого Венеціанова. Це були 1730-1740 роки.

Батько Художника, Гаврило Юрійович, з Ніжина виїхав до Москви ще наприкінці XVIII століття. В сповідальних книгах Московської церкви “Воскресіння Христово” він довго іменується “Ніжинським купцем, греком”, потім “Московським купцем, греком», а з 1785 року – уже просто “московським купцем”.

В “Автобіографічній записці О.Г.Венеціанова”, яка зберігається в Архіві інституту російської літератури АН Росії, Художник писав: “Щоб затвердитися на шляху, який вибрав для себе, Венеціанов (Художник говорить про себе в третій особі – Н.О.) почав брати до себе на своє утримання бідних хлопчиків і навчати їх живопису за прийнятою ним методикою. Вона полягала в тому, щоб не давати копіювати, а прямо починати розглядати натуру. Всіх учнів у Венеціанова було в різний час більше 70 чоловік. З них 7 були кріпосними людьми і опікою його відкуплені...” У 1830 році митець мав 14 тисяч боргів і в Опікунській раді заклав маєток дружини. Але він все ж втратив засоби на утримання школи, і його учні тепер просто приходили до нього.

Оцей син ніжинського грека, маючи досвід викупу з кріпацтва обдарованих юнаків, “в добром деле сыграл роль усердного и благородного маклера”, як вдячно згадував про нього Тарас Шевченко в автобіографічній повісті “Художник”.

Дуже вірогідне і ніяк не схоже на вигадку припущення про те, що серед петербурзьких друзів Шевченка був і Микола Гоголь. У 1980 році український літератор Мечислав Гаско надрукував цікаве дослідження “У колі Шевченкових та Гоголевих друзів”, у якому, внаслідок великої пошукової роботи, встановив, що Гоголь і Шевченко зустрічалися напевне, що Гоголь у 1838 році сприяв викупу

Шевченка з кріпацтва (навіть перебуваючи тоді закордоном). У 1831-32 роках, ймовірно, Гоголів слуга Яким Німченко, був посередником у їх спілкуванні.

Вони могли зустрітися пізніше в Академії мистецтв (де Гоголь був записаний, а Шевченко був найкращим учнем Карла Брюллова). Гаско довів, що Гоголева адреса “в доме корытного мастера Иоахима на четвертом этаже”, була відома Шевченку.

А ось свідчення ще одного представника ніжинської вищої школи Аполона Мокрицького, який розповів про Шевченка своєму вчителю в Академії мистецтв Карлу Брюллову і спонукав його до звільнення талановитого юнака від тяжких кайданів рабства.

“1838 рік. 25 квітня... Годині о другій пішов я до Брюллова. Невдовзі з’явився Жуковський з Вієльгорським. Прийшов Шевченко. І Василь Андрійович вручив йому папір про його звільнення і забезпечення прав громадянства. Приємно було бачити цю сцену.”

Євгенові Гребінці, як поетові, Шевченко, правдоподібно, першому розповів і прочитав свої літературні спроби. А, може, й сам Гребінка запитав Тараса після того, як йому розповів про вірші і показав їх Петро Мартос. Цей поміщик Лохвицького повіту у 1822-1827 роках навчався у Ніжинській гімназії вищих наук в один час з Миколою Гоголем, Євгеном Гребінкою, Аполоном Мокрицьким. У 1840 році він виступив видавцем першого видання “Кобзаря” Т.Г.Шевченка, рукопис якого подав до Петербурзького цензурного комітету Євген Гребінка.

У Петербурзі він гуртує українців навколо альманаху “Ластівка”, складеного із багатьох цікавих статей Основ’яненка, Котляревського, своїх власних і багатьох хороших малоросійських поетів. Так повідомила про це газета “Северная пчела” від 29 лютого 1840 року.

“Із усіх поезій “Ластівки” по звучності вірша, по глибині думки й почуття найбільше варта уваги “На вічну пам’ять Котляревському” п. Шевченка. Немов сивий кобзар ударив по струнам... Є ще народні пісні і приказки досить визначні. І чудовий уривок з поеми Шевченка “Гайдамаки”. Уявляю, що це буде за поема! Степ, могили, Дніпро, ліси, козацтво, ляхи! О, братику, пиши швидше свої “Гайдамаки”, пиши і дай мені послухать козацької розмови”.

Таку рецензію в “Московитянині” за № 10 у 1841 році зробив О.Чужбинський.

У 1846 році Тарас Шевченко бере участь в археологічних розкопках кургану Переп’ятиха поблизу Фастова. Разом з ним працює і учитель малювання, іконописець, співробітник тимчасової комісії для розгляду давніх актів, уродженець Ніжина Олексій Сенчило-Стефановський. Він був одним з поширювачів у Києві серії офортів Шевченка “Живописна Україна”.

Отже, Тарас Шевченко прибув у Ніжин, милий його серцю багатьма іменами і подіями.

“Коли Шевченко і Чужбинський (останній до того ж і годованець Ніжинського ліцею) приїхали в Ніжин, дак про їх приїзд зараз залунала чутка по місту і двері нашої квартири – розповідає Чужбинський, – не зачиналися найпаче від студентів: між ними тоді ще був відомий потім перекладник творів Шекспіра, Шіллера, Гете і Шевченка – Микола Гербель”. Так описує цю подію Олександр Кониський.

“В четвер на масниці у ніжинському клубі (казино) був баль. Тарас і Чужбинський

пішли на бал. Один з старшини клубної, побачивши, що у Шевченка на голові шапочка, і не відаючи, хто він такий, чию голову вкриває та шапочка, не хотів пустити його на бал. Але ж суворому старшині з'ясували, що шапочка вкриває голову генія України і в якому убранні не був Шевченко, він, зайшовши до клубу, робить останньому честь і шанобу. Звісно, поетові й на думку не стало гніватися на таку пригоду, він вельми сміявся з неї. Вітали Шевченка ніжинці дуже добре, найпаче молодіж під проводом Гербеля.” Того самого, який наприкінці 1860 року відредагує Кобзар Тараса Шевченка в перекладі російських поетів”. Гербелєві він написав тоді в альбом ці вірші:

За думою дума роєм вилітає,
Одна давить душу, друга роздирає,
А третя тихо, тихесенько плаче,
У самому серці, може й Бог не бачить.

Не забув Шевченко побачитися, хоч на коротенький час з своїм добродієм Сошенком, що учителював тоді в Ніжині. Сошенко висловив йому дорікання за його поему “Тризна”.

За тими початковими рядками вірша “Гоголю” велика повага до видатного митця, який за виразом Юрія Шевельова, вирушив завойовувати Росію за українським моральним кодексом, і це призвело до роздвоєння його душі. Очевидно, з цієї причини Шевченко і Гоголь не стали близькими приятелями. Хоча перший високо цінував творчість другого. У листі з заслання у березні 1850 року Тарас Шевченко пише Варварі Рєпніній: “... наш Гоголь истинный вѣдатель сердца человеческого! Самый мудрый философ! И самый возвышенный поэт должен благоговеть перед ним как перед человеколюбцем!”

Із заслання Шевченко писав листи ще до одного представника ніжинської літературної школи Віктора Забіли. Того самого, який з 1847 року зберігав подарований Тарасом картуз і порошок для настоянки. Нею і пом’янув він друга, після того, як у складі 17 чоловік насипав його могилу над домовиною у Канєві.

Тіло Шевченка з Петербурга на Україну перевозили через Ніжин. Зустріч була особливо урочиста. Біля застави на Московській вулиці зібралися представники ніжинської інтелігенції: ремісники з розгорнутими корогвами та цеховими знаками, студенти ліцею та гімназисти. Колісницю з труною великого поета, яку супроводжували Лазарєвський та Чєстєхівський, провезли Московською вулицею в огорожу Преображенської церкви. Після панахиди, яку відправили на церковному майдані ніжинські священики, прикріпили до віка труни вінки і квіти. Церковна процесія провела труну через усе місто Київською вулицею, яка з 1917 року носить ім’я Тараса Шевченка. У 1991 році на пам’ять про цю сумну подію біля Спасо-Преображенського храму встановлено меморіальний знак. А в парку відпочинку імені Тараса Шевченка – пам’ятник великому українцю (скульптор Олександр Скобликов).

З М І С Т

Вступне слово	00
Від упорядників	3
НІЖИН АРХЕОЛОГІЧНИЙ ТА ЛІТОПИСНИЙ	
<i>Ситий Ю. (Чернігів)</i> До питання про локалізацію літописного Ніжатина та Уненіжа	00
<i>Кірпічніков А. (СПб), Коваленко В. (Чернігів)</i> Орнаментовані та підписні клинки шабель раннього середньовіччя (за знахідками в Росії, Україні та Татарстані).....	00
<i>Морозов О. (Ніжин)</i> Нариси з історії стародавнього Ніжина:	
1. Археологічні старожитності Ніжина та околиць	00
2. Чи існував Ніжин у XIV столітті?	00
ХРОНІКА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ	
<i>Морозов О. (Ніжин)</i> Ніжинські полковники брати Золотаренки (історико-біографічний нарис)	00
<i>Желіба О. (Ніжин)</i> Символіка Ніжинського козачого полку	00
ПАМ'ЯТКИ	
<i>Сопілка В. (Київ)</i> Створити громадський центр сучасного рівня	00
<i>Коваленко О. (Чернігів)</i> Свідок минувшини: Ніжинський літопис XVII-XVIII ст.	00
<i>Астаф'єв О. (Київ), Астаф'єва М. (Київ)</i> Екзарх і гетьман (Мазепинська церква в Ніжині) .	00
<i>Чечин С. (Ніжин)</i> Митрополит Стефан Яворський та гетьман Іван Мазепа.....	00
<i>Костенко І. (Чернігів)</i> Інститутська Свято-Олександрівська церква в Ніжині.....	00
<i>Симоненко В. (Ніжин)</i> Доля ніжинського Успенського храму	00
СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ НІЖИНЩИНИ	
<i>Зозуля С. (Ніжин)</i> Ніжинські корені Розенбаумів: кілька штрихів сімейної історії.....	00
ВИДАТНІ ЗЕМЛЯКИ	
<i>І.Г.Спаський (1904-1990). Від упорядників</i>	00
<i>Спасский И.Г.</i> Нежин.....	00
<i>Спасский И.Г.</i> Нежинские каменицы	00
<i>Котляр М. (Київ)</i> Тридцять років разом з учителем	00
<i>Гордієнко Д. (Київ)</i> М.В.Левченко: спадщина та досвід ученого в сенсі відродження візантиністики в Україні. Ювілейні віхи в 2005 р.: 115 років від дня народження; 90 років із часу закінчення Ніжинського історико-філологічного інституту; 50 років із дня смерті.....	00
КРАСЗНАВЧА МОЗАІКА	
<i>Терент'єва О. (Київ)</i> Грецькі купці брати Зосимаді та “Еллінська бібліотека” (1804-1815)	00
<i>Онищенко Н. (Ніжин)</i> Ніжинські друзі Тараса Шевченка	00
Зміст	00
Наші автори	00
Інформація для майбутніх авторів	00

Н А Ш І А В Т О Р И

- Астаф'єв Олександр Григорович* – д.ф.н., професор кафедри теорії літератури та компаративістики НУ імені Тараса Шевченка, член Національної спілки письменників України (Київ)
- Астаф'єва Марія Миколаївна* – к.ф.-м.н., доцент, проректор із навчально-методичної роботи Київського Славистичного університету (Київ)
- Гордієнко Дмитро Сергійович* – бакалавр, студент НУ “Києво-Могилянська академія” (Київ)
- Желіба Олександр Володимирович* – к.пед.н., доцент, заступник декана історико-правознавчого факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Зозуля Сергій Юрійович* – магістр, старший науковий співробітник Центру пам'яткознавства НАН України та УТОPIK (Київ)
- Кіричніков А.Н.* – д.і.н., відділ слов'яно-фінської археології Інституту матеріальної культури РАН (Росія, Санкт-Петербург)
- Коваленко Володимир Петрович* – к.і.н., доцент, завідувач кафедри археології та історії України ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка (Чернігів)
- Коваленко Олександр Борисович* – к.і.н., доцент, декан історичного факультету ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка (Чернігів)
- Костенко Іван Петрович* – к.і.н., пенсіонер (Чернігів)
- Котляр Микола Федорович* – д.і.н., професор, член-кореспондент НАН України (Київ)
- Морозов Олександр Сергійович* – протоієрей, священник Кафедрального собору Всіх Святих УПЦ КП (Ніжин)
- Онищенко Надія Петрівна* – власний кореспондент газети “Деснянська правда”, член Національної спілки журналістів України (Ніжин)
- Симоненко Володимир Іванович* – пенсіонер (Ніжин)
- Ситий Юрій Миколайович* – науковий співробітник кафедри археології та історії України ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка (Чернігів)
- Сопілка Віктор Васильович* – завідуючий відділом НДІ теорії та історії архітектури та містобудування (Київ)
- Спаський Іван Георгійович* (пом. у 1990 р.) – д.і.н., професор, зберігач фондів нумізматичного відділу Державного Ермітажу (Санкт-Петербург, Росія)
- Терентьєва Олена* – пошукач відділу історії українсько-грецьких зв'язків Інституту історії України НАН України (Київ)
- Чечин Сергій Іванович* – кандидат богослов'я, протоієрей, благочинний Ніжинського округу, настоятель Кафедрального собору Всіх Святих УПЦ КП (Ніжин)

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ МАЙБУТНІХ АВТОРІВ

Редакторський колектив “Ніжинської старовини” запрошує до співпраці дослідників – професійних і аматорів, – що вивчають проблеми історії та культури міста Ніжина й Ніжинщини від найдавнішого часу до сьогодення, досліджують біографії визначних і пересічних міщан; відомих діячів, життя чи діяльність яких у будь-якій мірі пов’язане з давнім містом над Остром і його округою. Приймаємо також рецензії на видання, що зачіпають ніжинознавчі проблеми або написані ніжинцями.

Зважаючи на задекларований характер збірника, при розгляді надісланих матеріалів пріоритет буде надаватися науковим розвідкам. Суто публіцистичні або надані без належного наукового оформлення (відомості про автора (авторів), науковий апарат) науково-публіцистичні роботи не розглядатимуться.

Для публікації матеріалів доповіді необхідно надати (поштою або особисто одному з упорядників) її роздрук [1 примірник] і електронну версію на дисковому носії 3,5”, CD-R, CD-RW [1 примірник] або надіслати її по e-mail на одну з указаних нижче поштових скриньок із темою “для “Ніжинської старовини”. **Без електронної версії матеріал друкуватися не буде!**

Вимоги до оформлення:

- ✓ виконана в текстовому процесорі Word 7.0, Word 2000 або Word XP з розширенням *.doc або *.rtf; гарнітура Times New Roman Суг, кегль 14, інтервал 1,5, поля 2,5 см. з усіх боків;
- ✓ посилання:
 - *варіант 1*: післятекстові (гарнітура Times New Roman Суг, кегль 10, інтервал 1; індекси посилань у тексті в квадратних дужках звичайними цифрами (напр.: [2], [15] тощо); в посиланнях на архівні документи інформація подається через кому (напр.: ЦДІАК України, ф. Р-2356, оп.4, од.зб. 24556, арк. 35 зв.);
 - * **автоматичні посилання (EndNotes) мають бути зняті і переформатовані у звичайний текст!**
 - *варіант 2*: повним кодом, вилітні на пронумерований список літератури та джерел (гарнітура Times New Roman Суг, кегль 12, інтервал 1) після тексту статті (напр.: [3, 25], [18, Т.2, 34], [4, 67; 8, 22] тощо, де перша цифра – номер джерела в списку; друга – сторінка (сторінки); посилання на використані архівні документи оформляється під спільним номером для назви архівної установи в загальному списку з указанням у коді посилання через кому шифру фонду, номеру опису, номеру справи (одиниці зберігання – од.зб.) та номеру аркушу (напр.: [8, ф. Р-2356, оп.4, спр. 24556, арк. 56 зв.] тощо)).
- ✓ графіка (ілюстрації, графіки, схеми тощо) окремим файлом кожна, на тому ж або окремому носію; розширення не менше 200 dpi, формат *.TIFF, розмір 10X15 см (базова сторона – 10 см);
- ✓ для науково-публіцистичних статей, у яких відсутні посилання, **обов’язково** вказати після тексту список використаної літератури та джерел (гарнітура Times New Roman Суг, кегль 12, інтервал 1);
- ✓ у правому верхньому куті перед заголовком матеріалу вказати повністю прізвище, ім’я, по-батькові; наукову ступінь, вчене звання, посаду і місце роботи.

Редакторський колектив залишає за собою право на орфографічне і пунктуаційне редагування матеріалів. Надіслані матеріали не рецензуються і не повертаються.

Кожен автор (співавтор) має право на 1 авторський примірник, котрий отримується особисто. Авторський примірник може бути надісланий поштою, але за умови оплати отримувачем поштових витрат.

Контактні координати:

Зозуля С.Ю., вул.Об’їжджа, 56, м.Ніжин Чернігівської обл., 16600, Україна
(з поміткою “для збірника “Ніжинська старовина”)

тел. 8-046-31-34825 (дом), 8-044-280-7879 (роб), 8-066-749-2404 (моб)

протоієрей Олександр Морозов, Кафедральний собор Всіх Святих (УПЦ КП), вул.Гребінки, 31, м.Ніжин Чернігівської обл., 16600, Україна
(з поміткою “для збірника “Ніжинська старовина”)

тел. 8-046-31-71222 (роб), 8-066-705-5341 (моб)

e-mail: m-center@ukr.net, el-havar-din@yandex.ru

ШАНОВНІ ДОБРОДІ!

У структурі Центру пам'ятокознавства діє Північнорегіональне відділення, метою якого є проводити й організовувати пам'ятокознавчі дослідження північних етнічних (як сучасних, так і історичних) українських земель: Східного (Чернігівського) Полісся, Північної (Стародубщина) та Західної Сіверщини та Північної Полтавщини. Базовим виданням цього осередку є “Ніжинська старовина”, де праці відділення вміщуватимуться окремим блоком, а за відповідного наповнення і фінансових можливостей – окремим числом у межах власної серії “Праці Північнорегіонального відділення Центру пам'ятокознавства НАН України та УТОПК”. Відтак, будемо раді налагодженню творчих і організаційних контактів із дослідниками пам'ятокознавчих і пам'яткоохоронних проблем означеного регіону та пропонуємо надсилати відповідні матеріали. До розгляду прийматимуться авторські індивідуальні та колективні розвідки з пам'ятокознавчих проблем указанного регіону; з історії пам'ятокознавчого руху як указанного регіону, так і України загалом; публікації рукописних пам'яток, оформлені за загальнопринятими археографічними вимогами; рецензії тощо. Вимоги до оформлення матеріалів зазначені в параграфі “Інформація для майбутніх авторів” цього випуску збірника.

Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПК, спільно з рядом організацій, організовує і проводить наступні періодичні наукові форуми, де розглядаються проблеми пам'ятокознавства:

- щорічно наприкінці березня, спільно з Науково-дослідним підприємством “Часи козацькі” та УТОПК, *науково-практичну конференцію “Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні”*, подання заявок до початку березня.
- щорічно в середині травня, спільно з Державним політехнічним музеєм при НТУУ “КПІ”, Асоціацією працівників музеїв технічного профілю, Київською міською організацією УТОПК та іншими, *науково-практичну конференцію “Український технічний музей: історія, досвід, перспективи”*, подання заявок до середини березня.
- щорічно наприкінці жовтня, спільно з Академією інженерних наук України, Державним політехнічним музеєм при НТУУ “КПІ” та іншими, *наукову конференцію “Актуальні питання історії техніки”*, подання заявок до середини серпня.
- що два роки (по парним рокам) на початку листопада, спільно з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, Українським центром біографічної некрополістики та Державний історико-меморіальним Лук'янівським заповідником, *наукові читання “Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень”*, подання заявок до початку жовтня.

Запрошуємо до співпраці й участі в зазначених наукових зібраннях як дослідників, так й інших зацікавлених осіб – можливих співорганізаторів, спонсорів, меценатів тощо. За більш детальною інформацією просимо звертатися до Центру пам'ятокознавства (контактні координати на останній сторінці обкладинки) або до упорядників “Ніжинської старовини” (контактні координати в параграфі “До наших авторів”).

З повагою,

О.М.Титова
 директор Центру пам'ятокознавства НАН України та УТОПК,
 кандидат історичних наук,
 Заслужений працівник культури України

Коли цей випуск збірника вже був готовий до друку з Чернігова надійшла сумна звістка: на 78 році життя помер відомий пам'яткознавець, невтомний захисник історико-культурної спадщини України, кандидат архітектури, член Спілки архітекторів України **Карнабед (Карнабіда) Андрій Антонович**. Він народився 14 жовтня 1927 р. в с.Рогізки Щорського району на Чернігівщині, в 1954 р. закінчив Київський інженерно-будівельний інститут, за фахом – архітектор; працював на різних посадах у структурі чернігівської обласної та міської архітектури, мав різні відзнаки за професійну й громадську діяльність: почесні грамоти Головної Ради УТОПІК, Чернігівської міської ради, Держбуду України, медалі УТОПІК, премію ім. І.Моргилевського.

Андрій Антонович був одним із найактивніших діячів УТОПІК, очолював її Чернігівську міську організацію, активно працював у Всеукраїнській спілці краєзнавців, за що його було обрано її почесним членом; був засновником і головою Благодійного фонду наукових досліджень історичного середовища м.Чернігова.

Упродовж усього життя А.А.Карнабед досліджував архітектуру Чернігова і Чернігівщини, був фахівцем із виявлення та охорони пам'яток історії та культури Чернігово-Сіверщини; був автором чисельних наукових і публіцистичних розвідок, в т.ч. кількох монографій, зокрема: “Чернігів” (що витримала два видання: 1968 та 1980 р.), “Дерев'яна монументальна архітектура і печери Чернігівщини. Архітектура Чернігівщини XI-XX ст.” (1990).

Редакційна рада “Ніжинської старовини”, колектив Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, Ніжинська міська організація УТОПІК глибоко сумують з приводу помітної втрати для українського пам'яткознавства та висловлюють щирі співчуття рідним і близьким покійного.

* * *

Наукове видання

Ніжинська старовина
Історико-культурологічний збірник
Випуск 1 (4)
2005 р.

Дизайн обкладинки С.Ю. Зозуля

Макетування: С.Ю. Зозуля;
О.С. Морозов

Підписано до друку 14.03.2005 р.
Формат 70x100/16. Друк офсетний. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Обл.-вид. арк. 16,0.
Ум. друк. арк. 11,0. Тираж 300 прим.
Зам. № 2194.

Віддруковано в ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи
серія ДК № 1115, від 12.11.2002 р.

16600, Чернігівська обл., м. Ніжин, вул. Шевченка, 109 а,
факс: (04631) 3-11-08, тел. (04631) 3-18-03,
e-mail: aspekt@ne.cg.ukrtel.net

Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК

Заснований у 1991 р. як науково-дослідна установа, що має забезпечувати пам'яткоохоронну роботу історико-меморіальних підгруп, а також вести самостійні й організовані пам'яткознавчі студії.

Співробітниками Центру пам'яткознавства досліджується широке коло проблем, пов'язаних із виявленням, обстеженням, реставрацією, відбудовою, збереженням і використанням об'єктів історико-культурної спадщини в Україні; вивчається українське пам'яткоохоронне законодавство та передовий міжнародний досвід у справі вивчення і охорони пам'яток; розроблюються методики з вивчення пам'яток, надається консультативна допомога громадським пам'яткоохоронним організаціям, владним структурам.

У структурі Центру пам'яткознавства діє кілька регіональних відділень: Бахмутьське (м. Часів Яр Донецької обл.), Східнорегіональне (м. Харків), Північнорегіональне (м. Ніжин Чернівецької обл.).

Центром пам'яткознавства було видано понад 50 монографій, наукових збірок, календарів пам'яток та інше. Центр пам'яткознавства був ініціатором поновлення й у 1992-2002 рр. видавчим (у 1998-2002 рр. - співвидавцем) журналу "Київська старовина". З 1992 р. (з перервою в 1994-2000 рр.) силами Центру видається науковий щорічник "Праці Центру пам'яткознавства", який унесений ВАР до переліку фахових видань для публікації результатів дисертаційних досліджень зі спеціальностей "історичні науки" і "мистецтвознавство". З 2004 р. Центр пам'яткознавства є співвидавцем науково-популярного журналу "Відчуження віків".

Першим і беззмінним директором Центру був історик, засновник українського пам'яткознавства як наукової дисципліни д.і.н. С.З.Заремба. З 2003 р. Центр пам'яткознавства очолює археолог і пам'яткознавець, к.і.н. О.М.Тимова.

Контактні координати:

Україна, 01015, м.Київ, вул.Твана Мазепи (Січневого повстання), 21, корп.19
тел. 8-044-280-7879, тел./факс 8-044-280-6769
e-mail: m-center@ukr.net

Українське товариство охорони пам'яток історії та культури

Засноване в 1966 р. з метою привертання уваги до проблем пам'яткоохоронної роботи; потреби в збереженні та відтворенні пам'яток; залучення до такої роботи української громадськості; сприяння заходом із дослідження, охорони і збереження пам'яток історії та культури в Україні. До кінця 1980-х років УТОПІК було єдиною в УРСР громадською пам'яткоохоронною організацією; на сьогодні залишається найбільшою, найструктурованішою і найбільш ґрунтовною з-поміж інших громадських організацій зазначеного напрямку.

Товариство виступало і продовжує виступати ініціатором, а також бере активну участь у виявленні та дослідженні об'єктів історико-культурної спадщини України, включення їх до реєстру пам'яток національного або місцевого значення, визначення охоронних зон, створення історико-культурних, ландшафтних, археологічних тощо заповідників, заключення охоронних угод, проведення охоронних археологічних досліджень, здійснює громадський контроль за збереженням і використанням пам'яток історії та культури в Україні; надає експертну оцінку щодо цінності і можливості господарського використання пам'яток; веде популяризаційну роботу через лекторську та видавничу діяльність.

Товариство є ініціатором і співвидавцем багатомовної "Історії міст і сіл Української РСР", бере активну участь у формуванні темів "Зводу пам'яток України", надає організаційну й фінансову допомогу у виданні пам'яткознавчої літератури. З 1990 р. щорічно видає "Вісник" УТОПІК (з 2004 р. - "Відчуження віків").

До 1989 р. беззмінним головою Товариства був історик, громадський і державний діяч, академік НАН України, професор, д.і.н. П.М.Троцько, з 1989 р. - історик, археолог, громадський і державний діяч, Народний депутат України, академік НАН України, директор Інституту археології НАН України, професор, д.і.н. П.П.Толочко; перший заступник голови УТОПІК - Заслужений працівник культури України М.М.Пархоменко.

Контактні координати Головної Ради УТОПІК:

Україна, 01015, м.Київ, вул.Твана Мазепи (Січневого повстання), 21, корп.19
тел. 8-044-280-6364, тел./факс 8-044-280-6769
e-mail: utopik-ukraine@yandex.ru

Структура Товариства охоплює всю територію нашої держави, організації УТОПІК існують у всіх обласних центрах, більшості міст обласного підпорядкування, районних центрах України; також існують слеські й сільські первинні осередки Товариства. Ніжинська міська організація УТОПІК існує з 1967 р. Після останньої реорганізації (2003 р.) її очолює заступник Ніжинського міського голови з гуманітарних питань О.А.Опанасенко, заступник голови міської організації Товариства - протодієрей О.С.Морозов.

Контактні координати Ніжинської міської організації УТОПІК:
Україна, 16600, м.Ніжин Чернівецької обл., пл.Леніна, 1
тел. 8-04631-5-44-43